KELÂM İLMİNE GİRİŞ

Prof. Dr. Muhittin BAĞÇECİ

KAYSERİ - 2000

BASKI:
NETFORM
OFSET & SÜREKLİ FORM
MATBAACILIK LTD.
Orta Sanayi Bölgesi Anatamir Karşısı Gazibey Cad. No: 11
Tel : (0 352) 320 92 64 Fax: (0 352) 320 92 65 KAYSERİ

İÇİNDEKİLER

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖNSÖZ

Hz. Ademden bu güne kadar hakk ile batıl daima mücadele edip gelmiştir. Batıl inançlar ve küfür cereyanları çeşitlidir. Çoğu zaman hakkın yayılmasına kancalarını atarak daima engel olup durmuştur. Hele zamanımızda, mekanik materyalizm, diyalektik materyalizm, Darvinizm, Panteizm, Freudizme, Nihilizm ve Durkeymizm gibi pek çok inkarcı batıl cereyanlar ortaya çıkmıştır. Hakkın ve hidayetin yayılmasında bunun gibi batıl cereyanların engellerini def'etmek için kesin ve ilmî delillerle onların butlânını göstererek insanları doğru yola irşâd etmek lâzımdır.

Bu vazifeyi yapacak ilimlerin başında kelâm ilmi gelmektedir.

Kelâm ilminin iki tane önemli vazifesi vardır :

1- İnkârcı ve sapık akımların yayılmasını durdurarak, inanmayanları doğru yola irşâd etmek.

2- Taklid yoluyla inanmış kimselerin de îmanlarını, tahkîk ve iykan mertebesine çıkararak sapık ve îmansızların ilim süsü vererek ortaya attıkları sapıklık ve şübhelerle sarsılmaktan korumak.

Biz bu kitabımızda kelâm ilminin özet halinde tarihçesini yazarak bu sahada yazılan belli başlı kelâmî eserlerin isimlerini verdik.

Kelâmcıların kelâm ilminin tahsili ile ilgili meseleler ve uyguladıkları metodlar ve zamanlarının ilimlerinden faydalanarak tuttukları yollar, kaynaklarına inilerek gösterilmiştir.

Kelâm ilmi, zamanımızda da çeşitli sapık inkârcı akımları durdurup akaidi isbat etmek için yine Kur'an-ı Kerim'i rehber edinecektir. Çünkü insanlığın şaşmaz hidayet kaynağı ve gönüllerin ızdırablarının devâsı Kur'an-ı Kerim'dir. Kelâm, Kur'an'ın saçtığı her şeyi aydınlatan ışığından ilham alarak zamanımızın fizik, kimya, biyoloji gibi müsbet bilimlerin kesin verilerinden faydalanacak ve selim akıllara vahyin ışığında doğru düşünme yollarını öğretecektir.

Münkirler, inkârcı fikirlerine bilim boyası vurarak ve ilim elbisesi giydirerek revaç vermek istiyorlar. Fakat, hakk ve gerçek, kâzib ve batıl nazariyye ve görüşlerle mağlûb edilemez. Materyalist, ve tabiatçıların inkârcı ve sapık nazariyyeleri ilme (kesin bilgiye) asla dayanmaz. "Bilimdir, bilime dayanıyor" gibi iddiaları sadece laftan ve sözden ibarettir. Öyle ilmî mesnedsiz ve kesin delilsiz boş sözler ilim olmaz. Zamanımızda inkâr için

ilim adına pek çok şarlatanlıklar ve spekülasyonlar yapılmış ve yapılmaktadır. " İnsanlardan öylesi vardır ki, ilimsiz , hüdâsız (kesin delilsiz) ve aydınlatıcı bir kitabı da olmaksızın, Allah hakkında mücadele eder durur." (el-Hacc, 8; Lokmân, 20) "Hakk ve gerçek üstün gelir ve galib olur, mağlub olmaz."

Onun için hakkı ve gerçeği kesin deliller ve ilmin kesin verileriyle göstermek lâzımdır. Böylece inkârcılığın tahribatı önlensin. Tâ ki inanan apaçık delilleri gördükten sonra inansın ve bilerek hakka şehâdet etsin, inanmayan da apaçık delilleri gördükten sonra uçuruma yuvarlansın. Zaten hakkı görüp anladığı halde inad ederek inanmayan, kibiri sebebiyle yine inanmayacaktır. Böyleler hakkında Kur'an'da "Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalar, yine de gözlerimiz döndürüldü, bilakis biz büyülenmiş kimseleriz, derlerdi."(el-Hicr, 14-15) denmektedir.

İşte biz bu sebeble zamanımızdaki fizik ve kimyanın kesin verilerine göre maddenin bütün özelliklerini özet halinde verdik.

Kitabın son kısmında kaynaklara inilerek semâvî dinler ve İslam tarihinde ortaya çıkan mezhebler hakkında derli toplu bilgiler verildi. Mezheblerin birbirleriyle mukayesesi yapıldı.

Kitabımız her türlü yapıcı tenkide açıktır. Hatalarımızın iyi niyetle düzeltileceğine inanıyoruz.

Prof.Dr. Muhittin BAĞÇECİ

BİRİNCİ BÖLÜM
KELÂM İLMİNİN TARİHÇESİ

A-ASR-I SAADET VE TABİÎN DEVRİNDE AKÂİD

Hz. Peygamber (S.A) Allah'tan kendisine nâzil olan âyetleri ashabına okur ve yazdırırdı. Ayrıca bunları açıklardı.

İslâm dîninin akaid, fıkıh ve ahlâk esasları Kur'an âyetleri ve hadîslerde mevcut idi. Peygamberimiz (S.A.V) vahiy yoluyla kendisine indirilen akâid, amel ve ahlâka ait ilahi hükümleri beyan ederdi. Ashab-ı Kiram da kendilerine nasıl bildirildi ise öylece tereddütsüz inanırlar ve amel ederlerdi. Resulü Ekrem dînin ilmini ve amelini açıkladığı için Ashab-ı Kiram, kendilerine faydalı olmayan ve açıklanmayan şeyleri sorup araştırmazlardı. Şayet bir müşkilleri olursa bunları hayatta iken Resûlüllah'a, Resûlüllah'ın vefatlarından sonra da Ashabın alimlerine sorarak hallederlerdi. Ashab-ı Kiram Peygamberimiz (S.A.) tarafından beyan buyurulan emirleri yerine getirmeye ve nehyedilen şeylerden de kaçınmaya çok önem verirlerdi.

Ashab-ı Kiramdan sonra gelen tabiîn de sahabe-i güzîn'in bu temiz yoluna tâbi olmuşlardı. Bunların zamanında vak'a ve ihtilaflar az idi. Bir problem zuhur ettiğinde din imamlarına baş vurarak müşkilleri halletmek kolay olurdu. Böylece ashâbın, Hz. Peygamberle sohbetlerinin bereketinden feyz almaları, tabiînin de Hz. Peygamberin zamanına yakın olmaları sebebiyle akîdeleri saf ve vicdanları temiz idi. Bu sebeblerle akâid ve fıkhı tedvîn ederek bölüm ve fasıllara ayırmaya, bunların esas ve fürû'larını açıklamaya ihtiyaç duymamışlardı. Hal böyle devam ederken nihayet müslümanlar arasında fitne zuhur etti. Hz. Osman'ın şehid edilmesinin (35/656) ardından müslümanlar arasında Cemel ve Sıffîn harpleri çıktı.

Aradan zaman geçip nübüvvet nurundan uzaklaşıldıkça ve peygamberliğin feyzi azaldıkça durumlar değişti. Temiz vicdan ve akıl sahipleri azaldı, bozuk fikir sahipleri çoğaldı. Müslümanlar arasında zuhur eden fitneler ve daha başka sebeblerden dolayı halk arasında nefsani isteklere, bid'at ve sapık fikirlere temayül etme fikri uyandı, hâdise ve ihtilaflar çoğaldı, ortaya atılan çeşitli meselelerde müşkilleri çözmek için din alimlerine müracaatlar arttı. Artık sahih itikad ile yanlış inançları birbirinden ayırmak güçleşti. Bir takım bid'at fırkaları zuhur etmeye başladı.(bkz. Mezhebler) Bunların neticesinde ortaya çıkan başlıca 5 tane ana bid'at mezhebi şunlardır: Havâric (Mârika), Kaderiyye, Şi'a, Cebriyye(Cehmiyye), Mürcie. Mütezile

Kaderiyye'ye dahildir. Müşebbihe ve Mücessime, Cehmiyye'ye tepkiden doğmuştur.

Havâric ve Şî'a önceleri halife seçiminden dolayı ve siyasi sebeblerle ortaya çıkmış, sonraları itikâdî bir kisveye bürünmüşlerdi.

Mârika(Havaric) ve Şî'a'dan sonra, ashab devrinin sonlarına doğru Basra'da Kaderiyye doğmuştu. Bu mezhebin kurucusu Ma'bed el-Cühenî (v.80/699) dir. Ma'bed kulların işleri önceden Allah tarafından yazılmaz ve takdir olunmaz. Sa'îd ve şakî sonradan olur, diyordu. Gaylân ed-Dimeşkî (v. 126/743) de bu görüşü Ma'bed'den alarak Şam'da yaymıştı. Bu mezhebi kabul edenlere Kaderiyye denilir. Kaderiyye dînin emirlerine ta'zim için Allah'ın ilmini ve kaderi inkâr ederlerdi . Bu mezheb ortaya çıktığında İbn Ömer (v. 73/692) ve İbn Abbâs (v. 68/687) hayatta idiler. İbn Ömer, kaderi inkar edenlerden berî olduğunu ve onların da kendisinden uzak olduğunu söylemiş ve "İbn Ömer and etmekte olduğu Allah'a yemin eder ki, eğer onlardan biri Uhud dağı kadar altına sahip olup bunu infak etseydi, kadere inanmadıkça Allah, bunu ondan kabul buyurmaz"([1]) demişti. Kaderi ve Allah'ın ezeli ilmini inkâr edenler Kaderiyyenin gâliye kısmıdır. Kaderiyye-i Galiyye çok geçmeksizin munkarız olmuştur. Bir de Kaderiyyenin Muktesida kısmı vardır. Kaderiyye-i Muktesida'ya ulema ve zahitlerden bir cemaat intisab eylemişti. Kaderiyyenin Muktesida kısmı Allah'ın ezeli ilmini ikrar eylerlerdi. Kullar ihtiyari işlerini kendileri diler ve kendileri yaratır derler ve ef'al-i ibadın müstakillen kullardan sudûruna inanırlardı. Kaderiyye'ye göre, dileyen kendisini hidayete erdirir, dileyen de kendisini dalâlette bırakır. Hidayet ve dalâlet; hayır ve şer sadece kulun dilemesine bağlıdır. Yine Kaderiyye'ye göre; Allah emrettiği şeyi murad eder, nehyettiğini irade etmezdi.

Kaderiyye'nin zuhurundan az bir zaman sonra Ca'd b. Dirhem (v. 118/736) tarafından Cebriye mezhebi ihdas edilmişti. Bu mezhebe göre kul, taat ve masiyetinde ihtiyarsız olarak mecbur olur. Kulda; ihtiyar, kudret ve fiil yoktur. Fâil ve kâdir ancak Cenab-ı Allah'tır. Cebriye'ye göre îmân ve itaat kulların güçlerinin yetmeyeceği işler oluyor. Allah, teklifleri ile, kullarını güçleri dahiline girmeyen şeylerle mükellef tutmuş oluyordu. İlk defa Allah'ın sıfatlarını inkâr eden ve kelâmullahın mahlûk olduğunu söyleyen ve âhirette Allah'ın görülmeyeceğini iddia eden de Ca'd b. Dirhem idi. Cehm b. Safvân (v. 128/745) bu bid'atları Ca'd'dan olarak yaymaya başladı. Daha

1) Müslim, Kitabü'l Îmân, 14.

sonraları bu görüşleri içine alan mezheb Cehm'e de nisbet olundu. Cehmiye'ye mukabil Allah'ın sıfatlarını isbat edenlerede Sıfâtiyye denildi.

Kaderiyye ve Mû'tezile'den sonra Mürcie mezhebi zuhur etti. Bu mezhebin mensubları da "Kafire taat fayda vermediği gibi mü'mine de günahlar zarar vermez" iddiasında bulunuyorlardı.([2])

B - AKAİDİN TEDVİNİ VE KELÂM İLMİNİN DOĞUŞU

Bid'at cereyanlarının ve İhtilafların çoğalması sebebiyle müslümanlar arasında bir takım bid'at fırkaları zuhur edince, halkın sahih itikad ile yanlış ve bozuk inançları birbirlerinden ayırt etmeleri güçleşmişti. Bu sebeple kendilerine sık sık müracaatlar başlayınca, ulemâ, islâm dîninin usûlünü tesbit ederek sahih akîdeleri, batıl ve fasid inançlardan ayırt etmek için islâm akâidini bâb ve fasıllara ayırarak bir ilim tedvin ettiler. Bu ilim içerisinde islâm dîninin doğru ve sahih akâidini beyan ettiler ve bid'at ve dalâletleri red ettiler. Adına da ilmü't-Tevhîd veya ilmü't Tevhîd ve's-Sıfât veya Fıkhu'l-Ekber dediler. İlmü't-Tevhîd islâm akâidine dair hükümleri kitap ve sünnetten çıkararak bildiren bir ilim idi. Selef alimleri, çözülmesi müşkil olan bir takım meselelerle uğraşmadılar. Ancak Kur'an-ı Kerim'in gösterdiği şekilde naklî delîllerle tafsilata dalmayarak islâm akâidini anlatıyorlardı. İslâm akâidini açıklarken yalnız Kitap ve Sünnetin metinlerine bağlı kalıyorlardı. Bu konuda ilk yazılan ve zamanımıza kadar gelen eserler İmam Âzam Ebu Hanife'ye ait risalelerdir. Bunlar şunlardır: el-Fıkhu'l-Ekber (الفقه الاكبر), el-Alim ve'l-Müteallim (العالم والمتعلم), el-Fıkhu'l-Ebsat (الفقه الابسط), er-Risâle (الرسالة), el-Vasiyye (الوصية)

İmam Âzam yazdığı bu eserlerde akli açıklamalara da yer vermiştir. Bu beş risaleden (el- Fıkhu'l - Ekber) islâm alimleri arasında çok rağbet görmüş ve bir çok şerhleri yapılmıştır. Aliyyü'l-Kârî'nin (v. 1014/1605) yapmış olduğu şerh bunların en güzellerindendir.

Osmanlı alimlerinden Rumeli Kazaskeri Kemaleddin Ahmed el-Beyazî (v. 1098/1687) Ebû Hanîfe'nin akâide dair bu beş eserini bir araya

2) Bkz. Mezhebler Bölülmü, Bkz. Abdülkahir el-Bağdâdî, el-Fark Beyne'l Fırak, s. 18 vd. Tahkik, M. Muhyiddin Abdulhamîd, Kahire, tarihsiz. Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, s. 620, 1329 İstanbul. Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal, 35, 125, Kahire, 1956, Muhammed Ebu Zehra, Tarihu'l-Mezahibi'l-İslamiyye, s.123, Daru'l-Fikri'l-Arabi, ts.

getirerek şerh etmiştir ve buna da İşârâtü'l-Merâm min İbârati'l-İmam (اشارات المرام من عبارات الامام) ismini vermiştir. Bu kitap 1368/1949 tarihinde Mısır'da basılmıştır.

1-KELÂM İLMİNİN DOĞUŞU VE KUDEMÂ-İ MÜTEKELLİMÎN DEVRİ

Mû'tezile fırkasını kuran ve kelâm ilmini tesis eden Vâsıl b. Atâ (واصل بن عطاء) (v. 131/748) dır. Bir gün Basra mescidinde Hasan Basrî'nin (v. 110/728) ilim meclisine bir adam gelerek."Zamanımızda büyük günah işleyeni tekfir eden bir takım insanlar peyda oldu. (Bunlar Hariciler idi) Bazı kimseler de (Mürcie), küfürle beraber taatin fayda vermediği gibi îmânla beraber ma'siyetin (büyük günahın), zarar vermeyeceğini söylüyorlar. Bu konuda sen nasıl hükmedersin" diye sorduğunda, Hasan Basri, cevap vermeden önce tilmizlerinden Vâsıl b. Atâ, "**Mürtekib-i kebîre; mü'min de değildir, kafir de değildir, îmânla küfür arasında bir menzilededir.** (المنزلة بين المنزلتين) el-Menziletü beyne'l-menzileteyn'dedir." Yani fasıktır dedi. Bundan sonra Hasan Basrinin meclisinden kalkar, ayrılır. Meclisin direklerinden birinin dibinde ayrı bir ders halkası kurar. Bunun üzerine Hasan Basri (i'tezele anna Vâsıl) Vasıl bizden ayrıldı dedi. Bu sebeple Vâsıl b. Atâ'ya ve ona tabi olanlara Mû'tezile denildi. ([3])

İmam Eş'arî de (v. 324/936) Vâsıl ve ona tabi olanlara Mû'tezile denilmesinin başka bir sebebini şöyle açıklar: O zamanlar Hariciler, mürtekib-i kebîreye kâfir diyorlardı. Vasıl b. Atâ'dan önce kimse Ehl-i Kıble'den bulunan mürtekib-i kebireye (büyük günah işleyene) "ne mü'mindir, ne de kafirdir" dememişti. Müslümanların görüşünden ayrıldığı için Vasıl b. Atâ ve buna uyanlara Mu'tezile (معتزلة) denilmiştir ([4]).

Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd (v. 144/761) ile birlikte Mû'tezile mezhebini kurar ve ilahiyât sahasına aklın hakemliğini sokar. Ehl-i Sünnet ile nizâ ve münakaşa hususunda ilm-i kelâma dair eserini yazar. Böylece kelâm ilmi

3) es-Seyyidü'ş-Şerîf el-Cürcânî. Şerhu'l Mevâkıf, s. 620, İst. 1239, Teftâzaanî, Şerhu'l-Akaid, s. 16, Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, s. 52, İst. 1310.

4) Eş'arî, el-Luma', s. 124, Matbaat-ü Mudar, 1955.

Mû'tezilenin elinde doğar. Kelâm ilmi Ehl-i Sünnet'in tarafına geçinceye kadar Ehl-i İ'tizal'in (Mû'tezilenin), Tevhîd de Ehl-i Sünnet"in ilmi olur. Mû'tezile akâid meselelerini izah ederken, aklı esas almış, nakli akla tabi kılmıştı. Akılla bağdaşmayan müteşâbihâtı akıl kaidelerine göre başka manalara yorumlamıştı.

Vâsıl b. Atâ mezhebini başlıca beş esasa dayandırır.

1-Tevhîd (التوحيد): Mû'tezileye göre Allah hayy, kadir, mürid, semî' ve basîr ... dir. Ancak Allah'ın sıfatları O'nun zatının aynıdır. Zatıyla diler, zatıyla bilir. Allah'ın zatına zaid kadîm sıfatlar kabul etmek; teaddüd-i kudemayı yani Allah'ın zatından başka sıfatlar adedince kadimlerin çokluğunu gerektireceği için, tevhîde aykırıdır. Halbuki O'nun zatından başka kadim yoktur, şeklinde tevhîd anlayışına sahiptirler. Tevhîd görüşlerinin gereği olarak da Kelâmullah'ı (Kur'an-ı Kerim'i) mahlûk saymışlardır.

2-Adl veya Adâlet (العدل او العدالة): Allah kullarına zulmetmez (Bunda bütün müslümanlar müttefiktirler) Zulmetmiyeceği için de kullar ihtiyarî işlerini kendi serbest iradeleriyle diler ve kudretleriyle yaratırlar. Kul fiilinin halıkıdır. Allah Teâlâ, kulların işlerinden emr etmediği veya nehyettiği işleri murad etmez. Yani dilemez ve istemez. Allah emr ettiği işi veya şeyi diler ve ister. Şayet, insanın ihtiyarî fiillerini Allah dilemiş ve istemiş olsaydı, onları sorguya çekip cezalandırmakla zulmetmiş olur ve bu O'nun adaletiyle bağdaşmazdı.

Kulların işlerini hür irade ve kudretleriyle yapmada ve bu fiilerinin yaratılmasında Allah'ın müdahelesi olmadığını kabul etmekle Allah'ın adaletini tasdik ettiklerini söylerler. Ve bu şekilde tevhîd ve adalet görüşlerinden dolayı da kendilerini "Ashabü'l-adl ve't-evhîd" diye isimlendirirler.

Mû'tezile, kul için elverişli ve uygun olana (aslah olana) riâyet etmek Allah'a vacibtir. Çünkü O'nun hikmeti mesâlih-i İbâda (kulların maslahat ve menfaatlarına) riayeti gerektirir, tarzındaki görüşlerini de adalet prensibleri içerisine sokarlar.

3- el-Va'd ve'l-Va'îd (الوعد والوعيد)

Cenab-ı Hakk'ın sevab ile va'di de vuku bulacaktır, ıkab ve azab ile va'îdi de gerçekleşecektir.

Mû'tezile'ye göre, mü'min dünyadan taat ve işlediği büyük günahtan tevbe ile çıkarsa cennete girer. İşlediği büyük günahtan tevbe etmeden ölürse cehennemde ebediyyen kalır. Cenab-ı Allah, büyük günah işlemiş olup da

buna tevbe etmeyeni kendi lutfuyla veya şefaatla dahi affetmez. Büyük günahlardan kaçınanların küçük günahları afv olunur. Cehenneme giren bir daha çıkamaz. Şu kadar var ki büyük günahından tevbe etmeden ölen müslümanın azabı, kâfire yapılandan az olur. Mû'tezile bu prensibiyle "küfür ile taat fayda vermediği gibi îmân ile birlikte masiyet zarar vermez" diyen Mürcie'yi reddetmiş oluyordu.

4- el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn (المنزلة بين المنزلتين)

Mû'tezile, ameli îmândan bir cüz sayar. Büyük günah işleyen mü'min îmândan çıkar. Küfre de girmez. Îmânla küfür arasında bir menzilede bulunur. Günahına tevbe etmeden ölürse ebediyyen cehennemde kalır. Vasıl b. Atâ (v. 131/748) bu presiplerini şöyle açıklar: Îman hayırlı hasletlerden ibarettir. Bir kimsede toplandığı vakit o kişiye medih ismi olan mü'min adı verilir. Büyük günah işleyen fasık, hayırlı hasletleri haiz değildir. Bu övme ismine müstehak olamadığı için ona mü'min ismi verilmez. Büyük günah işleyene kâfir denilmez. Çünkü onda şehadet ve bir kısım hayırlı ameller vardır. Bununla beraber gayr-i müslim ve zimmîlerden ayırd etmek için ona müslim ismi verilir([5]).

5-el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker (الامر بالمعروف والنهي عن المنكر) (iyiliği emr etme ve kötülüklerden nehyetme)

Emr bi'l-ma'ruf ve'neyh ani'l-münkerin de farz olduğunda bütün müslümanlar ittifak etmiştir.

Mû'tezile'ye göre de mü'mine gücünün yettiği kadar iyiliği emr etmek, insanı hakka ve doğruluğa çevirmek, kötülükten alıkoymak farzdır. Çünkü islâm davetinin yayılması, sapıkların hidayete ermesi, müslümanların dinlerini bozmaya ve hak ile batılı birbirine karıştırmaya çalışanların hile ve hücumlarını def etmek için bu emri yerine getirmek son derece önemli ve gereklidir. Bu sebeple Mû'tezile çoğu kere hüccetle bazen de şiddetle görüşlerini yaymaya çalıştılar. Bu yüzden Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ettirmek için Ehl-i Sünnet alimlerine baskı uyguladılar.

Mû'tezile'nin elinde kelâm ilmi doğup da yayılmaya başlayınca selef uleması da halkı Mû'tezile'nin kelâmıyla meşgul olmaktan sakındırırlardı. Gerek islâm akâidini açıklamak ve gerekse halkın inancını bid'at

---

5) Bkz. Abdullkahir el-Bağdadî, 114 vd. Teftâzâni, Şerhu'l-Makasıd, C.II, s. 72 vd. 129.İst. 1305 h. Şerhu'l-Akaid, s. 16 S. 111vd.131 İst. 1310 h, Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal, s. 38-443 Tashih ve ta'lik; Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, 1413/1992.

cereyanlarından korumak için ilm-i tevhîd'e dair eserlerini yazarlardı.

2 - EHL-İ SÜNNET KELÂMINA İNTİKAL (GEÇİŞ) DEVRİ

İslâm âleminde H. 2. asrın sonlarına kadar zuhur eden fırkalar başlıca şu konularda ihtilaf ediyorlar ve değişik fikirlere sahib oluyorlardı:

1- Allah'ın sıfatlarının anlaşılması ve bunun Tevhîd-i Bârî ile münasebeti.

2- Kader ve kulların işlerinin yaratılıp yaratılmaması meselesi.

3-Îmânın hakîkatı, büyük günah, tevbe ve küfür meseleleri.

4-Aklın ve naklin hududu.

5-İmâmet (hilafet) ve ashâb-ı kirâmın tafdili.

Mu'tezile Kelâmının doğuşundan bir asır geçince **Devrü'l-Mihne** (دور المحنة) geldi. H. 218-232 yıllarında Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ettirmek için Abbasi halifesi Me'mûn'un (198/813 - 218/833) hilafetinin son senelerinden Mütevekkil'in (232/846-247/ 861) hilafetinin ilk yılına kadar Mu'tezile alimleri halifelere etki ederek ehl-i sünnet alimlerine baskı uygulatmışlar ve eziyet ettirmişlerdi. Bazı yazarlara göre, Mu'tezilenin ehl-i sünnet alimlerine bu ağır baskıyı uygulatmalarının sebebi; onlara Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğunu kabul ettirerek hristiyanların İslam akidesini bozmalarına fırsat vermemektir. Çünkü Kur'an'da Hz. İsâ hakkında "Meryem oğlu Mesih İsâ ancak Allah'ın peygamberi ve kelimesidir ki onu Meryem'e bırakmıştır." (en-Nisâ, 171) buyrulmuştur. Hristiyanlar, müslümanların, Kelâmullah'ın mahluk olmayıp kadim olduğuna inandıklarını öğrenince, "Hz. İsâ da Allah'ın kelimesidir, o da gayr-i mahlûk ve kadîmdir." diye menfi propaganda yapabilirlerdi([6]).

Halku'l-Kur'an meselesinde müslümanlara eziyyetler yapılınca bazı selef alimleri Mû'tezile'nin görüşlerini reddetmek ve ehl-i bid'atın fikirlerinin yayılmasını önlemek için islâm akâidini akıl kaideleri ile desteklemek ihtiyacını duymuşlardır. Bu alimlerin başında Abdullah b. Sa'îd el-Küllâb el-Basrî (v. 240/854) ile el-Haris el-Muhâsibî (v. 243/857) gelir.

Abdullah b. Saîd el-Kullâb el-Basrî, ehl-i bid'atı temsil eden Cehmiyye ve Mu'tezileyi reddetmek için bu iki fırkanın tenakuzlarını (çelişik yönlerini)

---

6) Bkz. Muhammed Ebû Zehra, Tarîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, s. 187-189, Darü'l-Fikri'l-Arabî, Tarihsiz.

meydana koydu. Metodunu Mu'tezile kelâmının metodu ile takviye etti. Bir asra yakın bir zaman sonra gelen Ebu'l-Haseni'l-Eş'arî'ye (v. 324/936) zeminler hazırladı. İbn Küllâb zamanından itibaren selef-i ümmetin üzerinde bulunduğu ehl-i sünnet mezhebi ile Cehmiyye ve Mû'tezilenin sülûk ettikleri ehl-i bid'at mezhebi arasında kelâm ilmine geçiş özelliği taşıyan yeni ehl-i sünnet mezhebi zuhur etti ve bu mezhebi izah eden kelâma aid eserler yazılmaya başlandı.

İbn Küllâb ve Bağdat mutasavvıflarının reisi Hâris el-Muhâsibî, ilmü't-tevhîd'den ehl-i sünnetin kelâm ilmine intikal devrinin mümessilleri olmuşlar ve kelâm metodunun düzeltilerek ehl-i sünnetin eline geçmesine zemin hazırlamışlardır. Akâidde aklı kullanarak bazı noktalarda selef metodundan ayrılan ve ehl-i sünnetin kelâmına başlangıç teşkil eden yeni bir kelâm vücuda getirdiği için ibn Küllâb ile kudemây-ı mütekellimin devri başlar.([7]) Bazı yazarlar kudemây-ı mütekellimini Eş'ari ile başlatırlar ([8]).

İbn Küllâb'ın zamanında İslâm felsefesi de kurulmak üzereydi. Bu sıralarda Mu'tezile kelâmcısı Feylesûfü'l-Arab Ebu'l-Hukemâ Ya'kûb b. İshâk el-Kindî (v. 252/866) İslâm'ın öz bünyesinden ta'viz vermeden Eflâtun (M.Ö. 427-347), Aristo (M.Ö. 384-322) ve Plotin (M.S. 203-270) felsefelerine istinâd eden yeni bir felsefe te'sis etti ve ilk islâm filozofu oldu. Ehl-i sünnet kelâmına intikal devrinde müslümanlar arasında başlıca dört fırka vardı.

1- Selefiyye (Ehl-i Sünnet-i Hâssa veya selef mezhebi)

2-Ehl-i Sünnet-i Âmme, bu mezhebi Ehl-i sünnetin kelâmına geçiş için zeminler hazırlayan Abdullah b. Saîd el-Küllâb ve el-Hâris el-Muhâsîbî gibi zatlar temsil ediyordu.

3- Mu'tezile; bu mezhebi de Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (v. 235/850) İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm (v. 231/845) temsil ediyordu.

Mu'tezile, Allah'ın sıfatları,halk-ı Kur'an ve rüyetullah meselelerinde Cehmiyye'ye uydukları için ehl-i sünnet tarafından Cehmiyye diye de anılmıştır. Kendileri bu ismi kabul etmeyip reddederlerdi.

4- El-Kindî'nin kurucusu olduğu felsefi ekol. El-Kindi'den yaklaşık bir

---

7) Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme, s.6, İst. 1336.

8) Bkz. İbn Haldûn, Mukaddime, s.465, Mısır, tarihsiz; Taşköprî Zâde Ahmed Efendi Mevzû'âtü'l-ulûm, c.1, s.613, mütercimi Kemalüddin Mehmet Efendi, İst.1313.

asır sonra gelen Fârâbî (v. 339/950) ile islâm felsefesi tamamen kurulmuş ve İbn Sînâ (v. 428/1037) ile de tekemmül etmiştir. İslâm Filozofları - el-Kindî hariç - eski Yunan Felsefesine bağlı kalarak islâm akâidini alakadar eden konularda fikir beyan etmişlerdir.

Hicri ikinci asrın sonlarına doğru şiîlik kisvesi altında gizlenen Batıniyye mezhebi de fitne ve fesad uyandırıp müslümanlar arasında ilhadlarını neşr etmek için uç gösteriyordu.

3 - EHL-İ SÜNNET KELÂMININ ZUHURU

İşte çeşitli fikir cereyanlarının estiği bir zamanda H. 3. Asrın sonları ile 4. Asrın başlarında **Ebu'l-Hasani'l-Eş'ari** ortaya çıktı. (ابو الحسن علي بن اسماعيل الاشعري) (v. 324/936) 40 yaşlarına kadar Mu'tezili olarak kalmış ve Kelâm ilmini, Mu'tezilenin reislerinden olan Ebu Ali el-Cübbâi (v. 303/915) den okumuş ve Mu'tezilenin imamlarından olmuştu. Eş'ari, Cübbâî'nin üvey oğlu idi. H. 300 tarihlerinde Mu'tezile'nin hatâlarını görmüş ve bu mezhebi terketmişti. Tarih ve mezhebler tarihinde anlatıldığına göre hocası el-Cübbâî'ye 3 kardeş meselesinde galebe çaldıktan sonra Ehl-i sünnet mezhebine girmişti. Üç kardeş meselesi Mu'tezile'nin "Cenab-ı Allah'a, kullarının aslahına riayet etmesi vacibtir." aslına raci idi. Eş'ari ile Cübbâî arasındaki konuşma şöyle olmuştur.

Eş'arî, Cübbâî'ye sorar: Biri mü'min müttakî, diğeri fasık ve şakî iken ve öteki de bülûğa ermeden vefat eden 3 kardeş hakkında ne dersin?

Cübbâi - Mü'min cennetin yüksek derecelerinde, fâsık cehennemin tabakalarında, çocuk necattadır. Yani kurtulmuştur.

Eş'arî - Çocuk, cennette mü'minin derecelerine gitmek ve ermek isterse ona izin verilir mi?

Cübbâî - Hayır. Çocuğa şöyle denir: "Senin kardeşin bu dereceye pek çok taat ve iyilik yapmakla nail oldu. Senin ise taatın yoktur.

Eş'ari - Eğer çocuk, "Kusur bende değildir, eğer beni yaşatmış olsaydın, taat işlerdim", derse Allah ne cevap verir?

Cübbâî- Allah şöyle der: "Sen yaşamış olsaydın, masiyet işleyerek azâb-ı elîme müstahak olacak ve cehenneme girecektin. Bunu biliyordum, senin maslahatına riayet ettim, mükellef olma çağına erişmeden seni öldürdüm." der.

Eş'arî- Eğer cehennem tabakalarının içinden fâsık: "Ey âlemlerin Rabbi, onun halini bildiğin gibi benim halimi de biliyordun. Niçin onun maslahatına

(menfaatına) riayet ettin de benim maslahatıma riayet etmedin. Beni de küçükken öldürseydin" dediğinde Hak Tealâ ne cevap verir?

Cübbâî- Vesveseye tutuldun!

Eş'arî- Vesveseye tutulmadım. Fakat, şeyhin merkebi köprü üzerinde durdu (söz bitti, sepette pamuk kalmadı)

Cübbâî şaşkın kalıp makul bir cevap veremeyince, Eş'arî şu sözü söylemiştir: Allah zü'l-Celâl, ilahî hükümlerini, itizâl terâzisi ile tartmaktan beridir. ([9])

Bundan sonra evinde 15 gün kalır ve bir cuma günü Basra camiinde minbere çıkarak, Mu'tezile mezhebinden ayrıldığını ve ehl-i sünnet mezhebine döndüğünü ilân eder.

Eş'arî, cedel ve münazarada kuvvetli idi. Eş'arî ömrünün kalan 24 yılını ehl-i sünnet mezhebini açıklayıp müdafa etmekle ve ehl-i bid'atı özellikle Mu'tezileyi reddetmekle geçirmişti.

Eş'ari, Mu'tezile'nin nefyettiği Allah'ın sıfat-ı sübûtiyyesini (hayat, ilim, irade, kudret, sem', basar, kelâm sıfatlarını) isbat etmiş, teşbihi (Allah'ın zat ve sıfatlarında başkalarına benzemesini) şiddetle reddetmiş, Allah'ı, noksanlıklardan tenzih etmede de selefe uymuştu. Tıpkı Ahmed b. Hanbel'in inandığı gibi Eş'ari de Allah'ın yed, vech gibi haberi sıfatlarını te'vil etmeyerek teşbihsiz, temsilsiz ve ta'tilsiz bir şekilde kabul eder. Usul-i Selâse'yi ([10]) yani Allah ve sıfatları nübüvvet-risâlet ve âhiret bahislerini de akâide sokarak Kelâm ilmini tamamladı. Akâid konusunda yazdığı eserlerin hepsine "İlm-i Kelâm (Ehl-i Sünnet Kelâmı)" denildi. Mû'tezile mezhebinden ayrıldıktan sonra ilk önce;

1- (الابانة عن اصول الديانة) (el-İbâne an usûli'd-diyâne) isimli eserini yazdı. Özellikle İmamiyye şiasını reddetmek için imamet bahislerini de Kelâm ilminin içerisine soktu. el-İbane isimli eserinde sahabe, tabiin ve Ahmed b. Hanbel'in akidesine bağlandığını ifade eder. El-ibâne an usûli'd-diyâne, bir çok defa basılmıştır. Fransızca, İngilizce ve Almanca'ya da tercüme edilmiştir.

9) (Teftâzânî, şerhu'l-Akâid, s. 16, 1910, h. İst. Taşköprü Zade Isamüddin Ahmed. Terceme eden Kemaleddin Mehmed Ef. Mevzû'âtü'l-ulûm, c.1,s.612-613 İzmir İsmail Hakkı, c.1, s. 78-79).

10) Usûl-i selâse, Allah'ın varlığı ve sıfatları, nübüvvet ve ahiret konularıdır. Bunlardan Allah'ınn varlığı ve sıfatları bahsine aslü'l usûl (asılların aslı) denilir.

2- (اللمع في الرد علي اهل الزيغ والبدع) el-Luma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeygi ve'l-bida' kelâm metoduyla yazdığı eserdir.

3- Eş'ari, (مقالات الاسلاميين) (Makaalâtü'l-İslâmiyyîn) isimli eserinde bid'at fırkalarından tarafsız olarak bahs eder ve Ehl-i sünnet akidesinin esaslarını, ve bazı kelâm meselelerindeki ihtilafları anlatır. Bir kaç defa basılmıştır 1928-1933 de İst. 1969 da Mısır'da neşr edilmiştir.

4- (رسالة في استحسان الحوض في علم الكلام) (Risâle fi istihsâni'l-havz fi İlmi'l-Kelâm) 11 sayfalık bir risaledir (Haydarâbad, 1344) muhtelif baskıları vardır. Eş'ari, bu risalesinde, islâm akâidinîn isbat ve müdafa edilmesinde Kelâm iliminin lüzumunu belirtir. Kelâm ilmine karşı çıkan hadisçileri reddeder.

5- (رسالة الي اهل الثغربباب الابواب) Risâle ilâ ehl-'i-s-Sagr bi-Bâbi'l-Ebvâb Kıvamüddin Burslan bu risalenin aslını türkçe tercemesiyle birlikte neşr etmiştir. (İlahiyat Fak. Mecmuası, sayı 7, s.154-176; sayı 8, s.50-108 Arabçası, 80-108)

6- Risâletü'l-Îmân, Almanca'ya da terceme edilmiştir.

İbn Asâkir(v. 571/1176) Tebyinü'l- kezibi'l-müfteri fîmâ nüsibe ile'l-İmâmil- Eş'ari (تبيين الكذب المفتري فيما نسب الي الامام الاشعري) isimli eserinde bahsettiğine göre([11]); Eş'ari hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı el-Umed (العمد) isimli kitabında itizal mezhebini terk ettiği andan itibaren yazmış olduğu 70 kadar eserlerinin isimlerini ve bunların neye dair olduğunu zikretmiştir. Fakat, onun günümüze kadar gelen eserleri yukarda isimlerini yazdıklarımızdır. Onun 70 ciltlik bir tefsir yazdığı rivayet edilir. Eş'ari'nin (الموجز الكبير el-Mu'cezü'l-Kebîr) isimli bütün yazdıklarını hülasa eden bir eser kaleme aldığı da rivayet edilir.

Eş'ari'nin kurduğu ilm-i kelâmı geliştiren ve akli ilimlerin en yüksek mertebesine çıkaran el-Kaadî Ebû Bekir el-Bakıllânî (ابو بكر الباقلاني) (v. 403/1013) oldu. El-Kindî ile başlatılan islâm felsefesi Fârâbi(v. 339/950) ve İbn Sînâ (v. 428/1037) ile geliştirilmişti. İlahiyat (metafizik) sahasında bu felsefe ilm-i Kelâm ile uyuşamıyordu.

Bu sebeple Bakıllanî, (v. 403/1013) kelâm ilmini kemale erdirmek için bir takım akli mukaddimeler (prensipler) ortaya koydu.

İlm-i Kelâmdaki cüz-ü la yetecezzâ veya cevher-i ferd (Atom) isbat-ı halâ (uzay boşluğu) isbatı, arazın araz ile kaim olamaması ve arazın iki zamanda kalmaması ve teceddüd-i emsaliyle (benzerlerinin yenilenmesiyle) devam

11) Bkz. İbn Asâkir, Tebyinü'l-Kezibi'l-Müfteri, s.128-134, Dimeşk, 1347.

etmesi gibi akli bahisler Bâkıllanî tarafından konulmuştu. Kadî merhum bunlardan başka in'ikas-ı edile (انعكاس ادلة) yi yani delîlin batıl olmasından bunun gerektirdiği medlûlün de batıl olması lazım gelir, veya adem-i delîlden adem-i medlûl (delîlin olmamasından medlülün de olmaması) lazım gelir, görüşünü Kelâma sokmuştu.([12]) Ancak Bakıllâni'nin koyduğu bu prensibe Gazzâli (v. 505/1111) ve ondan sonraki kelâmcılar şiddetle karşı çıkmışlardı. Çünkü bu prensip (mukaddime) mantığa ters düşüyordu. Bir meseleyi isbat için ortaya konulan delîl batıl olunca, bunun isbat edeceği meselenin batıl olacağı hususu kesin olarak ortaya çıkmaz. Belki bu mesele için kimsenin bilmediği bir delîlin bulunması caizdir. Adem-i delîlden adem-i medlûl de lâzım gelmez. Eğer Allah Teâlâ, varlığına delîl olan alemi yaratmasaydı, alemin yokluğu, haşa Allah'ın yokluğunu gerektirmezdi. Bununla beraber Bakıllâni'nin vaz'ettiği mukaddime tamamen yabana atılamaz. Çünkü her delîlin medlûlüne delâlet edici bir yönü vardır.Ortaya bir tez atan kimse buna delâlet eden bir delîl getiremezse veya buna dair ileri sürdüğü delîl ibtal edilirse, artık bu kimsenin ortaya attığı bu tez için bir mana ve gerçeklik kalmaz. Buna rağmen akıl, bilmediğimiz başka bir delîl ile bunun sübutunu imkân ve ihtimal dairesinde görebilir. Kimsenin ortaya hiç bir delîl ile isbatlayamadığı bir fikir ortaya atıp da "bunun delîli yoksa da bunun gerçekliği mümkindir ve ileride delîli bulunabilir" demeye de hakkı yoktur.

Gazzâli'den itibaren "delîlin butlanından medlûlünün butlanı lazım gelir" prensibi terk olunmuştur. Bu prensibin doğrusu şöyle olmalıdır: "Selim akıl tarafından batıl ve muhal sayılan bir fikrin, muhal ve kazib olan hayalin gerçekliği için bürhân getirilemez" veya "Doğru ve gerçeğin doğruluğu ve gerçekliği de, batılın batıllığı da delîl ve bürhân ile isbatlanmalıdır"

Kur'an-ı Kerim'de batıl inançlar ve boş hayeller için;

"Bu onların kuruntularıdır. Eğer doğrulayıcılar iseniz (ve doğru söylüyorsanız), getiriniz bürhânınızı (kesin delîlinizi)" (el-Bakara, 111) denilir.

Ebûbekir el-Bâkıllâni'nin kelâm sahâsında telif ettiği ve bize kadar gelen eserleri şunlardır.

Kitâbü't -Temhîd, Kitabü'l-İnsâf, Kitabü'l-Beyân, Î'câzü'l-Kur'ân. Bu eserlerin hepsi de bir kaç defa basılmıştır.

Ebubekir el-Bâkıllânî'nin muasırlarından olan ve onun yolunu ve kelâm metodunu benimsemiş olan İbn Fûrek (v. 406/1015), Üstaz Ebu İshâk el-

12) İbn. Haldûn, Muukaddime, s. 465, Mısır, ts.

İsferâînî (v. 408/1018), Abdulkâhir el-Bağdâdî (v. 429/1037) Kelâm ilmini yayıyorlardı. Abdulkahir el-Bağdâdi'nin eserleri:

1- Usûlüddin (İst. 1928)

2- El-Fark beyne'l-fırak (bir kaç defa basılmıştır.) Ethem Ruhi Fığlalı tarafından da terceme edilmiştir. (İst. 1979)

Maliki mezhebinde bulunan Ebûzer Herevî (ابو ذر هروي) (v. 435/1043) Kelâm ilmini mağrib ülkelerine sokmuştu.

Ebû cafer es-Semnâni (ابو جعفر السمناني) (v. 444/1052) kelâm ilmini Hanefîler arasında yayıyordu. Fakat Ebû Mansûr el Mâtürîdi'nin (v. 333/944) Kelâm mezhebi Ebu'l-Mu'în en-Nesefi (v. 508/1115) gibi kelâmcıların gayret ve himmetleriyle Mâvarâünnehir'de yayılmıştı.

Eş'ariyye mezhebi Selahaddin Eyyûbî'nin himmetiyle Mısır'da da yayıldı.

Şafiî mezhebinde bulunan meşhur mütekellim (امام الحرمين ابوالمعالي عبد الملك الجويني) İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdulmelik el-Cüveynî (v. 478/1085) Eş'arî kelâmını daha fazla genişletmiş, akıl ile bilinen Allah'ın sıfatlarını (hayat, ilim, irade, kudret, ...) ispat etmiş; yed, ayn, vech gibi nakil ile bilinen haberi sıfatları ve akıl ile çatışan bazı nasları da tevil etmişti. İlkin eş-Şâmil fi Usuliddin isimli eserini yazmış (bu eserin yarıya yakın kısmı İskenderiye'de basılmıştır. 1969) Sonra da Kitabü'l-İrşad ilâ kavatı'il-edille (كتاب الارشاد الي قواطع الادلة في اصول الاعتقاد) isimli eseri yazmıştır. (Kahire, 1950) ve başka bir baskısı; Beyrut, 1405/1985) Bir başka eserinin ismi de el-Akidetü'n-Nizâmiyyedir (Kahire, 1969) O'nun lüma'u'l Edille isimli eseri Dr. Fevkıye Hüseyin Mahmud'un takdim ve tahkikiyle birlikte basılmıştır. 1965-1385 Mısır.

C - MÜTEAHHİRÎN DEVRİ

Büyük âlim, mütekellim, mutasavvıf ve filozof Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâli (450/1058-505/1111) ile müteahhirîn ilm-i kelâmı başlar.

Gazzâli'nin Kelâm ilminde yaptığı yenilikler 3 noktada hülasa edilir:

1- Gazzâlî, feylesofların kullandıkları "mantık" ilmini kelâm ilmine soktu.

Gazzâlî'den önce zâhirî mezhebine bağlı İbn Hazm (v. 456/1064) (الفصل في الملل والاهواء والنحل) (el-Fasl fi-l-Milel ve'l-Evhâ-i ve'n-

Nihal) isimli eserinin başında bazı önemli mantık kaidelerini almıştı. Kelâmcılar ise bunun mantık hakkında verdiği bilgilere önem vermemişlerdi. Mantık kaideleri Kudemây-ı mütekellimîn'in kullandığı bazı kaidelere aykırı olsa bile, aslında îmân esaslarına aykırı ve zıd değildi.

Mantık ilminin temeli, mahiyetlere aid küllîyat-ı hamsin (beş genellerin) sübûtu idi. küllîyat-ı hams de; cins, nevi (tür), fasıl (ayırım), hâssa, araz-ı âmm (müşterek arızî vasıf) dır. Bunlara, mahiyyât-ı nev'iyye (nev'e aid mahiyetler) de denilir. Kudemây-ı mütekillimin'e göre, küllîyat-ı hams (beş geneller) sırf zihindedirler. Yani sırf zihnin itibar ettiği şeyler olup hariçte varlıkları yoktur. Mantıkçılar ise zihnin itibar ettikleri (var saydıkları) şeyleri hariçte var sayıyorlardı. Bu bakımdan eski kelâmcılara göre; mantıkçıların yaptığı gibi eşyanın tariflerini bunlara dayandırmak doğru değildi. Kudemây-ı mütekellimin'in mantık'ı reddetmelerinin sebebi nev'e aid mahiyetlerin hariçte var olmayıp sırf zihnin var sayarak itibar ettiği şeyler olmasıydı. Çünkü her şeyin vücudu kendisinin aynıdır.

Feylesofların (Felâsifenin) kullandığı mantığa aid tariflerde cins, nev'i, fasıl ve hâssa'dan ikisi ile akli terkip yapmak şart idi. Mantıkçılar; tarifi (tanımı) hadd ve resm diye ikiye ayırdıktan sonra bu her ikisini de tam ve nakıs kısımlarına ayırıyorlardı. Şöyle ki:

Hadd-i tâm: Bir şeyin cins-i karibi (yakın cinsi) ile Fasl-ı karibinden (yakın ayırımından) terekküb eder. İnsanı hayvan-ı nâtık ile tarif etmek gibi.

Hadd-i Nâkıs: Bir şeyin cins-i ba'îdi (uzak cinsi) ile fasl-ı karîbinden terekküb eder. İnsanı cism-i nâtık (konuşan cisim) olarak tarif etmek gibi. Bir şeyi yalnız fasl-ı karîbi ile tarif etmek de böyle bir tanımlamadır.

Resm-i tâm: Bir şeyi cins-i karîbi ile hâssasını söyleyerek tanımlamaktır. İnsan, hayvân-ı dâhiktir (gülen hayvandır) diyerek tarif etmek gibi.

Resm-i Nâkıs: Bir şeyi tarif ederken cins-i karîbi zikredilmeyerek mahiyetine aid diğer özelliklerle tanımlanırsa, böyle bir tarif Resm-i Nâkıs olur. İnsanı, cism-i dâhik veya nâtık-ı dâhik (gülen konuşucu) veyahud müteneffis-i dâhik (nefes alan gülücü) diye tarif etmek,resm-i nâkıs olur. Yalnız hâssa ile tarif etmek dahi resm-i nâkıstır.

Kudemây-ı mütekellimin'e göre mahiyetlerin (nev'ilerin) yukarıdaki şekilde cins ile fasıl veya hassaden terkib edilmesi, terkib-i aklî veya zihne aid bir terkib idi. Mantıkçılar bu terkibi zihinde iken hariçte var sayıyorlardı. Yani bu terkibten husûle gelen netice zihne aid iken hariçte var sayılıyordu. Tariften maksad, tarif edilen şeyi başkalarından ayırd ederek tanıtmaktı. Bu ise tanıtılan şeylerin lüzumlu özelliklerini bulup söylemekle husule gelirdi.

Cinsini söylemeğe lüzum yok idi.

Gazzâli ise kudemây-ı mütekellimine muhalefet ederek nev'e aid mahiyetlerin hariçteki varlıklarını ve gerçekliklerini savunarak mantığı almış, kelâm, usûl-ı fıkıh ve fıkıh için de, mantığın lüzumlu olduğunu söylemiştir. Hatta "mantık bilmeyenin ilmine önem verilmez"([13]) demiştir.

Mantığın esası sayılan nev'ilerin (türlerin) mahiyetlerine aid beş geneller (küllîyât-ı hams) hariçte bulunan eşyanın müşterek vasıflarını, zihnin intiza'ı (çekip çıkarması) ile husûle geliyordu. Mesela cisim cinsinin nevileri olan insan, ağaç ve taşın da çeşitli türleri vardır. Bu türlerin her bir ferdînin kendilerine mahsus isimleri vardır. Cisimlerden; insan, ağaç ve taş... özelliğini ayırmak bir intiza ve tecriddir. Çünkü, birbirlerinin aynı olan mutlak bir insan veya ağaç veya taş ... yoktur. Her insan ferdi birbirinden başkadır. Ağaç, taş ve diğer cisimlerde de durum böyledir. Hem de tabiatta matematik anlamı ile birbirinin aynı olan iki varlık bulunmaz. Mesela memeli hayvanlar ciğerleri ile nefes alıp verirler. Biliriz ki memeli hayvanların bu biyolojik fonksiyonları ifâ edişleri birbirlerinin tıpa tıp aynı değildir. Birbirinin tıpa tıp aynı yeşil veya kahverengi rengi renk mütehassısları dahi kolayca bulamazlar. Yalnız, bütün insanlar insanlıkta, başka başka taşlar taş olmada ve pek çok çeşitli olan ağaç ferdleri de ağaç olmada birleşirler. O halde zihnin eşyayı ana vasıflarda (mahiyetlerde) benzerliklerine dayanarak nev'ilere ayırıp taksim ederek inceleyip öğrenmesinde bir mahzur yoktur. Zihnin böyle bir işlemi hariçteki eşyanın mahiyetlerine de uygun düşer.

Gazzâli de mantıkçılara uyarak küllîyât-ı hamsi ve bunlardan yapılacak aklî terkibleri kabul etmiştir. Mantık sahasında önce Mi'yârü'l-ilm (معيار العلم) kitabını ve sonra da Mihekkün - Nazar (محك النظر) isimli bir risale yazmıştır. Gazzâli'den sonra mantık, kelâmcılar tarafından alınarak nazar ve istidlâllerde ve kıyasların mukaddimelerinde çok kullanılmıştır.

2- Gazzâli, in'ikâs-ı edilleyi reddetti. Çünkü akl-ı selime göre, medlûl, delîlin lazımı değildir. Lazım melzûmu gerektirir. Fakat delîl batıl olunca bununla isbatlanan meselenin başka bir delîl ile sabit olması muhtemeldir. Yeter ki medlûl akl-ı selimin muhal saydığı şeylerden olmasın. Veya delîl batıl olunca, delîl olmaktan çıkar, yok olur. Delîlin olmamasından medlûlün yokluğu gerekmez. (Adem-i delîlden adem-i medlûl lâzım gelmez)

3- Gazzâli'nin kelâm ilmine getirdiği yeniliklerden birisi de yanlışlarını ortaya koyarak tenkid etmek maksadıylla felsefi bahislere yer vermesidir.

---

13) Gazali, el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl, c.1, s.10, Mısır, Bulak. 1322.

Gazzâli'den önce kelâmcılar felsefecilerin fikirlerine az da olsa yer vererek bunları tenkid etmişlerdir. Fakat onların bu tenkidleri yetersiz kalmıştır. Gazzâli bu konuda şöyle der:

"Kelâmcıların, kitablarında, felsefecileri reddetmekle meşgul oldukları yerlerde, onlardan aldıkları sözlerin, kapalı, dağınık, tenakuz ve fesatla dolu olduğunu gördüm. İlimlerin inceliklerini anladığını iddia edenler şöyle dursun, cahil halktan akıllı bir kimse bile bu sözlere kanmaz. Bildim ki bir mezhebi iyice anlayıp künhüne vakıf olmadan reddetmek, karanlığı taşlamak gibidir." ([14])

Gazzâlî, feylesofların ilimlerini taksim edip değerlendirirken riyaziyye (matematik ve geometri) ve mantık, bürhânlara dayandığı için filozofların bu ilimlerde doğruyu söylediklerini, bunları din açısından reddetmenin söz konusu olmadığını anlatarak şöyle der: "Fakat bazı kimseler filozofların matematik, geometri ve mantık alanında söylediklerini düşünerek onların her söylediğini gerçek zanneder. Halbuki bir ilimde mütehasıs olanın diğer ilimlerde de mütehassıs olması gerekmez. Felsefecilerin İlâhiyat sahasında söyledikleri zann ve tahminlerin ötesine geçemez. Bu alanda onlar hata ve sapıklıkların içine düşmüşlerdir" ([15])

Gazzâli, felsefenin tamamına karşı çıkan bazı cahil müslümanlar hakkında özetle şöyle der:

"Bazı müslümanlar da felsefecilere aid bütün ilimleri inkâr etmeyi dine hizmet ve yardım saydılar. Felsefeci söyledi diye riyâziyye ve mantığı da reddettiler. Bu ilimleri inkâr etmekle İslâm dînine hizmet ettiklerini sananların din aleyhinde işledikleri cinayet çok büyüktür. Bu ilimlerde dînin esaslarına dokunan ve inkâr edilmesi gereken bir cihet yoktur. Mantıkçıların zikrettikleri şeyler, kelâmcıların ve âlimlerin delîle aid zikrettikleri şeyler cinsindendir. Aralarındaki fark, ifade şekillerinde ve terimlerde görülür" ([16])

Gazzâli'ye göre mantıkçılar bürhân için bir takım şartlar ortaya koymuşlardır. Bu şartlarla bürhân şüphesiz yakîn (kesin bilgi) ifade eder. Fakat filozoflar, dînî meseleleri tedkik sırasında bu şartlara riayet etmeye güç

14) Gazzali, el-Munkız mine'd-dalâl, s.94-95,Tahkik eden Dr. Cemil Salîba, Dr. Kâmil Ayyâr , Beyrût 1983.

15) aynı esr. s.100-101.

16) aynı esr. s.103-104.

yetiremeyip son derece gevşek davranmışlardır. ([17])

Gazzâlî, önce Fârâbî ve İbn-i Sînâ'nın eserlerini inceleyerek Felsefecilerin görüşlerini içine alan (مقاصد الفلاسفة)Makasıdu'-l-Felâsife'yi yazmış, sonra da onların yanlışlarını açıklayan "Tehâfütü'l-Felâsife (تهافت الفلاسفة) sini yazmıştır. Gazzâli, bu eserinde filozofların ilahiyat alanında yanlışlarını ve tabîi bilimlerde bazı hatalı görüşlerini 20 mesele içerisinde toplayarak tenkid eder. Filozofların, hatalı görüşlerin üçünde bütün müslümanların dîni inançlarına ters düşerek küfre girdiklerini iddia eder.

Gazzâli'nin Filozofları tekfir ettiği 3 nokta şunlardır:

1- Cesedlerin diriltilmelerini (cismanî haşri) inkâr etmeleri . Bir kısım filozoflara göre, insanlar öldükten sonra cesedleri diriltilmez. Sevab alan ve azab duyan ruhlardır. Azab duyma ecir ve sevab alma ruhanî olacaktır.

2- Allah külliyyâtı bilir, cüz'iyyatı bilmez. Meselâ Allah insan nev'ini ve insanın özelliklerini bilir. Fakat bir insan ferdinîn şu anda oturduğunu ve konuşmakta olduğunu bilmez. Çünkü olaylar değişir. Allah'ın bilen zatı değişmez. Şayet Allah, tek tek vuku' bulan hadiseleri bilse, Allah'ın bilen zatının değişmesi gerekir. Halbuki Allah'ın zatı değişmez. Gazzali'ye göre böyle bir inanış, Allah'a sıfatları bakımından noksanlık isnad etmektir.

3-Alemin kıdemini iddia etmeleri: Felsefeciler, âlemin Allah'tan sadır olmakla beraber zaman bakımından kadîm ve ezelî olduğuna inanmışlardır. Kelâmcılara göre Allah'tan başka kadîm kabul etmek tevhîde aykırıdır.

Gazzali'den (v. 505/1111) yaklaşık bir asır sonra gelen İbn Rüşd (595/1198)) Fârâbi (v. 339/950) ve İbn Sînâ'yı (v. 428/1037) haklı çıkaran "Tehafüt-ü Tehâfüti'l-Felâsife"sini yazmıştır. İbn Rüşd'ün bu eserini yazmasından yaklaşık 3 asır sonra tekrar Tehafüt risaleleri ve hâşiyeleri yazılır. Fatih Sultan Mehmed'in (v. 886/1481) emriyle, Hoca zâde diye tanınan Bursalı Mustafa b. Yûsuf (v. 893/1489) ve Alâüddin Ali Tûsî (v.887/1483), Kelâmcılar ve Filozoflar arasındaki meseleleri karşılaştırarak muhakeme etmek amacıyla birer tehâfüt yazmışlardır. Hocazâde'nin Tehâfütü'l-Felâsife'si Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün Tehâfütleri ile birarada basılmıştır. (Mısır, 1321 h.)

Alâüddin Ali Tûsî'nin eserinin adı "ez-Zahîre fi'l-Muhakeme beyne'l-Gazzâlî ve'l-Hukemâ'dır. Haydarabad'da 1318/1901 de basılmıştır. Bu eser Yrd. Doç. Dr. Receb Duran tarafından "Alâeddin Ali Tûsî, Tehâfütü'l-Felasife (Kitabü'z-Zuhr)" ismiyle Türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır. Ank.

17) aynı esr. s.105.

1980.

İbn Kemâl (v. 940/1533) Hocazâde'nin tehâfütü üzerine bir haşiye yazmıştır. Bunun ismi "Hâşiye alâ Tehafüti'l-Felâsife" dir. Prof. Dr. Ahmed Arslan tarafından terceme edilmiş ve basılmıştır. (Haşiye alâ Tehafüti'l-Felasife (Tehâfüt haşiyesi) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ank. 1987)

Muhyiddin Muhammed Karabağî'nin (v. 942/1535) Ta'lika alâ Tehafüti'l-Felasife li-Hocazâde" isimli eserini Yrd. Doç. Dr. Abdurrahim Güzel terceme etmiştir.

(Bkz. Yrd. Doç. Dr. Abdürrahim Güzel, Karabaği ve Tehâfütü, İst. 1991. Kültür Bakanlığı Yayınları)

Gazzâli'nin Kelâm konularında yazdığı eserler:

1- el-İktisâd fi'l-i'tikâd (الاقتصاد في الاعتقاد) Gazzâlî, bu eserinde de felsefecileri tenkid eder ve onların 3 noktada küfre düştükleri görüşünde ısrar eder.

2-İhyâu ulûmiddin (احياء علوم الدين) Gazalî, çok meşhur olan bu eserinde akâid konularına çok yer verir. Bu eserinin baş tarafında akâid konularına dair (كتاب قواعد العقائد) Kitabü Kavâidi'l-akâid) isimli bir bölüm tahsis etmiştir.

3- İlcâmü'l-avamm an ilmi'l-Kelâm (الجام العوام عن علم الكلام) Mısır, 1309

4- el-Munkızü mine'd-dalâl (المنقذ من الضلال)

5- el-Maksadü'l-Esna fî şerh-i Esmâillahi'l-Hüsna (المقصد الاسني)

6- Feysalü't-tefrika beyne'l-İslâmi ve'z-zandika (فيصل التفرقة)

7- el-Hikmetü fi mahlukâti'llahi azze ve celle

(الحكمة في مخلوقات الله عز و جل)

8- Mişkâtü'l-Envar (مشكاة الانوار)

9- el-Kıstâsü'l-Müstekîm (القسطاس المستقيم)

10-Me'âricü'l-Kuds fi medâric-i ma'rifeti'n-nefs

(معارج القدس في مدارج معرفة النفس)

11- el-Maznûn bih alâ gayr-i ehlih (المضنون به علي غير اهله) Kahire, 1346 h.

12-el-Maznunü's-Sagir (المضنون الصغير)

13-er-Risâletü'l-Ledüniyye (الرسالة اللدنية)

14-ed-Dürretü'l-Fahire fi keşf-i Ulûmi'l-Âhire

(الدرة الفاخرة في كشف العلوم الاخرة)

15-Fedâihü'l-Batıniyye (فضائح الباطنية)

16-Cevâhirü'l-Kur'an ve Dürerühu, Mekke, 1302, Bombay, 1311, Kahire 1320

Bu eserlerin hepsi de basılmıştır. Bu eserlerinden başka Mustasfâ gibi Gazalî'nin basılmış ve basılmamış daha pek çok eseri vardır.

Gazalî, eserlerinde dinî akidelere ters düşen felsefî bahisleri tenkid edip reddetmek maksadıyla yer verince kelâm ve felsefe münasebeti başlamıştır: Gazalî'den sonra gelen kelâmcılar ise, dine muhalif ve yanlış olan yönlerinden müslümanların akâidini korumak ve İslâma zıd düşmeyen yönleriyle de Akâidi desteklemek için felsefe ile kelâmı bir araya getirerek mezc etmeye (karıştırmaya) başlamışlardır.

Gazzali'den sonra Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehristani (v. 548/1153) yazdığı "Nihayetü'l-İkdâm fi İlmi'l Kelâm" isimli eserinde felsefi delîllere de yer vermiştir. Özellikle Allah'ın varlığını ispat ederken felsefi delîlleri kullanmıştır. Bu zatın mezhepler tarihine ait el-Milel ve'n-Nihal (الملل و النحل) isimli eseri pek meşhurdur.

Mütekellim, feylesof ve müfessir olan Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) kelâm ile felsefeyi meczedip (birbirine karıştırıp) ikisini bir ilim haline getirdi. Râzî'nin tamamlayarak kemale erdirdiği Kelâm, Bâkıllânî'nin tamamladığı Kelâm ilminin yerine geçti. Râzî'den sonra gelen kelâmcılar, kelâm ilminde onun metodunu takip ettiler.

Râzî, yazmış olduğu (Mefâtihu'l - Gayb) isimli tefsirinde kelâm ve felsefe meselelerine çok yer vermiştir. Bu tefsir, Tefsir-i Kebir adıyla da anılır. Türkçeye tercüme edilmesine de başlanılmıştır.

Razî'nin Kelâm ve felsefeyi meczeden metoduyla yazdığı başlıca kelâmî eserleri şunlardır:

1-Muhassalu efkâri'l-müteakaddimîn ve'l müteahhirin. Nasîrüddin et-Tûsî bu eseri özetleyerek şerh etmiş ve ismini de Telhisu'l - Muhassal koymuştur. Bu iki eser me'âlimü usûlli'd-dîn ile bir arada Mısır'da 1323 h. yılında basılmıştır. Muhassal, Hüseyin Atay tarafından "Kelâma Giriş" adıyla tercüme edilerek bastırılmıştır. (Ank. 1968)

2-El-Mesâilu'l-Hamsûn fi İlmi'l Kelâm.

3-El-Erbe'în fi Usûli'd-dîn.

4-Me'âlimu Usûli'-dîn.

5-Esâsü't-Takdîs fî İlmi'l-Kelâm.

6-El-Mebâhisü'l-Meşrıkıyye fî İlmi'l-İlahiyyât ve't-Tabi'iyyât..(Bu eser daha ziyade felsefîdir.)

7- Şerhu'l--Esmâillahi'l-Hüsnâ

8-İsmetü'l-Enbiyâ.

9-İ'tikadâtü Fırakil-Müslimîn ve'l-Müşrikîn. (Mezheplerin esaslarını ve görüşlerini özetleyen güzel bir kitaptır.)

Râzî, felsefî eserler de yazmıştır ki bunlarda İslam Akâidine ters düşen görüşleri reddeder. Bunlardan bazıları:

1-Lübâbü'l-İşârât, İbn Sînâ'nın İşârâtının yeniden düzenlenmiş şekli. (Tehzibi)

2-Şerhü'l-İşârât İbn Sînâ'nın İşârâtının şerhi.

3-Nihâyetü'l-Ukul.

4-El-Mantıku'l-Kebîr.

5-El-Mülehhas.

Daha sonra gelen Seyfüddîn Âmidî (v. 631/1233), Ebkâru'l-Efkâr (ابكار الافكار)isimli eserinde felsefeyi Râzî'den daha fazla genişleterek Kelâm ilmiyle karıştırmıştı. Onun "Gâyetü'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm" isimli bir eseri daha vardır. el-İhkâm fî Usuli'l-Ahkâm isimli fıkıh usulüne ait eseri de pek meşhurdur.

Nasîruddîn et - Tusî de (v. 672/1273) aynı metodu devam ettirmiştir. Şî'î olan bu zatın Tecridü'l - İ'tikâd veya Tecrîdü'l-Kelâm isimli kelâmi eseri meşhurdur.

Şemseddîn İsfehânî (v. 749/1349) Tecrîd'e şerh yazmıştır. Bu şerhin üzerine, es-Seyyidü'ş Şerîf el-Cürcânî'nin(v. 816/1413) Hâşiyetü't-Tecrîd" ismi ile yazmış olduğu haşiyesi meşhurdur.

Ali Kuşcu da (v. 879/1474) Tecrîdü'l-İ'tikad'ı şerh edenlerdendir. (bkz. Şerhu'l-Tecrîd, İst. 1321, Şerhu'l-Mevâkıf'ın kenarında)

Şemseddîn Isfehânî'nin şerhi "Şerh-i Kadîm", Ali Kuşcu'nun şerhi de "Şerh-i Cedîd" ismiyle anılmışlardır.

Nâsıruddîn Beydâvî (Kâdî Beydâvî) (v. 685/1286) yazmış olduğu "Tavâliu'l-Envâr (طوالع الانوار) isimli kelâmi eserinde felsefe ile kelâmı -sem'iyyât bahisleri olmasa- birbirinden ayırdedilemeyecek bir duruma sokmuştur. Şemseddîn Mahmud el-Isfehânî Tavâliu'l-Envâr'a Metâliu'l-Enzâr (مطالع الانظار) isimli bir şerh yazmıştır. İkisi birlikte basılmıştır. (Kahire, 1323) Kâdî Beydâvî'nin "Envârül-Tenzîl ve Esrârü'l-Te'vîl" isimli tefsîri İslam aleminde pek rağbet görmüş ve çok meşhur olmuştur. Kadî Beydâvi bu tefsirinde Kelâmi konulara da epeyce yer vermiştir.

Hicri 8. asırda yetişen büyük kelâmcı (عضد الدين الايجي) Adudiddîn el-İycî'nin (v. 756/1355) yazmış olduğu Mevâkıf (مواقف) isimli kelâm kitabı büyük bir değeri haizdir. el-İycî bu eserinde Kudemây-ı Mütekellimî'nin delîllerini ve görüşlerini araştırmış ve büyük bir titizlikle

tenkid süzgecinden geçirmiştir. Bunların görüş ve delîllerindeki bazı zaaf ve yanlışlıkları ortaya çıkarmıştır.

El-İycî'nin ayrıca "Akâidü Adudiyye" ismiyle anılan bir Akâidi vardır.

Mevâkıf üzerine yapılan şerhler içerisinde en değerlisi büyük kelâmcı es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin (v. 816/1413) (شرح المواقف) Şerhu'l Mevâkıf isimli şerhidir. Şerhu'l Mevâkıf ilk defa İst. Darü't-Tıbâatil-Âmire'de Sultan 2. Mahmud zamanında 1239 da tek cilt halinde basılmıştır. Şerhü'l Mevâkıf üzerine haşiyeler de yazılmıştır. Bunların en meşhurları, hâşiye yazarları ile birlikte şunlardır: Hasan Çelebî el-Fenârî (v. 841/1437) Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkıf. Abdulhakim Siyalküti (v. 1067/1656) Hâşiye ala Şerhi'l-Mevakıf. Bu hâşiyeler, Şerhü'l Mevâkıf'ın 1292 İst. , 1321 İst. , 1325 Mısır baskılarıyla birlikte basılmıştır.

Akâid-i Adudiyye üzerine de pek çok şerhler yapılmıştır. Celâleddin ed-Devvânî'nin (v. 908/1502) bu Akâid üzerine yaptığı şerh (Şerhu'l- Akâidi'l Adudiyye) Celâl ale'Akâid ismiyle tanınmış ve Osmanlı alimlerince pek rağbet görmüş ve medreselerde okutulmuştur. Sonraları Şerhu'l- Akâidi'l Adudiyye üzerine de haşiyeler yazılmıştır. Bunların en meşhurları: İsmail Gelenbevî; Hâşiye ale'l-Celâl mine'l-Akâid, Edirne müftisi; Mehmed Fevzi, Cemâl ale'l-Celâl, eserinin tam ismi (الجمال الديانى على الجلال الدوانى).

Adudiddîn el-İycî (v. 756/1355)'den sonra hicri 8. asrın sonlarına doğru İslam tefekkür tarihinde bir duraklama hatta bir gerileme başlar. Müteahhirînin kelâmı, felsefeyi bünyesine alıp maşsetmiş olduğu için felsefenin gelişmesi durmuş ve felsefi eserler yazılmamıştır. Bu zamanlardan itibaren evvelce yazılan kıymetli kelâm eserleri ayarında kitaplar yazılmaz. Telif edilen bazı müstakil kelâm eserlerinin yanında daha ziyade önceden tasnif edilen kelâm kitapları üzerine şerh ve haşiyeler yazılmış, talikalar (notlar ve ilaveler) yapılmıştır. Bir kısım eserlerin kısaltılmak veya genişletilmek suretiyle yeniden düzenlenerek tehzibi yapılmıştır. Bu devrin, Mütekaddimin ve Müteahhirin'e ait kelâm eserlerini araştırarak tahkik eden iki büyük kelâm alimi Sadüddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzâni (v. 793/1390) ile es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'dir. (v. 816/1413) Sadeddîn Teftâzânî, Ömer en-Nesefî'nin (v. 537/1142) Akâid metni üzerine İslam aleminde pek meşhur olan bir şerh yazmıştır ki bunun adı Şerhu'l-akâid (شرح العقائد) dir. Bu eser Osmanlı medreselerinde ve İslam aleminin çeşitli bölgelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Şerhu'l-Akâid üzerine 50 kadar haşiye yazılmıştır. Bunlardan bazılarının müelliflerinin ve haşiyelerinin isimleri şunlardır:

1-Muslihiddîn Mustafa el-Kestellî (v. h. 901), Hâşiyetü Kestellî alâ

Şerhi'l-Akâid.

2-Molla Hayâlî Şemseddîn Ahmed (v. h. 875), Hâşiye ala Şerhi'l-Akâid.

3-Abdulhakîm Siyâlkûtî (v. 1067/1656), Hâşiye ala Şerhi'l-Akâidi'n-Nesefiyye.

4- İbrahim b. Muhammed İsâmüddîn, Hâşiye alâ Şerhi'l- akâid. (v.9945/1538)

5-Ramazan b. Abdulmuhsin el-Behiştî (v. 979), Hâşiyetü Şerhi'l-Akâid. Bu sonuncusu, hoca ve talebeler arasında Ramazan Efendi diye anılır. Bu hâşiyelerin hepsi basılmıştır.

Teftâzânî'nin en meşhur eseri çok kıymetli bir kelâm kitabı olan Şerhü'l-Makasıd'dır. Metni de kendisine aiddir. Kelâmcıların müracaat ettikleri kaynak eserlerin başında gelir. Teftâzânî, Şerhü'l-Makasıd'da kelâm meselelerinin hepsini toplamıştır.

Cürcânî'nin Mevâkıf üzerine yaptığı "Şerhü'l Mevâkıf" isimli eseri de -yukarıda bahsetmiştik- çok kıymetlidir. H. 9. asırdan sonra alimlerin kelâm eserleri yazarken başvurdukları önemli kaynakların başında gelir.

Hicri 9. asırda yetişen son muhakkık ve büyük kelâmcı Celaleddîn ed-Devvânî'dir (v. 908/1502). El-İycî'nin Akâidine yaptığı şerhten (ki ismini yukarda zikrettik) bahsettik. Tûsî'nin "Tecridü'l Kelâm"ının Şerh-i Cedîdinî hâşiyelendirmiştir. Bu eserinin tam ismi Hâşiye alâ Şerhi'l-Kuşcî li-Tecrîddî'l-Kelâm'dır.(حاشية على شرح القوشجي لتجريد الكلام) basılmıştır. Bu zatın İsbât-ı Vâcib ismindeki eserinden başka mebde' ve maad ile ilgili ez-Zevrâ'ü ve'l Havrâ isimli bir eseri de vardır ki bu sonuncusunu Musâ Kâzım Efendi Türkçe'ye çevirmiştir.

D. MATÜRİDİYYE KELÂMCILARI

1 Eş'arî, Irak'ta Ehl-i Sünnet'in Kelâm ilmini kurup neşretmeye başladığı zaman Mâverâün-Nehir'de Ehl-i Sünnet'in Kelâm ilmini kuran ve yayan Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Matürîdî'dir. (v. 333/944) Matürîdiyye mezhebinin ilk kaynakları, İmam A'zam'ın akâid risâleleridir ki isimleri şunlardır : el-Fıkhu'l-Ekber, el-Fıkhu'l-Ebsat, er-Risâle, el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Vasiyyedir. El-Fıkhi'l-Ekber üzerine pek çok şerh yazılmış ve Türkçeye de çevrilmiştir. Aliyyü'l-Karî (علي القاري v. 1014/1605) Fıkhu'l-Ekber üzerine güzel bir şerh yazmıştır. (Şerh ale'l-Fıkhı'l-Ekber, 1375/1955, Kahire)

İmam Ebû Mansûr Matürîdî, Mu'tezile ve diğer ehl-i bid'at ile münazaraya başlamış ve Tevhîd ve Kelâm ilmine dair eserler tasnif etmiştir. Bu eserlerinde aklî delîl ve açıklamalara yer vermiştir. Matürîdî de Eş'arî gibi Mu'tezile ile Selefiyye arasında bir metod takip etmiştir. Bu metodu, Eş'arî'den daha fazla Selefiyye'ye yakındır.

İmam Maturîdî'nin bize kadar gelen kelâmî eserleri şunlardır:

a) Kitabü't-Tevhîd (كتاب التوحيد): Cambridge Üniversitesi kütüphanesindeki tek nüshası Dr. Fethullah Huleyf tarafından tahkik edilerek 1970 de Beyrut'ta basılmıştır.

b) Te'vîlâtü'l-Kur'ân : Bu eser Te'vîlatü Ehli's Sünne adıyla da tanınır. Kütüphanelerde pek çok nüshası vardır. Bu eseri Ebubekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (v. 533/1158) "Şerhu Te'vîlâti'l-Mâtürîdî" ismiyle şerh etmiştir. Mâtürîdî, dirayet usülüyle yazmış olduğu bu tefsirinde yer yer kelâm bahislerine de temas etmiştir.

c) Risâletü't--Tevhîd ve Risâletü'l-Akîde li Ebî Mansur el-Mâturîdî, Prof. Yusuf Ziya Yörükan bu iki risâleyi tercümeleriyle birlikte neşretmiştir. Bu iki eser 1953 İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu risâlelerden ikincisinin İmam Matürîdî'ye ait olduğu şüphelidir.

1996 yılında Ahmet Süzen benim rehberliğimde "Akîdetü Ebî Mansûr el-Mâturîdî, isimli eserin edisyon kritiği ve görüşlerinin değerlendirilmesi" adındaki yüksek lisans tezi çalışmasında, Mâturîdî'nin Kitabü't-Tevhid ve Te'vilâtü'l-Kur'an'ındaki ifadeleri ve görüşleri ile, bu iki risaledeki metinleri karşılaştırmıştır. Risaletü't-Tevhid'in Maturîdî'ye aid olduğu görüşü ağır basmıştır. "Risaletü'l-Akîde" içinde Ehl-i Sünnet akaidine ve Maturîdiyye görüşlerine aykırı bazı hususlar tespit edilmiştir. Risaletü'l-Akîde'nin Maturîdî'ye aid olmadığı kanaatı bizde uyanmıştır.

2- el-Hakîm es-Semerkandî (v. 342/953) Ebû Mansûr el-Matürîdî'nin talebesi olan bu zat, ehl-i sünnet akâidini özetleyen es-Sevâdü'l-A'zam (السواد الأعظم) isimli risaleyi yazmıştır. Göreleli İbrahim Hilmi bu risaleye (Selâmü'l - Ahkem alâ Sevâdi'l - A'zam) isimli bir şerh yazmıştır. es-Sevâdü'l-A'zam birkaç defa basılmıştır.([18])

3- Sadru'l-İslâm Muhammed el-Pezdevî (v. 493/1100): Usûlü'd-dîn isimli eseri yazmıştır. Bu eser Kelâm konularının hemen hemen hepsine temas eder. Ehl-i Sünnet Akâidi adı altında Şerafeddin Gölcük tarafından

18) Bkz. bu baskılarından birisi Ebu'l-Kasım İshak b. Muhammed el-Hakim es-Semerkandî, es-Sevâdü'l-A'zam, Matbaatü'l-Cemâl, tarihsiz.

Türkçe'ye çevrilmiş ve bastırılmıştır.

4- Ebu'l-Ma'în(Mu'în) Meymûn b. Muhammed en-Nesefî'nin; zamanımıza intikal eden 3 eseri vardır.

a)"Tabsıratü'l-Edille": Matürîdiyye Kelâmına âid eserlerin en hacimlisi ve en önemlisidir. Pek çok yazma nüshası vardır([19]).

b)"et-Temhîd li-Kavâ'idi't-Tevhîd": Bu eserin İst kütüphanelerinde bir kaç nüshası vardır. Mesela, Beyazıd Küt. No:3078,158 varaktır.

c)"Bahru'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm": Küçük bir akâid risalesi kadardır. Konya'da Ali Ramazan Hâdimî tarafından 1327-1329/1911 de bastırılmıştır. Yine aynı yılda 1329/1911 de Kahire'de basılmıştır.

5-Necmeddin Ömer en-Nesefî(v. 537/1142) : (العقائد النسفية) Nesefi Akâidi ismiyle İslâm dünyasında meşhur olan küçük bir risalenin müellifidir. Bu akâid risalesinin muhtevası sadece Tabsıratü'l-Edille'deki konuların başlıklarıdır. Yani, Nesefi Akâidi, Tabsıratü'l-Edille isimli büyük Kelâm kitabının fihristidir. Bu risaleyi en güzel şerh eden Sadüddîn et-Teftâzânî'dir. Teftâzanî'nin Nesefî'nin Akâidi üzerine yazdığı Şerhu'l-Akâidi Türkçe'ye birkaç defa terceme edilmiştir. Sırrî Girîdî Paşa Şerhu'l-Akâidi, şerh ve haşiyelerinden notlar ekleyerek Türkçe'ye en güzel şekilde çevirmiştir. Şerh-i Akâid Tercemesi ismiyle anılan bu çevirinin büyük bir kısmı Ruscuk'ta h. 1292 de basılmıştır. Geri kalan az bir kısmı da h. 1301 de Trabzon Vilayeti matbaasında basılmıştır. Sırrî Giridi, Şerhu'l-Akâidi esas alarak Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm isimli, tercüme ve telif mahiyetinde bir Kelâm kitabı yazmıştır. Bu eser de İstanbul'da 2 defa basılmıştır.

6-Türk asıllı Ebu'l-Fezâil ve Ebû Şücâ' künyeleri ile de tanınan Menkubers b. Abdullah Yalınkılınç (v. 652/1254) : En-Nûrü'l-Lâmi' isimli eseri vardır. Köprülü Küt.üphanesi, No: 861.

7-Ebu'l-Berekât Hafızüddin en-Nesefî (v. 710/1310) : Bu zat Medâriku't-Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vil isimli tefsirinde ayetleri açıklarken münasebet düştükçe Ehl-i Sünnet akâidine yer verir. "el-Umde" isimli kelâm kitabını el-İtimâd fi'l-İ'tikâd ismiyle şerh etmiştir. El-Umde'nin başkaları tarafından yapılmış şerhleri de vardır.

8- Sirâcüddîn Ali b. Osman el-Ûşî el-Fergânevi' (v. 575/1179) nin 66 beyit halinde tertiblediği Emâli manzumesi islâm aleminde çok rağbet görmüş ve birçok şerhleri yapılmıştır. Bunun en güzel şerhlerinden birisini de Kamûs

19) Bu eser, Claude SALAME tarafından tahkik edilmiş ve bastırılmıştır, Dımaşk-1990; ayrıca Hüseyin Atay tarafından tahkîk edilip 1993'te-Ankara'da birinci cildi basılmıştır.

mütercimi Ahmed Âsım ef. (v. 1235/1819) ye aiddir. (Merhu'l - Emali fi Şerhi'l - Emâli) isimli bu şerh kıymetli bir kelâm kitabıdır. Aliyyü'l-Kari de Emâli'yi Dav'u'l-Meâli li Bed'i'l-Emâli ismi adı altında daha önceden şerh etmişti.

9- Nureddin es-Sâbûnî (v. 580/1184) nin kelâm eserleri; el-Kifâye fi'l-Hidâye, el-Bidâye fi Usûliddîn, el-Munteka min İsmeti'l-Enbiyâ'dır. Sabûnî, bu eserlerini yazarken büyük çapta Tabsiratü'l - edilleden faydalanmıştır.

10- İbnü'l-Hümâm (Kemaleddin Muhammed b. Abdulvâhid (v. 861/1457) in "el-Müsâyere fi akâidi'l-münciye fi'l-âhire" isimli kelâmî eserine Şâfiî alimlerinden Kemâl b. Ebî Şerîf (v. 906/1501) bir şerh yapmış ve Kasım b. Kutluboğa (v. 879/1474)da bir hâşiye yazmıştır. Üçü de bir arada h. 1317 de Mısır'da basılmıştır.

11- İstanbul'un ilk kadısı Celâleddîn zâde Hızır bey (863/1458) Akâide dair yüz beyit halinde "Kaside-i Nûniyye" ismiyle bir eser vücuda getirmiştir. Bu kaside üzerine de bir çok şerhler yapılmıştır. İlk defa şerh eden Hızır Bey'in öğrencisi Molla Hayâlî Şemseddîn Ahmed (v. 875/1470) dir.

Kasidetü'n-Nüniyye üzerine Damâd-ı Gelenbevî Muhammed Şükri tarafından (Tuhfetü'l - Fevâid alâ Cevâhiri'l - Akaid) ismiyle türkçe bir şerh yazılmıştır. Bu Türkçe şerh İst. da 1328 h. tarihinde basılmıştır.

12- Taşköprî zâde Isamüddîn Ahmed Efendinin (v.968/1561) el-Meâlim fi İlmi'l-Kelâm isimli kitabı (Veliyyüddin Ef. Kü't. 2149 numarada kayıtlıdır. Bu zatın (Miftahü's - Saade مفتاح السعادة) isimli eserinde yer alan ilm-i Kelâm bahsi başlı başına bir kelâm kitabı mahiyetindedir. (Miftahü's - Saade) yi müellifinin oğlu Kemaleddîn Mehmed Efendi Mevzû'atü'l-Ulûm ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir. İst. da h. 1315 de basılmıştır.

13- Hüseyin el-Cisr Ef.'nin er-Risâletü'l-Hamîdiyye isimli eserini Manastırlı İsmail Hakkı ekler yaparak Türkçe'ye çevirmiştir. 1307 de Dersaadet'te (İst.) bastırılmıştır, 4 cilttir.

14- Manastırlı İsmail Hakkı'nın (Mevâidü'l - İn'âm fi Berâhîn-i Akaidi'l - İslâm" isimli eseri) İslâm akâidi özetlenerek yazılmış bir kelâm kitabıdır. Basılmıştır, (Dersaâdet, Mahmud Beğ Matbaası, 1309)

E - YENİ İLM-İ KELÂM DEVRİ

Vaktiyle Fahreddîn Râzî'nin (v. 606/1210) tamamlamış olduğu felsefe ile mezcedilmiş müteahhirîn ilm-i kelâmı Bâkıllânî'nin (v. 403/1013) yaymış olduğu ilm-i kelâmın yerine geçmişti.

Râzî'nin zamanında, Bâkıllânî kelâmı nasıl yetersiz görülmüşse bu gün de Osmanlılar zamanında okutulan müteahhirin kelâmına aid eserler ve bunların şerh ve hâşiyeleri de çok çeşitli inkâr cereyanları karşısında yetersiz kalmıştır.

Mütekaddimîn ve müteahhirîn kelâmının gördüğü vazifeler zamanlarında pek mühim olmuştur. Eski (klasik) kelâm, akaidi açıklarken zamanlarının ilim ve felsefesinden faydalanmıştır. Bacon (1561-1626) ve Descartes (1596-1650) ilmin metodunu yeniledikten sonra bilimde ilerlemeler olmuş ve yeni felsefeler ortaya atılmıştır. Eski Yunan Felsefesi değerini kaybetmiştir. Ortaçağda Allahsızlık cereyanı çok zayıftı. Dinlerin bütün milletlere hakim olduğu çağda kelâm âlimleri muattıla, mâddiye ve tabiiyye adıyla anılan Dehriyeyi (Allah'ı inkâr edenleri) reddetmek ve bid'at cereyanlarını durdurmak için kelami eserlerinde isbât -ı vâcib konularını yazıyorlardı. Dehriyye de çoğu defa inançlarını gizliyorlardı.

17. asrın sonlarından başlamak üzere Allahsızlık cereyanları bütün dünyada yayılmış ve İslâm dünyasına da girmiştir.

İmmanuel Kant'ın (1724-1804) Felsefesinde saf aklı tenkid ederken "Allah'ın var veya yok olduğu bilinemez." tezini ortaya atıp bunu savunması pek çok zararlı ve inkârcı cereyanın doğmasına tesir etmiştir. Allah'ı inkâr eden cereyanlardan bazıları şunlardır: Mekanik Materyalizm, Diyalektik Materyalizm, Evolüsyonizm (tekâmül) Teorisi (nazariyesi), Pozitivizm, Froydizm, Natüralizm (Tabiatçılık) ve Nihilizm. Bu cereyanlar, ilim kisvesine bürünerek davalarını zihinlere işlemek isterler.

Klasik Kelâm'ın isbat-ı vacibe aid delîlleri bu günün ihtiyacı karşısında yetersizdir. Kelâm ilminde bürhânların getirildiği ve delîllere dayanan aklî izahların cari olduğu konular ulûhiyet konularıdır. Bundan sonra nübüvvet konularında delîllere başvurulur. 19. asrın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğundaki münevverlerin bir kısmı Avrupa'daki mülhid akımlardan etkilenmeye başlamışlardır. İlhad ve inkâr cereyanları memleketimize de girmiştir. Bu cereyanlar karşısında hamiyetperver münevverler İslâm'ın akâidini müdafaa etmek için ihtiyaca göre çeşitli eserler yazmışlardır. 20. asrın başlarında materyalist ve inkârcı fikirlerin İslâm âlemini etkisi altına aldığı bir zamanda ihtiyaca göre İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) tarafından kelâm metodunda bir yenilik hareketi başlatılmıştır.Maalesef zamanımızın ilmî

seviyesine göre yapılmak istenen bu yenilik ve gelişme devam ettirilememiştir. Yeni kelâm, dinî akâidi desteklemeye vesile olacak kadar kesin olan bilimsel bilgiden istifade edecektir. Materyalizm ve tabiatçılığı reddetmek için yeni ilm-i kelâma intikal edilirken yazılan eserlerin belli başlıları şunlardır:

1- İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, 1339-1341(2 cilt). Bu eser zamanının ihtiyacına göre yazılan kelâm kitaplarının en mükemmelidir.
2- İzmirli İsmail Hakkı,Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme Darü'l-Hilafe, Evkaf-ı İslâmiyye Mat. 1339
3- Abdüllatif Harpûti, Tenkihu'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm ve Tekmilesi. İst. 1334
4-Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Yeni Akâid (üss-i İslâm) İst. 1332/1913
5- Muhammed Abduh, Risâletü't-Tevhîd
6- İsmail Fenni (Ertuğrul) Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali. İst. 1928
7- İsmail Fennî, Kitab-ı İzâle-i Şükük, İst. 1928
8- İsmail Fennî, Küçük Kitabta büyük Mevzûlar, İst. 1934
9- M. Şemseddin (Günaltay) Felsefe-i Ûlâ, İst. 1341.

İKİNCİ BÖLÜM

KELAM İLMİ

I- KELÂM İLMİNİN TARİFİ

Kelâm ilmi konusu ve gâyesi itibariyle iki türlü tarif edilir.

a- Konusuna göre tarifi: Seyyid Şerîf Cürcâni'nin (v.816/1413) tercih ettiği tarif:

الكلام علم يبحث فيه عن ذات الله و صفاته و احوال الممكنات من المبدأ و المعاد علي قانون الاسلام

Yüce Allah'ın zât ve sıfatlarından mebde (başlangıç ve yaratılış) ve mead (sonuç) itibariyle yaratılmışların (ve mümkinâtın) hallerinden islâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir.(1)

Hadîslerde islâm dîninin îmân esasları altı esasta özetlenmiştir. Bunlar Âmentü'de ifade edilir. Âlimler tarafından bu esas da üçe ircâ edilir: Allah'a, nübüvvet ve risâlete ve ahirete îmân. Bu üç esasa usûl-û selâse denilir. Melekler ve kitaplara îman, peygamberlere îmanın içerisine girer. Kaza ve kadere îman ise Allah'ın fiilleri içerisine girer. Bu tarifde usûl-ü selaseden Allah ve âhiret zikredilmiş, nübüvvet ve risâlet de yüce Allah'ın fiilleri içerisinde düşünülmüştür. Ayrıca nübüvvet ve risâlete dayandığı için âhiretin zikredilmesiyle yetinilmiştir. "İslâm kanunu" sözünün söylenmesi ile ilâhiyat felsefesi tarifin dışında kalır.

İlâhiyat Felsefesi; Allah'ın zatından, başlangıç ve sonuç itibarı ile mahlukatın durumlarından, islâm kanunu üzere bahsetmez. Bu konularda ister islâma uysun, ister uymasın akla dayanır. Kelâm ilmi ise, islâmın temelleri olan peygamber gönderilmesi, kitapların indirilmesi, öldükten sonra diriltilmek gibi kesinlikle bilinen ve kabul edilen asıl ve esaslara bağlı kalarak mahlukatın hallerinden bahseder. Vahye dayanarak akıl kanunlarını hataya düşmekten korur. Mebde ve meadın zikredilmesiyle, pozitif bilimler de tarifin içine girmez. Müsbet bilimler mebde ve mead itibariyle eşyanın hallerinden bahsetmez. Ancak deneylenip gözlemleri yapılan olay ve eşya arasındaki sabit olan nisbetleri araştırır. Müsbet bilimlerin alanı, deneylenip gözlemleri yapılan eşya ve olayların dışına taşmaz.

1) es-Seyidü'ş-Şerîf el- Cürcânî, et-Ta'rîfat, s.124, (Kelâm maddesi) İst.1327; Abdüsselâm b. el-Lakkâni, Şerh-u Cevhereti't-Tevhîd, s.23, 1375/1955, Mısır.

b- gâyesine Göre Tarifi:

علم يقتدر معه علي اثبات العقائد الدينية بايراد الحجج و دفع الشبه

Kelâm, hüccetleri(kesin delîlleri) getirerek ve şüpheleri gidererek dîni akideleri ispat etmeye daima kendisi ile güç yetirilen bir ilimdir.(2)

Hüccetlerden maksat, nakil ile desteklenmiş aklî delîllerdir. Şüphelerden maksat, delîle benzeyen fakat hakikatte delîl olmayan bir takım bozuk ve bâtıl görüş ve nazariyyelerdir. Dîni akideler, asli hükümler dediğimiz itikâdî hükümlerdir ki sırf îman alanına giren ve inançla ilgili olanlardır. Allah vardır, birdir,âlimdir,kadirdir gibi.İlm-i kelâm özellikle bu itikâdî hükümleri tesbit edip korumak için tedvin olunmuştur. Bunlar da ezelî ve ebedî gerçeklerdir.

Tarifte "kendisiyle güç yetirilen" sözüyle de,sahibine tam bir güç yetirmeyi veremeyen, verdiği farz edilse bile dinî akîdeleri isbata mahsus olmayan mantık ve cedel gibi bazı ilimler, (daima) sözüyle de kelâm ile beraber bulunursa güç yetirme husûle gelen, kelâm ile beraber olmadan güç yetirme husûle gelmeyen Tefsîr ve Hadîs gibi ilimler bu tarifin dışında kalırlar.

2 - KELÂM İLMİNİN MEVZU'U

Başlangıçtan itibaren kelâm ilminin mevzû'u gittikçe genişletilmiştir.Kudemây-ı mütekellimîn ve Kâdî Ermevî'ye göre; kelâm ilminin mevzû'u Yüce Allah'ın zât ve sıfatlarıdır. "Amentü" 'de ifadesini bulan altı îmân esası; îmanın asılları olan Allah'a, peygamberlerin gönderilmesine ve âhirete îmana ircâ edilir. Bunların içinden Allah'a îman, "aslü'l-usûl "dür. Peygamber gönderilmesi ve ba's (öldükten sonra diriltmek) Allah'ın fiillerindendir.

İslâm dünyasında felsefe'nin yayılması ile ilm-i kelâmı, konusunu genişleterek, diğer ilimlere muhtaç olmaktan kurtarmak lazımdı. Bu itibarla İmam Gazzâlî (v.505/1111) ve ona uyan kelâmcıların kabul ettiği görüşe göre Kelâm ilminin konusu, genişletilerek

(موجود من حيث هو موجود) veya (موجود بما هو موجود) "mevcûd olması itibariyle, her mevcûttur" denildi. Yani kelâm varlıklardan ve hallerinden, sırf var olmaları bakımından, islâmî esaslara göre bahseder. Felsefede mevcûddan sırf akla göre islâma uysun veya uymasın bahsedilir. İlimler de mevcûdu, şu anda bulunduğu durumda, çeşitli yönleriyle

2) Cürcâni, Şerhu'l- Mavakıf, s.11,1239, İst.

araştırır. ([3])

Gazzâlî'den sonra gelen müteahhirin kelâmcıları, kelâm ilminin konusunu daha fazla genişleterek "Kelâm'ın konusu ma'lûmdur" demişlerdir. İslâm akâidînî isbata yarayan her ma'lûm, bilinmesi mümkün olan, beşer ilminin ulaşabileceği her şey, Kelâm'ın konusu içerisine girdi. Yani dîni akidelerin isbat edilmesi kendisi ile yakından veya uzaktan ilgili olan her şey, Kelâm ilminin konusu oldu. Malum olanlar ya hariçte mevcûd olan eşyâ ile ilgilidir ya da delîllerin durumu, kıyas nev'ileri ve ma'dûm (yok olan) gibi hariçte var olmayıp sırf zihinde var olan şeylerdir. Böylece ma'lûm'un içerisine dîni akîdeler ve akâidi doğrudan doğruya isbata yarayan veya akâide vesile olan meselenin isbatı kendilerine bağlı olan her şey girer.([4])

3 - KELÂM İLMİNİN MESÂİLİ (MESELELERİ)

Her ilmin mesâili, o ilmin hakikatını teşkil eden makâsıd-ı asliyyesi (asli maksadlar)dir. Ayrıca aslî maksadlara ulaşmak ve bunları bilmek için kullanılan mebâdi (mebdeler ve prensibler), vesâil (vesileler) vardır ki bunlar o ilmin hakikatına dahil değildir. Ancak aslî maksadlar, mebâdi'ye (prensib ve vesilelere) şiddetle muhtaç ve bağlı bulundukları için bunlar da (mebâdi de), o ilimden bir cüz sayılmıştır. Kelâm ilminin meseleleri de;

1- Bu ilmin hakikatını teşkil eden makâsıd-ı asliyyedir. Bunlar da dîni akîdelerdir. Allah vardır, birdir,herşeyi yaratan O'dur, Hz. Muhammed Allah'ın Resûlüdür, öldükten sonra diriltilmek haktır gibi. Dînî akîdeleri Allah Tealâ kesin ve açık olarak beyan buyurmuş, Hz. Peygamber de bunları insanlara tebliğ etmiştir.

2- Mebâdî ve vesâil; bunlar dîni akideleri isbat etmeye vesile olan ve yarayan mebâdî (prensibler) ve vesilelerdir. Âlem hâdistir, her hâdisin bir muhdisi vardır; her eserin bir müessiri vardır gibi mebde'ler ve nazarî hükümler (tefekkür ve istidlâle dayalı olan hükümler) dir. Bunların bir kısmı bedîhî ve doğruluğu kesin olan yakîniyyat (zorunlu bilgiler) tır. İsbata yarayan delîllerin hepsi de, vesâil içerisine girer.

İlm-i Kelâm, ilimlerin en yücesi olduğundan dolayı, makâsıd-ı asliyesinde olduğu gibi vesâilinde de başka ilimlere muhtaç bulunmaması için, Kelâmcılar dîni akîdeleri isbata vesile olan bütün nazarî ve mantıkî bahisleri, bu ilmin mesâili içerisine almışlardır.

---

3) Sa'düddin et-Teftâzânî, Şerhu'l - Makasıd, c.1,s.11-12, İst 1305; Tehânevî, Keşşâfü İstılahâti'l-Fünûn, s. 23, Kalküta, 1862.

4) Cürcanî, Şerhu'l-Mevâkıf, s. 12, İst. 1239.

İlmi Kelâm'ın mebâdî ve vesâili, aslî maksatları teşkil eden dîni akideler gibi sabit olmayıp, zamanla ilimlerin ilerlemesi ve asrın ihtiyaçlarına göre değişebilir. Vaktiyle mütekellimîn, âlemin sonradan var edildiğini isbat için "cisimler, arazlardan hâlî değildir." "Cisimler cüz'ü lâ yetecezzalardan (atomlardan) mürekkeptir" gibi kaziyeleri (önermeleri) birer mebde olarak kabul etmişlerdi. Âlemin hudusu (sonradan var olması), Allah'ın varlığını isbat için bir mebde (ve vesile) idi. Bu gün de öyledir. Yalnız alemin hudûsu, bugün fizik ve kimyanın bildirdiği daha açık ve kesin delîllerle de isbatlanır. Bugün bir takım filozofların kabul ettikleri "tabiat kanunları, tecrübe ile sabit olduğu için mümkindir, zorunlu değildir." hükmü, hissî mucizenin imkânı için bir mebde, olur.

Kudemây-ı mütekellimîn ilm-i kelâmında mebde'ler başka, müteahhirînin kelâm ilminde mebde ve ilkeler başka idi. Bugün yeni ilm-i kelâmda da mebâdî ve vesâil başka olacaktır. Şayet mütekelliminin Kelâm kitaplarında dîni akîdeleri isbata veya dîni akîdelerden şüpheleri gidermeye yaramayan zayıf meseleler zikredilmişse, sırf kitaptaki faydaları çoğaltmak maksadıyla Kelâm'ın mesâili diğer ilimlerin meseleleri ile karıştırılmış demektir.([5])

4 - KELÂM İLMİNİN FAYDA VE GÂYESİ

Her ilim faydası için okutulur. Faydalarını bilmek, insanı o ilmi öğrenmeye daha fazla teşvik eder. Kelâm ilminin faydaları çok büyük ve gâyesi çok önemli ve yücedir. Bu ilmin başlıca faydaları şunlardır:

1- Kişiyi, îmânında taklid seviyesinden kurtararak kat'î delîllerle desteklenmiş, sarsılmaz ve kesin îmân mertebesine ulaştırır. Bu ilim sayesinde kişi îmânını, bürhânlara (kesin delîllere) dayandırarak yakîn ve tahkik derecesine çıkarmış olur.

2- Doğru yolu arayanları (müsterşidîni), meseleleri delîlleriyle açıklayarak irşâd eder. Kesin delîlleri irad ederek inatçıları susturur.

3- Dinî akideleri, bâtılcı ve sapıkların ileriye sürecekleri şüpheler ile sarsıntıya uğramaktan korur.

4- Diğer bütün dîni ilimler, Kelâm ilmine istînad eder. Çünkü Allah'ın varlığı ve peygamberler gönderdiği, bu ilim ile isbat edilmeden, Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Ahlâk gibi dîni ilimlerin mevcûdiyetlerine imkân yoktur. Bu sebeple Kelâm ilmi diğer şer'î ilimlerin temeli olmuştur. Temel olmadan, tavan var olamaz.

---

5) Bkz. Aynı esr. s. 15-16.

5- Amellerde niyyetin sağlamlığı, sahih ve kuvvetli îman ile olur. Ancak kesin ve kuvvetli îman semere verir, iyi niyet ve güzel amelleri de kuvvetli ve sağlam îman husûle getirir. Kuvvetli ve sağlam îmanı da Kelâm ilmi bahşeder.

Bu beş faydaya bir fayda daha terettüb eder. O da dünya ve ahiret saâdetini (saâdet-i dâreyni) elde etmektir. İnsanın dünya ve âhirette saâdete erişmesi Kelâm ilminin en büyük gâyesidir. Saâdet-i dâreyn gâyetü'l-gâyâttır. (Bizzat istenen ve elde edilmesi için çalışılan gâyelerin gâyesidir) Saâdet-i dâreyn; kuvvetli îman, güzel amel ve ahlâk sebebiyle dünya işlerinin güzel bir nizam ile yürümesi, insanların birbirlerine güzel muamelesi ile huzur içinde yaşamak , Ahirette ise küfür ve fısk u fücür üzerine gerekli olacak korkunç azabtan kurtuluşa ermektir.(6)

ان الذين قالوا ربنا الله ثم استقاموا فلا خوف عليهم ولاهم يحزنون

"Muhakkak ve şüphesiz Rabbimiz Allah'tır diyen ve sonra dosdoğru olanlar var ya işte onlar için hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmeyecekler de". (el- Ahkâf, 13)

5 - KELÂM İLMİNİN MERTEBESİ

Kelâm ilmi, ilimlerin en şereflisi (eşrefü'l-ulûm) ve en kıymetlisidir. Gazzâalî'nin tabiriyle Kelâm (العلم الاعلى في الرتبة) rütbesi en yüksek olan ilimdir (7) Bütün Kelâmcılar da bu ilmin en kıymetli olduğunu beyan etmede ittifak etmişlerdir. Bir ilmin kıymet ve şerefi; konularının genelliği, yüceliği, delîllerinin kuvveti ve gâyesinin şerefi ile doğru orantılıdır. İlm-i Kelâm, bütün bu hususlarda diğer ilimlerden üstündür. Çünkü konusu,

a) Her şeyi içine alan malûmât olması bakımından en geniş,

b) Allah'ın zât ve sıfatları ile ilgili olması itibariyle en şerefli mevzû'dur.

c) Delîlleri, nakil ile desteklenmiş bürhânlar olduğu için en kuvvetli delîllerdir.

d) Dünya ve âhiret saâdetini temin etmek olan gâyesi, gâyelerin en yükseği ve en şereflisidir.(8)

e) Bir de konuları, bütün peygamberlerin tebliğinde ittifak ettikleri ezelî ve ebedî gerçekler olup değişmeyecekleri için Kelâm ilmi gerçek ilim

6) Bkz. Aynı esr. s. 14-15.
7) Gazzâlî, el-Mustasfâ, s.7, Bulak, Mısır, 1322.
8) Bkz. Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, s.15.

hüviyetini haizdir. İşte kelâm ilmi, bütün bu yüceliklere sahib olduğu için ilimlerin en şereflisi ve ilimlerin reisidir (reîsü'l-ulûmdur.)

6 - KELÂM İLMİNE KARŞI ÇIKANLAR

Kelâmcılar bu ilmin tahsiline rağbeti artırmak için, mertebesinin çok yüce ve çok kıymetli olduğunu açıklamışlardır. Bununla beraber bu ilmin tahsil edilmesini doğru bulmayan, hattâ mevcûdiyetini dahi istemeyen kimseler olmuştur.

Akıl kanunlarına göre akâidi açıklamak demek olan kelâm ilmi Mu'tezile'nin elinde doğmuştur. Hicri 3. Asrın sonlarına kadar Ehl-i Sünnetin okuduğu ve okuttuğu akâid ilmine -ki bu ilmin ismi, İlm-i Tevhîd veya İlm-i Fıkh-ı Ekber idi.- Kelâm ismi verilmemişti. Mûtezile'nin akâidine İlm-i Kelâm ismi verilmişti. O zamanlar Ehl-i Sünnet, halkı İlm-i Kelâmdan yani Ehl-i Bid'at akâidini okumaktan kaçındırırlar, tahzir ve men'ederlerdi. Selef âlimlerinden Kelâm ilminin aleyhine dair rivâyet edilen sözler, Mûtezile'nin akâidi olan Kelâma dair idi. İmam Malik, Şâfiî, Ebû Yûsuf ve Ahmed b. Hanbel'den Kelâmı kötüleyen sözler rivayet edilmiştir (9). İmam Ebü Yûsuf'tan "Mütekellimin (Kelâmcının) arkasında namaz kılınmaz" "Kim dîni Kelâm ilmi ile öğrenmek isterse zındıklaşır"(10). Ahmed b. Hanbel'den "Kelâm âlimleri (Mûtezile âlimleri), zındıklardır") (11) gibi Kelâm'ın aleyhinde rivayet edilen sözler Mûtezile Kelâmcıları için söylenmiştir. Ayrıca Mûtezile Kelâmcılarının teşvik ve tahrikiyle mihnet devrinde (218-232 h) (Devrü'l - mihne) halîfeler, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Ehl-i Sünnet âlimlerine Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğunu kabul ettirmek için çok eziyet etmişler ve cefâ çektirmişlerdi. Bunlardan öldürülenler bile olmuştu. Etki, tepkiye; baskı ve eziyet buna sebeb olanların aleyhinde aşırı sözlerin söylenmesine sebeb olur.

Ehl-i Sünnetin yazdığı ve okuttuğu akâide Kelâm ismi verildikten sonra selef zamanında Kelâm aleyhine söylenen sözlerin tesiriyle ve yerleşmiş olan alışkanlık sebebiyle, hadisci ve fıkıhçılardan Kelâm ilmine karşı çıkanlar olmuştur. İmam Eş'arî (v. 324 h) Ehl-i Sünnet tarafına geçip akâide âid ilmi Mûtezile metoduna (Kelâm metodu) göre tamamlayıp bu konuda yazdığı eserlere de İlm-i Kelâm ismi verilince Ehl-i Sünnetin bu İlm-i Kelâm'ı

9) Bkz. Gazzâlî, İhyâü ulûmiddîn, c.i, s.77, Matbaatü'l-Meymeniyye, Mısır, 1306 h. Taşköprî zâde Ahmed Ef. Mevzû'âtü'l-ulûm, c.1,s.607.
10) Ramazan Efendi, s. 23, Dersaadet, 1314.
11) Aliyyü'l-kari, Şerh ale'l-Fıkhi'l Ekber, s.6, Kahire, 1375/1956.

aleyhinde de konuşanlar olmuştur. İmam Eş'arî bunlara cevap vermek için (رسالة في استحسان الخوض في علم الكلام) "Risale fi istihsâni'l-havz fi ilmi'l-Kelâm " isimli risalesini yazmıştır.

Ehl-i sünnet Kelâmına karşı çıkanları 2 grupta toplamak lazımdır.

a- İyi niyetle karşı çıkanlar şu sebepleri ileri sürerek bu ilmin aleyhinde bulunuyorlardı.

1-Kelâm ilmi akideyi sarsıntıya uğratır, kişiyi îmânında tereddüt ve şekke sevk eder.(12) Evet, dinde aşırı derecede mutaassıb olan, delîl ve bürhânları ve bunların delâlet yönlerini anlamayan kesin bilgiyi tahsil etmekten âciz kalanlar için bu hüküm doğrudur. Ayrıca sapık ve münâfıklar, Kelâm ilmini tahsil ederek bu ilmi yarım yamalak anlar; (tam anlarsa hidayete gelir) ve müslümanların akîdelerini bozmada âlet olarak kullanabilirler.

2-Kelâm ilmi kişiye salahiyetli olmadığı akâid sahasında konuşup hüküm vermeye ve yanlış konuşmaya sevk eder demişlerdir. Evet, bu hüküm de felsefecilerin derin ve muğlak meselelere dalıp da boş sözler söylediği gibi akâid konularında ihtiyaç duyulmayan meselelere dalan ve delîl diye maksada kâfi gelmeyen laflar eden kimseler için doğrudur. Kaza ve kader meselesine dalmak gibi. Halbuki kaza ve kader kimsenin açıklayıp hakkıyle halledeceği bir mes'ele değildir. Biz bununla da mükellef değiliz. Bunun halledilip açıklanmasına da ihtiyaç yoktur. Çünkü herkes işlediği işlerden sorumludur. Yalnız elimizde olmayan ve ihtiyarımız dışında vukua gelen ve bize isabet eden olaylar için kadere imân, bir teselli vasıtası ve kuvve-i maneviyemizi takviye etme sebebidir: "(İhtiyarınız dışında) elinizden çıkanlara üzülmeyesiniz, Allah'ın verdikleri nimetlerden dolayı şımarıp azmayasınız diye" (el-Hadid, 23) Çünkü mü'minin kuvve-i maneviyesi (morali) daima üstün olmalı, hiçbir hâdise karşısında kendinden geçmemeli ve aklı başında bulunmalıdır. Kader meselesine dalmayı Peygamberimiz de yasaklamıştır. (13) Fakat Peygamberimizin yasaklamasına rağmen Kelâm ilminde bu mesele üzerinde lûzumundan ve ihtiyaçtan fazla durulmuştur. Bu mesele yüzünden bir çok kimseler de dalâlete sürüklenmiştir. Vâiz, kürsüde başka konu kalmamış sanki, her şey açıklanmış gibi bu meseleyi anlatır ve yanlış da açıklar. Çünkü kendisi dahi anlayamamıştır.

Dînin temeli ve farzların aslı ve Allah'ın emrettiklerinin esası ve bütün peygamberlerin kendisi için gönderildiği bir ilmi kötüleyip tahsilinden sakındırmanın doğruluğunu tasavvur etmeye hiç bir imkân var mıdır ? İhtiyaç

12) Bkz. Aliyyü'l-Kari, aynı esr. s.6.
13) et-Tâc, c.5, s. 193, 1962/1382 Mektebetü Pamuk, İst.

duyulmayan ve halledemeyecekleri meselelere dalıyorlar diye hakkı ve gerçek ilmi tahsilden vazgeçilir mi ? Îmân, kulun kalbine kendi ihtiyâri ile rûhun akıl kapısından girer, şeytanlığa ve nefsaniyete açılan kapısından çıkar. Aklı olmayanın dîni yoktur. Îmân konusunda aklını kullanmayan günâhkârdır. Kur'an'da tefekkürü emreden 800 den fazla âyet vardır. Kur'an'ın muhtevasının yüzde sekseni Kelâm ve akâid konularıdır. Kur'an-ı Kerim'in doğru olarak anlaşılabilmesi için bu ilme çok fazla ihtiyaç vardır.

Gazzâlî, insanların ihtiyâcına cevap verecek ve Kur'an-ı Kerim'in delîllerini ölçü alacak bir Kelâm ilminin kurulmasını istiyordu. Delîlleri açık ve kesin olmayan bir sürü sözlerle dolu kelâm ve cedele karşı çıkıyordu.(14) Bu konuda el-iktisâd fi'l-i'tikâd isimli eserinde şöyle diyor: "Susayan kimsenin susuzluğunu dindirmeyen, isteyenin derdine devâ olmayan, açık ve seçik olmayan dolaşık cümle ve bir sürü işe yaramayan uzatmalardan ibaret, karalanmış kağıtları bırak. Bu veciz sözlerin değerini pek çok kitabları gözden geçirdikten sonra amacına ulaşmayan kimse bilir." (15)

Gazzâlî 'ye göre, gâyesi bakımından Kelâm ilmi maksada kâfi geldi. İstenilen amaca ulaştı.Hz. Peygamber'den öğrenilen dîni akâidi pek güzel müdafaa etti.

Gazzâlî, Kelâm ilminin kesin olmayan delîlleri kullanmasından dert yandı. Ona göre Kelâm ilminin kullandığı delîllerin hepsi kesin değildir. Kesin olmayan delîller ise zorunlu bilgilerden başkasını kabul etmeyenler hakkında az faydalı olur.(16)

Gazzâlî 'ye göre Kelâm ilmini öğrenmek farz-ı kifâyedir. Her beldede bu ilmi bilen, bid'atçıların ortaya attığı şüpheleri tek başına gidermeye kâdir olan birinin bulunması lâzımdır. Böylelerinin yetişmesi de Kelam ilminin öğretilmesiyle mümkün olur.

Gazzâlî 'ye göre Kelâm ilmi şu üç özelliğe sahib olan kimseye öğretilmelidir:

1- Kelâm ilmini öğrenmek isteyen kendini sadece bu ilme vermeli. Bundan başka bir meslekle meşgul olmamalı. Çünkü, başka bir işle de meşgul olmak, bu ilmi tamamlamaya ve ortaya çıkan şüpheleri gidermeye engel olur.

2- Bu ilmi öğrenen kimse, kendisini sadece bu işe vermekle beraber, zekâ, fetânet ve fesâhat sahibi olmalıdır. Çünkü zeki olmayan bu ilmi anlayarak istifade edemez. Anlayışı kıt, ahmak bunun delîllerinden

14) Gazzâlî, İlcâmü'l-avamm an İlmi'l-Kelâm, s. 38-40, Bâb-ı Âli, Muhibb Mat. 1287.
15) el-İktisâd fi'l-İ'tikad, s. 18, Ank. 1962. Hüseyin Atay Neşri.
16) Gazzai, İhyâü ulûmiddîn, c.1,s.33.

faydalanamaz ve ona bu ilmin zararlı olacağından korkulur.

3- Bu ilmi öğrenenin tabiatında salâh, diyânet ve takva hasletleri bulunmalıdır. Şehvetler kendisine galip gelmemelidir. Çünkü fasık bir kimse en ufak bir şüphe ile dinden sıyrılır. Çünkü küçük bir şüphe kendisi ile lezzetler arasındaki engeli kaldırır. Bu takdirde o, şüpheleri gidermeye hırslı olmaz. O, şüpheyi mükellefiyetin yüklerinden kurtulmak için ganîmet bilir. Böyle bir Kelâmcının ifsâd ettiği, ıslâh ettiğinden çok daha fazla olur. Gazzâlî'ye göre asırların değişmesiyle Kelâm ilmine bazen de, az ihtiyaç duyulur. Bu bakımdan Kelâm ilminin lûzumu ihtiyaca göre değişir. ([17])

Gazzâlî, Kelâm ilmi hakkındaki bu hükümlerini, halkın dinlerine bağlı-Batınîler hariç-bid'atçıların bile dindar olduğu, inkârcıların küfürlerini açığa vuramadığı orta çağda vermiştir. İslâm âleminde ve bütün dünyada Materyalizm, Froydizm, Darvinizm, Pozitivizm ve Dürkeymizm gibi pek çok inkâr cereyanlarının estiği ve ilmin bile inkâra âlet edildiği zamanımızda, Kelâm ilminin lûzumunu, aklı başında bir müslüman âlimin kabul etmemesine imkân yoktur. Zaten nefs û hevâsına esir olmuş, dîni sırf menfaatlarına alet eden bir âlimden de kimseye bir hayır gelmez. Zamanımızda Kelâm ilmine karşı çıkanın, "düşmana karşı çalışıp çabalayarak tahrib gücü yüksek füze ve atom bombaları yapmamıza lûzüm yoktur, kılıç bize kâfidir" diyenden hiçbir farkı yoktur. Böyle diyen bir kimse akılsızdır. "Aklı olmayanın, dîni yoktur."

b - Bir kısım kötü niyetliler de Kelâm ilmine karşı çıkmışlardır. Bunların şu gruplar olduğu tesbit edilmiştir:

1- Kişi bilmediği şeyin düşmanıdır. Taklide yönelmiş, delîlleri ve bunların delâlet yönlerini anlamayanlar, sırf tembelliğinden dolayı bu ilmi tahsil etmeye cesaret edemeyip sadece rivâyetlerle yetinirler.

2- Bir takım neme lâzımcılar; insanları Îmâna dâvette, başka ilimlerin îmânı yaymada ihtiyaca kâfi gelmeyeceğini anlamayıp, îmân ve iyiliğin insanlar arasında yayılıp yerleşmesine önem vermeyenler. Bu iş için Kelâm ilmini kendisi öğrenmediği gibi varsın başkası da öğrenmesin diyenler.

3- Bozuk ve sapık inanışlara sahip olup kendilerinin sapıttığı gibi başkalarının da sapıtmasını isteyenler. Bir takım gizli bid'atlara bağlanan ve yanlış mezheblere girenler de Kelam ilmine karşı çıkmışlardır. Çünkü kelâmcılar, üzerlerindeki örtüyü kaldırarak bunların inançlarındaki sapıklığı ve mezheblerindeki çarpıklığı ortaya koyar ve gösterir. Bu yüzden Kelam ilminin tahsîlini istemezler. Çünkü kalpazan, sahte parayı, sağlamından ayıran sarrafı sevmez.

4- Zorluğa katlanmak istemeyenler. Bu ilmin yolu zordur. Amellerin

17) Gazzâli, aynı esr. s.8.

efdali meşakkatli olanıdır. Zor olan ilmin talibi az olur, kötüleyeni bulunur.

5- Kelâma halk ve emirlerin rağbeti az olduğu için, bu ilimde kadılıklar, ikrâm vasıtaları ve yiyecekler gibi kendilerini dünyalığa nail kılacak şeyler azdır, hatta yok gibidir. Oysa halkın çoğunun meyli, rütbelere, kadılık ve müftülüklere ve kendilerini dünyalığa nail edecek ilimleredir. Bu ilim ise fî sebîlillâh tahsil edilir.

7 - İSLÂMÎ AKÎ DELERDEN BAHSEDEN İLME VERİLEN İSİMLER

1- İlmü't-Tevhîd: Îmân esaslarından selef metodu üzere bahseden ilmin adıdır. Veya Tevhid ilmi: Kur'an ve hadislerde geçen akîdeleri münakaşalara girişmeden tertibleyip nakleden ilmin adıdır. Bu ilimde î'tîkâda âit hükümler Kur'ân ve hadîslerde nasıl ise öyle anlatılır ve bunlarda herhangî bir te'vile gidilmez. Bu ilme "İlmü't-Tevhîd ve's-sıfât " da denilmiştir. Selef âlimleri, bid'at akımlarına cevap vermek için Allah'ın birliğini ve sıfatlarını, Kur'an ve hadîslerde zikredildiği üzere anlatıyor ve okutuyorlardı. Bu yolda vücûda getirdikleri risâlelere de "Tevhîd Risâleleri" deniliyordu.

2- Fıkhu'l-Ekber: İmâm Âzâm tarafından Akâid ilmine verilen isimdir. İmâm A'zam, fıkhı: معرفة النفس ما لها و ما عليها "Nefsin lehine ve aleyhine olan şeyleri (fiilleri) bilmesidir"diye tarif etmişti. Bu tarif, itikâdi, amelî ve ahlâkî fiillerin ve hükümlerin hepsini içine alıyordu. Bunlardan itikâdla ilgili fiil ve hükümlere dînin temeli olduğu için en büyük fıkıh anlamında Fıkhu'l-Ekber demişti. Onun الفقه الاكبر el -Fıkhu'l-Ekber isimli bir risâlesi vardır. İmam Azâm Kelâm metoduyla anlatıp yazmadığı halde, bu risalesinde bazı aklî açıklamalara da yer verir. ([18])

3- Akâid: Akâid, akîde (عقيدة) nin cem'idir. Akîde, düğüm vurmuşcasına, sağlamca, kesin ve şüphesiz bir şekilde inanılan (mü'menün bih: Îmân edilen konu) şey demektir. İslâm'ın îmân esaslarından (dîni akîdelerden) muhtasar olarak bahseden, ilme akâid ismi verilmiştir.

Akâid çoğu zaman, gerek teslimiyete dayanan bir yol olan Selef metoduyla olsun, gerek aklî delîl ve açıklamaları ihtiva eden Kelâm metoduyla olsun, îmanla ilgili konuları açıklayan ilme denilmiştir.

4- Usûlü'd-dîn: Dînin asıl ve temelleri demektir. Îtikâdi konular (dîni akideler) dînin asılları olduğu için bunlardan ister Selef, ister Kelâm

18) Tehânevi, Keşşâfü Istıhâti'l-Fünûn, s, 30-31.

metoduyla olsun, bahseden ilmin adına Usûlü'd-din (أصول الدين) ismi verilmiştir. Meselelerine de ahkâm-ı asliyye (الأحكام الأصلية) denilmiştir. ([19])

5- Akli delîllere fazlaca yer verdiği için Kelâm ilmine nadiren de olsa ilmü'n-Nazar ve'l-İstidlâl ismi de verilmiştir.([20])

8 - KELAM İLMİ DENİLMESİNİN SEBEBLERİ

Kudemây-ı Mütekelliminin delîlleri ile itikadi hükümleri açıklayan ilme Kelâm ismini vermelerinin sebebleri şunlardır:

1- Mütekaddimîn (önceki âlimler) yazdıkları kitablarda "el-kelâm fi kezâ ve kezâ... Kelâm şunun hakkındadır. mesela kelâm Allah'ın sıfatları hakkındadır. v.s." diye koydukları konu başlıkları için en çok kullandıkları "kelâm" sözü bu ilmin adı oldu.

2- Kelâm (Allah'ın kelâmı) meselesi bu ilmin en meşhur ve en çok çekişilen ve tartışılan konusu oldu. Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık zamanlarında (bu zamanlara -m. 818-832 tarihleri arasıdır ki- devrü'l-mihne denilir) ehl-i sünnet alimlerinin çoğu "Kur'an-ı Kerim mahlûktur" demedikleri için pek çok eza ve cefalara maruz kalmışlardır ve bunlardan bir kaç tanesi de öldürülmüştür. İşte o zamanlar en çok tartışılan ve en fazla meşhur olan "Kelâm" sözü bu ilmin adı olmuştur.

3- Mantık'ın felsefeyi desteklediği gibi, Şer'i ilimlerin araştırılıp anlaşılması ve hasımların susturulmasında da bu ilim insana kelam (konuşma) gücü verdiği için Kelâm bu ilmin adı oldu.

4- Kelâmla (sözle) öğretilmesi ve öğrenilmesi farz olan ilimlerin ilki olduğu için bu ilme kelam denilmiştir. Sonra da bu isim, diğerlerinden ayırd edilmesi için sadece bu ilme tahsis edilerek başka ilimlere verilmemiştir.

5- Bu ilim diğer ilimlerin meseleleri ve bilgileri gibi sadece kitapları okuyarak düşünmekle hasıl olmayıp iki tarafın yapacağı tartışma ve ortaya atacağı kelâmla husûle gelir. Bu sebeble bu ilme Kelâm denilmiştir.

6- Kelâm en çok tartışılan ve ihtilaf edilen bir ilimdir. Bu bakımdan muhaliflerle konuşmaya ve onları reddetmek için söz (kelâm) söylemeye en fazla ihtiyaç duyulan olduğu için bu ilme kelâm denildi.

7- Bu ilime Kelâm dediler. Çünkü delîlleri kuvvetli olduğu için sanki kelâm (söz) bu ilmin sözüdür, bilinen diğer ilimlerin sözleri değil, diye

19) Bkz. Tehânevi, aynı esr. s. 22.

20) Tehânevî, aynı esr. s.1391.

söylenilmiş olmaktadır. Nitekim iki kelâm (söz) den en kuvvetlisi için "işte kelâm budur" denilir.

8- Delîllerinin çoğu nakli delîller ile desteklenmiş bürhânlara dayandığı için kalbe en fazla tesir ve nüfuz eden bu ilimdir. Bu sebeble yaralamak anlamına gelen "kelm" kökünden kelâm sözü bu ilme isim olarak verilmiştir işte sayılan bu sebeblerden bir kaçı veya çoğu sebebiyle Kudemay-ı mütekellimin Bu ilme Kelâm ismini vermişlerdir.([21])

21) Teftâzânî, Şerhu'l-Akâid, s.14-15, İst. 1310.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

I - İLİM - DELİL VE HÜKÜMLER

Her bilgi ilim değildir. Kelâmcıların ıstılâhında ilim, (kesin delîl ile elde edilen bilgidir ki bugünkü bilim karşılığında kullanılır. İleride kelâmcıların ilim anlayışı ile bu günün ilim anlayışı arasındaki farkı belirteceğiz. İçinde yaşadığımız hayatta her insanın duyuları ile elde ettiği bilgiler vardır. Mesela bir şahıs, yediği şeyin ekmek, içtiği şeyin su olduğunu bilir. Arkadaşını tanır, kış gelince kar yağacağını anlar vs. Bunlar doğrudur, vâkı'a mutabıktır. Fakat ilmî bilgiler değildir. Çünkü bunları bilen kimse, kesin delîllere bağlıyamıyor, delîllerin delâlet yönlerini bilmiyor. Ve bunlar arasında doğru olarak sebeb sonuç ilişkisi ve delîl bağlantısı kuramıyor. Yani bunların kesin delîllerini idrak edip anlamıyor. Mantıklı bile olsa felsefî bilgiler ve düşünüşler de ilmî bilgi değildir. Çünkü felsefe, evren ve varlık hakkında birleştirici bir açıklama yapmak isteyen düşüncelerin tümüdür. Bu düşünceler delîlsizdir. O halde ilmî bilgi yani ilim nedir ?

A - İLMİN TARİFLERİ

Kelamcılar ilmi, çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir.

1) Bazı Mû'tezile Kelâmcılarının tarifi:

"İlim, bir şeye olduğu üzere itikad etmektir." Bu tarife taklid-i musîbi sokmamak için sonraları "zorunlu (kesin) bilgiden dolayı veya delîl ile" lafızlarını ekleyerek ilmin tarifini şöylece tamamladılar:

العلم: اعتقاد الشئ علي ما هو به عن ضرورة او دليل.

"İlim, bir şeye aklın mahiyetinde mevcut zorunlu bilgi veya kesin delîl

sebebiyle, olduğu üzere[1] inanmaktır." Istılâhen î'tikad, câzime (kesin ve şüphesiz inanca) mahsus olduğu için bu tarife, tercih edilen itikat veya zan girmez. Bu tarife müstahîli idrâk edip bilmek de girer. Çünkü Kelâmcıların çoğunluğuna göre "müstahîl-muhâl" sabit olmayıp bir şey değilse de lügatte buna da şey denilebilir.

2) Ebu'l-Hasen el-Eş'ari'nin tarifi:

Ebu'l-Hasen el-Eş'ari, ilmi, mahalline nisbet ederek, şöyle tarif etmiştir:

العلم: هو الذي يوجب كون من قام به عالما او هو الذي يوجب لمن قام به اسم العالم.

"İlim, öyle birşeydir ki, kendisiyle kâim olan kimsenin âlim olmaklığını gerektirir. Veya ilim öyle bir şeydir ki, kendisiyle kâim olan (muttasıf olan) zâta, âlim isminin verilmesini îcâb eder."

Yine Eş'ârî ilmi, ilgili olduğu şeye (müteallakına) kıyâs ederek şöyle tarif etti:

---

1. Bir şeye olduğu üzere inanmak, o şeyin mahiyetini (ne olduğunu) bilmektir. Bir şeyin elde edilen bilgisi, o şeyin hakikatına (mahiyetine) uygun olursa, bu ilim olur. İlim, hariçteki varlıkların ve eşyanın hakikatını araştırır. Eşyanın hakikatlarının bilgisini elde etmek mümkündür. Kelâm ve mantıkta hakikat ve mahiyet şöyle tarif edilir:

حقيقة الشئ و ماهيته ما به الشئ هوهو

Bir şeyin hakikatı ve mahiyeti; o şeyi aynen kendisi yapan varlığıdır. Yani hakikat bir şeyi vücuda getiren, veya aynen kendisinin oluştuğu aslı ve cevheridir. Meselâ insanın hakikatı veya mahiyeti; düşünen ve düşündüğünü söyleyen canlı olmasıdır. Her şeyin sabit olan bir hakikatı vardır. Hakikata mahiyet de denilir. Mahiyet; hariçte ifade ettiği fert ve nesnesi gerek bulunsun, gerek bulunmasın her kavrama şamil olur. Hakikat ise hariçte fertleri ve nesneleri bulunan kavramlara ıtlak edilir. "İnsanın hakikatı" denildiği gibi "insanın mahiyeti" de denilir. Fakat Anka Kuşu, dış dünyada olmadığı için, Anka'nın hakikatı denilmez. Fakat "Anka'nın mahiyeti" denilir.

Her bir şeyin Hüviyeti de vardır. Bir şeyin hüviyeti; onun hakikatını, diğerlerinden ayıran teşahhusu ve teayyünüdür (görüntüsü ve belirgenliğidir). Meselâ bir insanın hüviyeti; onu diğer varlıklardan ayıran özelliklerinin görüntüsü ve belirgenliğidir.

Bilgilerimizin yanlışlıkları yani ilim olmayışları, objektif hakikatlerin izafiliğinden, veya yokluğundan veyahut kavranamaz oluşlarından ileri gelmez. Eşyanın hakikatlarını anlamaya çalışırken; dikkatsizlik ve yapılan hatalar, peşin fikirlerle hareket, duyu ve algı yanılmaları ve bilgi edinme araçlarının kusurlu ve eksik olması gibi şeyler, yanlış bilmemizin ve cehaletimizin sebebleridir.

العلم: ادراك المعلوم علي ما هو به.

"İlim, bilinen şeyi (malûmu) olduğu üzere idrak etmekten ibarettir." Bu tariflerin üçü de tam olmayıp eksiktirler. İlk iki tarifin anlamları aynıdır. Aynı zamanda bu iki tarifte "âlim" lafzını zikrettiği için açıkça devir vardır. Çünkü bir şeyi kendisiyle tarif etmek bir mana ifade etmeyip devri gerektirir.

Eş'ari ilmin üçüncü tarifinde "malûm" kelimesini kullandığı için de devir vardır. Bu tarifinde kullandığı "idrâk" kelimesi de mecazen, ilim anlamına gelir: İdrakîn lügatteki hakiki manası lühûk ve vusûl = erişmek ve ulaşmaktır. Kelimeler mecâz anlamlarıyla tariflerde kullanılmaz. İdrâkin ilim anlamında kullanılması meşhurdur, denilse bile, Eş'ari'nin bu tarifi bir şeyi kendisiyle tarif etmek bozukluğundan kurtulamaz. Çünkü idrakîn mecaz anlamı, ilmin (bilmenin) kendisidir. Sanki "ilmi tarif ederken" ilim (bilmek) bilineni bilmektir" demiş olur, tarif te (علي ما هو به) olduğu üzere sözü de fazladır. Çünkü mâlum (bilinen) başka türlü olmaz.

3) Ebû Bekir el-Bâkıllânî'nin Tarifi: معرفة المعلوم علي ما هو به

İlim, ma'lûmu (bilineni) olduğu üzere bilmektir." Bâkıllânî'nin tarifinin Eş'ari'nin tarifinden tek farkı, idrâk yerine marifet kelimesini kullanmasıdır. Allah'ın ilmi, ilmin bu tarifi içerisine girmemiş olur. Çünkü Allah'ın ilmine marifet denilmeyeceği hakkında müslümanların icma'ı vardır. Allah'ın ilmine ıstılahta ve dilde de marifet denilmez. Eş'ari'nin tarifinde olduğu gibi bu tarifte de devir (kısır döngü) vardır. Çünkü malûm (bilinen) ilimden türemiştir. İlim bilinmedikçe malum da bilinmez. Çünkü müştak (ma'lûm), kendisinden türediği kelimenin daha fazlasıyla mânâsını içine alır. Tarifte alâ mâ hüve bih = olduğu üzere sözü fazladan lüzumsuz olarak getirilmiştir. Çünkü mârifet de, bir şeyi olduğu üzere bilmekle olur. Bir şeyi olduğu üzere değil de başka şekilde bilmeye marifet denilmez, cehâlet denilir.

4) İbn Fûrek'in tarifi:

العلم ما يصح ممن قام به اتقان الفعل اي احكامه.

"İlim, kendisiyle kâim olduğu kimseden, işleri sağlamca yapmak, sahih olan şeydir (sıfattır)". Yâni ilimle muttasıf olan kimsenin ilminin alâkalı olduğu fiili bozukluktan hâlî olarak sağlamca yapması gerekir. Eğer İbn Fûrek bu tarifinde, "sahih olmakla (sıhhatle)", müstakil olanı (ilmin taalluk ettiği şeyin itkanı tek başına sahih olanı) kastederse bu kesin olarak bâtıl olur. Eğer işin yapılmasının sıhhatinde rolü bulunan şeyi kastederse tarifin içerisine kudret dahil olur ve bizim ilmimiz tariften hâriç kalır. Çünkü Eş'ârîlere göre işlerin sağlam yapılmasının sıhhatinde, bizim ilmimizin rolü yoktur. Çünkü işlerimiz bizim îcadımızla değildir. Kulun işi, kendi îcadıyla veya tesiriyle

olduğu kabul edilse bile, kendini, Allah-ü Tealâ'yı ve müstehili bilmesi ile bu tarife itiraz olunur. Çünkü ilmin tealluk ettiği bu şeyler (bilinen bu şeyler) fiil ve ilim ile itkânı sahîh olan şeyler değildir. Ama kendisiyle bazı işlerin sağlam ve iyi yapılması sahih olan ilmi murad ederse, bu tarife itiraz edilmez (teknik bilgi gibi). Ama bu tarif de ilmin tam tarifi olmaz.

İbn Fûrek ilmi şu şekilde de tarif eder:

العلم تبيين المعلوم علي ما هو به و اثباته.

İlim, mâlûmu olduğu üzere açıklamak ve isbat etmektir." Eş'arî ve Bâkıllâni'nin tariflerine yapılan îtirazlar buna da yapılır. Çünkü bunda da fazlalık ve devir vardır.

5) Fahreddin Râzî'nin Tarifi:

العلم: اعتقاد جازم مطابق لموجب اما ضرورة او دليل.

Râzî, ilmin mahiyetinin zorunlu olarak bilineceğini söyledikten sonra yine tarifini şu şekilde yapmıştır.

"İlim, akıldaki bedîhî bilgiden veya kesin delîlden dolayı elde edilen vâkıa mutâbık kesin îtikaddır. Bu tarif güzel bir tariftir üzerine toz kondurulmaz. Yalnız bu tarîf, îtikada dahil olmadığı için tasavvura şamil değildir. Cumhur-u mütekellimîn'in racih gördüğü tarif tasavvurâta şamildir. Çünkü ilim, müsbet veya menfî bir hüküm vermeyi îcap etmesi îtibâriyle "tasdik", müsbet veya menfi hükümden bir şeyi gerektirmemesi itibariyle tasavvur olur. Kavram ve terimler gibi. Veya bir mevzûun hakîkatı zihinde hâsıl olunca buna tasavvur denir. Meselâ üçgen tasavvuru, üçgen olması için zarurî olan şeylerin yâni hakîkatının zihindeki husûlüdür.

Râzî'nin ilmi bu şekilde tarifi zamanımızın bilim anlayışına da uygundur. Zamanımızda bilimin konusu, tabîat ve tabîatta olup biten olaylardır. Yani sadece duyu alanına giren şeylerdir. Zamanımızda matematik ve mantık ilimlerine, ideâl bilimler (tasavvuri ilimler) denilmiştir. Matematik ve mantık bilimlerinin sayılar gibi konuları tabîat dünyasında mevcut değildir. Duyularımızla idrâk edilmez. Geometri'nin konusu olan şekiller de böyledir. Bir üçgen tabîatta değil, ancak düşüncede ve akılda vardır. Râzî hariç, Kelâmcıların çoğu ilmin tarifine ister düşüncede olsun, ister hariçte mevcut olsun her şeyi sokmuşlar ve ilmi de pozitif ve ideal ilim diyerek müteaddit kısımlara ayırmamışlardır. Mesela, insan bir şeyi tahayyül eder veya inanır veya bir şey mümkün olarak zihinde tasavvur olunur. Böylece bilmeksizin, düşünmüş olur. Veya bir şeyi görür, onun hakkında bir hükümde bulunur fakat düşündüğü hakikat, var mıdır veya gördüğü şey hakkında verdiği hüküm ondaki gerçeğe uygun mudur? Burası bilinmez. İşte bu halde ilim,

ilme ileten âlet ve sebeplerle gerçeğin ne olduğunu araştırır. Hakikatı olduğu üzere açıklamaya mâtûf olur. Elde edilen bilgi ve açıklama vakı'aya uygun ise ilim olur. O halde ilim vâkı'a (gerçeğe) uygun olan tasdikten ibârettir. Her ilim, tasdiktir. Fakat her tasdik, ilim değildir. Ancak vâkıaya uygun olan tasdik ilimdir. İnsan bir vâk'anın (olayın) vukûu hakkında, vakıaya mutâbık bir tasdik elde edebilir. Tasdik-i musîb gibi. Fakat bu olayın nasıl ve niçin husûle geldiğini veya bunun kesin delîllerini bilmez se o vâkıayı anlamaz. Bir şeyi bilmeksizin anlamak, mümkün değildir. Fakat anlamaksızın bilmek, mümkündür. Anlamak daha tam, daha mükemmel surette bilmektir. İnsan, birinci mertebede bilebilir. Fakat anlamaz. Anlamak için ikinci mertebeye çıkmak lazımdır. O halde bir şeyi sebepleriyle veya kesin delîlleriyle anlayarak gerçeğe uygun şekilde tasdik etmek, ilimdir. Her bilgi ilim değildir. Fakat her ilim, kesin bilgidir.

6) İmâm-ı Eş'ârî zamanından îtibâren mütekellimîn arasında ilmin meşhur olan tarifi şudur:

العلم: صفة توجب تمييزا بين المعاني لا يحتمل النقيض.

"İlim, zıddına ihtimal verilmeyecek şekilde, manaları birbirlerinden ayırt etmeyi gerektiren bir sıfattır." Bu tarif, duyuların idraklerini ilmin dışında bırakmak gibi bir düşünceyi akla getiriyor. Bu tarife göre sanki duyularla bilinen bilgiler, ilmin tarifinin dışında kalıyor. Halbuki bu tarif âlimler arasında ilmin tercih edilen tanımlarından birisidir. Bu tarifi aynen yukarıda yazıldığı şekilde almak duyularla bilinenleri ilmin haricinde bırakacağı için Kelâmcıların çoğu "Beyne'l-Meânî" kelimelerini çıkararak ilmi şöylece tarif etmişlerdir:

العلم: صفة توجب تمييزا لا يحتمل النقيض.

Fakat Siyalkûtî gibi müteahhir kelâmcılardan bazıları bu tarifi açıklarken duyular da dahil ilmin yollarıyla elde edilen mânâları zıddına ihtimâl vermeyecek şekilde birbirinden ayırdetmeyi gerektiren sıfattır demişlerdir. Çünkü duyularla duyulanlar, hissedilmelerinin ardından zihinde mânâ olarak kalır. Manâlar, ilim yollarıyla aklın elde ettiği idrâklerdir. Tarifte "zıddına ihtimâli olmayacak şekilde" sözleriyle zan, şekk ve vehim, ilim olmaktan çıkar. Çünkü bunlarla hasıl olan temyîzin (ayırd etmenin) doğruluğu kesin olmayıp zıdlarına ihtimali vardır. Cehl-i Mürekkeb de ilim değildir. Çünkü Cehl-i mürekkeb, vakıâ mutâbık olmayıp zıddına ihtimali vardır.

Taklid de ilim olmaktan çıkar. Taklid-i muhtî'nin ilim olmayacağı muhakkaktır. Taklid-i musîb'in ilim olmaması cihetine gelince, müşâhede ve aklın bedâhetinden bir mûcibe istinâd etmemesi sebebiyle, bu bilgi zâil

olabilir. Taklid, delîle istinad etmediği için bir müşekkikin şüpheye düşürmesi sebebiyle değişebilir ve başka bir taklide dönüşebilir. (2)

7) İlmin mahiyetini en güzel açıklayan ve kelâmcıların ittifakla kabul ettiği ve İmâm Matürîdî'nin de muhtarı olan tarif :

العلم: صفة يتجلي بها المذكور لمن قامت هي به.

"İlim bir sıfattır ki, bununla muttasıf olan kimseye bu sıfat sebebiyle mezkûr (duyuların ve aklın sahasına giren ve zikredilip tabir olunması mümkün olan herşey) şüphesiz bir şekilde açık ve belli olur." Tarifteki "mezkûr" kelimesi mevcut, ma'dum mümkin, müstehîl, müfred, mürekkeb ve cüz'ilerin hepsine şâmil olur. "Tecellî", inkişâf-ı tamm (apaçık belli ve açık olmak) dan ibarettir. Yani ilim muttasıfına zikredilmesi mümkün olan her şeyin şüphesiz bir şekilde açıkça tanınmasını sağlayan bir sıfattır. Bu tarife göre de zann, cehl-i mürekkeb ve taklîd-i musîb ile elde edilen itikad, ilim olmaktan çıkar. Taklid-i musîb kesin ve vakıa mutâbık ise de mukallidîn kalbinde apaçık ve belli değildir. Mütekellimîne göre ilim, zannın karşıtıdır. Onlar yakînî (kesin) olmayan bilgilere ilim demezler. (3)

8) İmâmu'l-Haremeyn ve Gâzâli'ye göre ilmin tarifi nazari olup, pek güçtür. Bunlara göre ilmin ne olduğunu tanımanın yolu: Kısmet (bölümleme) ve misâl vermekle olur. Kısmet : İlimi, ilim olmayan ve ilimle karışan îtikatlardan ayırdetmektir (temyîz etmektir). Meselâ deriz ki, îtikad ya câzimdir (kesindir) veya gayr-i câzimdir. Kesin î'tikad ya vâkıa mutâbıktır veya gayr-ı mutâbıktır. Vâkıa mutâbık olan itikad-ı câzim ya delîlleriyle sabittir veya değildir. Bu kısmetten ortaya kesin, vâkıa mutâbık ve sabit îtikad çıkar. İşte bu kesin, vâkıa mutâbık ve delîlleriyle sâbit îtikad, yakîn mânâsına olan ilimdir ki, cezm (kesin ve şüphesizlik) le zandan, vâkıa mutâbakat ile cehl-i mürekkebten, sâbit ile, mukallid-i musîb'in kesin ve şüphesiz taklîdinden ayrılır da müşekkikin şüphe verip saptırmak istemesiyle zail olmaz.

İlmin ne olduğunu misâl ile tanıma: Meselâ ilim, gözün idrâkine benzer şekilde basiretin (aklın) idrâkidir. Veyahut ilim, birin, ikinin yarısı olduğuna dair bulunan itikadımız gibidir, denilir. Halbuki verilen bu misal ilmin ne olduğunu tanımaktan uzaktır. Çünkü gerek taksim, gerek misal ilmin mâhiyetini, ilim olmayanlardan ayırd edebilmeye yarıyorlarsa, ilmin ne

2) Bkz. Cürcânî, Şerhu'l-Mevaakıf, s.18-21, 1239, İst. Siyalkûtî, Haşiye alâ Şerhi'l-Mevâkıf s. 69-84, 1325/1907 tarihli Mısır baskısının alt sahifelerinde.

3) Bkz. Teftâzâni, Şerhu'l-Akaid, s.255,İst. 1310, Cürcânî, aynı esr. b. 21.

olduğunu tarif etmeye uygun düşerler. Eğer ilmin ne olduğunu tarif edip tanıtmaya uygun düşmezlerse, bunlarla ilmin mahiyeti tanınmaz ve tanıtılamaz. Çünkü bir şeyi tanıyan, o şeyi diğerlerinden temeyyüzü de ifâde etmesi şarttır. Bir şeyi bilmeyi tahsil etmek, o şeyi diğerlerinden ayırt edememekle imkânsız olur. Gazzalî yukarıda yaptığı taksim ve verdiği misalle ilmin, ilim olmayanlardan temyiz edileceğini söyler. O'na göre ilmin mutlak ve takribi tarifi değil de hakiki tarifi güçtür. ([4])

9) İslâm Filozoflarının tarifi:

العلم: حصول صورة الشئ في العقل.

"İlim, (gerek külli veya cüz'î olsun, gerek mevcut veya ma'dûm olsun) bir şeyin suretinin akılda husûle gelmesidir. Ayrıca külliyâta mahsus olan ibâre ile de şöyle tarif ederler:

العلم: تمثل ماهية المدرك في نفس المدرك.

" İdrâk edilenlerin mahiyetinin, idrak edenin nefsinde temessülü (kendi mahiyetlerince suretlenmesi ve şekillenmesi veya suretlerinin husûlü) dür. Filozoflarımızın ilmi bu şekilde tarif etmeleri, Kelâmcıların hilâfına "vücûd-ı zıhnî" ye kâil oldukları içindir. Felâsife'nin vücûd-ı zıhnî ile muradları, ister vehim olsun ister adem olsun veya muhal olsun zihinde her şeyin vücudlarının, mâhiyyetlerine tam benzeyen bir şekilde husûlüdür. Meselâ, ateş hariçte nasıl ise, aynen olduğu gibi bunun sureti de zihinde meydana gelebilir. Adem ve ictimau'n nakizeyn'in hariçte vücudları yok ise de zihinde vücudları vardır. Mütekellimîn, onların bu şekilde vücûd-ı zihniyye kâil olmalarına karşı çıkmışlar ve bu sebeple de felsefecilerin tarif ettikleri ilmin içerisine, zan, cehl-i mürekkeb, şekk, vehim, taklid girer demişlerdir. Bunları ilmin içerisine sokmak ise, akıl, örf ve şeriâta aykırıdır. Akılla da bağdaşmaz ve ilmin dildeki manasına da ters düşer, demişlerdir.([5]) Her halde felâsife, "tanımak için bunların sûretlerinin zihinde husûlü, ilimdir" demek istiyorlar, yoksa kelâmcılar da "eşyanın olduğu üzere birini diğerine karıştırmayacak şekilde akılda açık ve belli olmasına ilim", diyorlar.

B - İLMİN SEBEBLERİ VE ZAMANIMIZDA İLİM (BİLİM)

Kelâmcılar ve diğer İslâm âlimleri insan için ilmin sebeblerinin üç olduğunda ittifak etmişlerdir. İlme götüren sebebler şunlardır:

---

4) Bkz. Cürcâni, aynı esr. s. 18.

5) Bkz. aynı esr. s. 19, Felâsifenin vucûd-ı zihnisi için bkz. aynı esr. s. 100.

1) el-Havâssu's-Selime: (Sağlam olan beş duyu organları) Nesne ve olayları duyu organlarıyla müşahede etmekle veya müşahedenin tekrarı olan deney ve gözlemlerle (tecrübelerle) bilgi elde edilir.

2) Akıl: Akıl insan ruhunun (nefsinin) bir kuvvetidir ki, nefs bununla düşünmeye ve ilimleri tertipleyerek iktibas etmeye güç yetirir.

3) Haber-i Sâdık

Bunlardan haber-i sadıkı biraz ayrıntılı şekilde açıklayalım :

HABER-İ SÂDIK:

Vâkıa (gerçeğe) mutâbık ve uygun düşen haber demektir. Haber, hariçte bir vakıa veya bir olaya nisbet edilen sözdür. Bu söz nisbet edildiği olaya mutâbık ise haber-i sâdık ismini alır. Eğer uygun değilse haber-i kâzib adını alır.

Haber-i sâdık kelâm ilminde iki şekilde kullanılır: Bir şeyden olduğu üzere haber veren, haber verdiği vâkıaya uygun düşen anlamında " sâdık " kelimesi, haberin sıfatı olarak el-Haberu's-Sâdık (الخبر الصادق) şeklinde doğru haber anlamında kullanılır. Bazen de sâdık (صادق) ve kâzib (كاذب) kelimeleri vakıa mutabık olan veya olmayan tam bir nisbet ile bir şeyden olduğu üzere veya olmadığı üzere haber vermek manasına muhbirin sıfatlarından olur ve izafetle (خبر الصادق) haberu's-sadıkı doğrunun haberi veya (خبر الكاذب) haberu'l-kâzibi yalancının haberi denilir. Haberi sadık, haberi mütevatir ve haber-i resûl olmak üzere iki nevidir:

1- Haber-i Mütevâtir: Yalan üzerine birleşmelerini aklın mümkün görmediği toplulukların, müşahedelerine dayanarak bildirdikleri haberlerdir. Verilen haberin mütevâtir olabilmesi için üç şartı hâiz olması lazımdır; a) Muhbirlerin yalan söylemede ittifakları muhal olmak. Aklın yeterli göreceği kadar kâfi insanın verdikleri haberin doğruluğunda şüphe kalmayacak. Bunun için de haber verenlerin miktarı için belli bir sayı şart koşulmaz. Bazılarının dediği gibi muhbirlerin adedinin en az oniki (12) veya yirmi (20) veya kırk (40) veyahut altmış (60) olması şart değildir. b) Haber verilen şey aklî istidlâle değil, haber verenlerin duyularla müşâhedesine dayanacak. c) Verilen haber aklen mümkin olup, muhal olmayacaktır. Geçmiş zamanlardaki devletler ve kralları, uzak memleketler ve şehirleri gibi şeyler mütevatir haberlerle bilinir. Mütevâtir haberle kesin ve zorunlu bilgi elde edilir.

2- Haber-i Resûl: Peygamberliği mûcize ile sâbit olan peygamberin

haberidir.

Haber-i resûl kesin bilgi verir. Çünkü risâlet dâvâsına mukârin olarak elçiliğinde kendisini tasdik etmek için Allah'ın, elinde mucize (معجزة) gösterdiği kimse, getirip tebliğ ettiği hükümlerde de doğru olur. Çünkü tabîat kânûnları değişmez. Bunları değiştirmeye ancak Allah'ın gücü yeter. Allah, dâvâsına mukârin olarak peygamberinin elinde mûcize gösterince bu, onun risâlet davasında doğruluğuna bir âyet ve delîl olur. Allah, "...Peygamberleri, onlara beyyineler (mucizeler) getirmiştir." buyuruyor. (el-A'raf/101; Yunus/13)

Peygamber elinde gösterilen mu'cize, Allah'tan peygamberi için (صدق عبدي فيما يبلغ عني)kulum benden tebliğ ettiği şeylerde doğrudur, demek mesâbesinde olur. Bâzı kelâmcılar "eğer, Allah peygamberin elinde mûcize göstermeseydi, peygamberlerin sözlerini kabul etmek vacip olmazdı" demişlerdir.[6] Peygamberin doğruluğuna delâlet eden mûcizeden başka delîller de vardır. Peygamberin, peygamberlik davasında doğru olduğu bilinince, tebliğ ettiği haber ve ahkâmında doğruluğu kesin olarak bilinir. Peygamberlerin tebliğ ettiği ahbâr, ilâhî âlem ve ahkâma dâir kesin bilgi verir. Eğer peygamberin tebliğ ettiği haber ve hükümlerde yalan söylemesi mümkün olsaydı gösterdiği mûcizenin de delâleti bâtıl olurdu ki, bu da muhâldır.

Haber-i resûl ile meydana gelen bilgi, akli istidlâle bağlıdır. Çünkü risâleti mûcizeler ile sâbit peygamberin haberi olduğunu düşünüp hatıra getirmeye tevakkuf eder. Böyle olan her bir haber doğru ve mazmûnu vâki'dir. Haber-i rasûl ile sabit olan ilim, yakînde (zıddına ihtimalin bulunmamasında), sebatta (müşekkikin şüphe vermesiyle zevale ihtimali olmamasında) zorunlulukla sâbit olan ilme benzer. Haber-i resûl ile husule gelen ilim vâkıa mutâbık olmasaydı, ilim olmayıp cehâlet olurdu. Câzim olmasaydı veya doğruluğu kesin olarak tasdik edilmeseydi zan olurdu. Sabit olmasaydı taklîd olurdu da müşekkikin teşkikiyle zevâle ihtimâli olurdu da, zarûrî ilme benzeyen olmazdı. İlim ifadesi için peygamberin sözünün onun zamanında bulunup ağzından dinlemek lâzımdır. Ya da onun sözlerinin tevâtür yoluyla bize kadar gelmesi gerekir. Yani onun sözlerinin mütevatir haber yoluyla bize kadar nakledilmesi gerekir. Onun ağzından işitmekle husule gelen veya ondan mütevatir olan yalnız bu sözleri ve haberleri onun söylediğine dâir olan bilgidir. İstidlâli olan ise onun peygamberliğinde doğruluğunu delîlleriyle anlayarak söylediği haberin de mana ve medlûlünün

6) Teftâzânî, Şerhu'l-Akaid, s.166.

sübûtunu ve doğruluğunu istidlal etmektir.

C- İSLAMIN İLİM ANLAYIŞI İLE ZAMANIMIZIN BİLİMİ

Bugün modern bilim, yani bilimsel bilgi mütekellimîne göre ilmin üç sebebinden yalnızca duyularla yapılan deney ve gözlemi kabul etmiştir. Tarihi bilgileri açıklamada da mütevâtir haberleri belge niteliğinde kullanır. Bilimsel bilgi, konusu ve metodu bakımından 3 gruba ayrılır:

1-İdeal (Formel) bilimler: Matematik, geometri ve mantık gibi, konuları aklımız ve düşüncemizde olan bilgilerdir. Sayılar, geometrik şekiller ve mantığın formları tabiat alanında olmadığı ve duyularımızla kavranmadığı için bunlar deney ve gözlem metoduyla araştırılmaz. Aklın onlar hakkında ortaya koyduğu apaçık önermeler, aksiyom, postulat ve tariflerin analizi ile yani tümden gelim yoluyla incelenir ve düşüncenin prensiplerine dayanılarak irdelenir.

2-Tabiat bilimleri : Tabîat olaylarının deney ve gözlem metodlarıyla araştırılmasına dayanır. Bilimsel bilgi denilince esas tabiat bilimleri akla gelir. Tabiat bilimlerine modern bilim de denilir. Bilimsel bilgi, tabîat alanında görülen olayların gözlemlenmesi ve deney yoluyla elde edilen bilgidir. Demek ki bilim, ilmin sebeplerini ve kaynaklarını tek sebebe indiriyor ve ilmin alanını da sadece maddî sahaya hasrediyor. Bilim, nesne ve olayların malzeme ve vasıtalarına aklın belirli bir bakış tarzı üzerine kurulmuştur. Maddi alanda pek çok enerji ve ışık çeşitlerini keşfetmiş ve bunu teknolojiye de ulgulamışlardır. Tabîat alanı birbirinden farklı, çeşitli bir takım olaylardan oluşur. Bilimsel bilgi de tabiattaki bu çeşitliliğe uyarak farklı bilgi türlerine ayrılır. Fizik ilmi, maddeyi ve maddede meydana gelen olayları inceler. Kimya, maddeyi ve maddenin bünyesinde temelli değişiklikler yapan başkalaşımları inceler. Biyoloji, canlıların organizmasını ve özellikle insan organizmasını inceler. Bu bilimler de kendi aralarında bölümlere ayrılır. Anatomi organ yapısını, fizyoloji organların işleyişini inceler. İlimler bunları incelerken metafizikle alakalarını kesmişlerdir. Bunları kimin yaptığını sormazlar, buna karışmazlar ve bunların yaratıcılarından habersiz kalmak isterler. Modern bilime göre, deney ve gözlem dışında kalan ve aklın zorunlu olarak kabul ettiği gerçekler bile bilim dışıdırlar ve imanla ilgili konular inanç alanına itilir.

3-İnsan Bilimleri: Tarih, sanat ve edebiyat tarihleri ve sosyoloji gibi insanın yapıp ettiklerini içine alan toplumu, dilini ve tarihini incelemeyi gaye

edinmiş bilimlerdir. Bu bilimler; olaylara, belgelere ve bir yönteme dayanarak toplumu ve tarihini anlayıp objektif bir açıklama amacını güttüğü için bilimsel bilgiyi ifade eder. Fakat insan bilimlerinde böyle bir açıklama ile ulaşılan sonuç tabiat bilimlerinde olduğu gibi bir kanun değildir.

Bugün bilim 19. asırda ortaya çıkan Pozitivizmin tesiri altındadır. Pozitivistlere göre bilimsel bilgi, deney ve gözlemle elde edilir. Bu da mutlaktır, Deney ve gözlemlere dayanan pozitif bilimlerden başka ilim yoktur. Pozitivistler; "müsbet bilim, insan ve evrenin bilinmeyen yönlerini aydınlatacak" derler.

Bilimsel bilgi de mütekellimînin kabul ettiği gibi kesindir ve vakıa mutabıktır. Fakat bilimsel bilgide bulduğumuz bu kesinlik kavramı yüksek derecede bir ihtimâliyeti gösterir ve bu anlamda bilimsel bilgi kesindir denir. Daha fazla quantum fiziği ihtimâliyet esaslarına dayanır ve kesin bulgu özelliği taşımaz. O halde bilimsel bilginin kesinliği bu yüksek derecedeki olasılık anlamında kullanılır. Sonra bilim adamları tabiattaki olayların nizâmını hep maddî sebeplerle açıklarlar. Halbuki bir insanın ve bir hayvanın planının; cansız, şuursuz ölü maddeler tarafından kendi başlarına kimya kanunları kullanılarak yaratılmasına imkân yoktur. Bir insanın tohum hücresindeki planında (DNA'sında) bir milyon sayfalık bilgi vardır. Madde nasıl ve nereden bir insanın özelliklerini ve vücud planını bilip te bunu çıkarıp yazabilsin ve planı okuyup anlasın da buna göre insan vücudunu meydana getirebilsin. İşte yaratıcısını nazar-ı itibara almaması bakımdan da modern bilimin belli başlı özelliklerinden birisi profan yani lâ-dînî oluşudur.

Hülâsa bilim, sadece duyuların elde ettiği bilgiye bilim diyor. Hatta içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında bazı bilim adamlarına göre "eğer bir önerme, gözlem veya deney yoluyla doğrulanamıyorsa, bilim dışı ve anlamsızdır." Kant'ın eleştirisi ve pozitivizm felsefesinin tesiriyle modern bilimi felsefî bir yoruma tâbî tutan birçok batılı fikir ve ilim adamına göre, Allah, nübüvvet ve âhirete inanmak bilim çağında akıl dışı bir tutumu devam ettirmek anlamına gelir.([7])

Neyse bu gün hakiki bilim adamlarının çoğu, eski pozitivistlerin ilim nâmı altındaki aldatmacalarını lüzumsuz kibir ve gururlarını terketmişlerdir. Zamanımızda deney ve gözlemlerden çıkan sebep ve netice münasebetlerine

7) Bkz Mustafa Armağan, Bilim kavramının yeni alanları, İlim ve Sanat Dergisi, s.21-22, Temmuz-Ağustos 1985; Orhan Türkdoğan, Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi, s.94-102, İst. 1989.

ait bilgiler ve veriler, aklı selimin tefekkür ölçüsüyle kısmen değerlendirilmeye başlanmıştır. Hatta bir zamanlar pozitivist bazı bilimciler deney ve gözlemlerin sonucunda kullandıkları akla bile karşı çıkmışlardı. Dünyanın bir numaralı böcek bilgini Prof. Rémy Chauvin, dünyanın tesadüf eseri ortaya çıktığını savunan bilim adamı sayısının azınlığa düştüğünü, ezici çoğunluktaki billim adamlarının kainatın bir yaratıcı tarafından yaratıldığına kesin gözüyle baktığını söylemiş. Bir muhabirin sorularına cevap verirken sözlerine şöyle devam etmiştir :

" Alllah yerine tesadüf diyenlerin de, Darvincilerin de çağı kapanmıştır. Modern bilim insanı Allah'a götürüyor" dedi.([8])

Sonuç olarak İslâm nazarında pozitif bilimin -bazı yanlış yorumlamaları ve nazariyeleri hâriç- duyular ve âletlerle eşyâyı inceleme sonucunda çıkardıkları sonuçlar ve formüller ilimdir. İslâm ilme karşı çıkmaz ve ilim için çalışmayı teşvik eder. İlim de îmân etmeye iletir. Batıda görülen ilim ile din arasındaki çatışma islamda olmaz.

D-İLMİN SEBEBLERİ ve LÜZÛMU İLE İLGİLİ ÂYETLER:

1) "Andolsun ki biz cin ve insanlardan bir çoğunu cehennem için yarattık. Çünkü onların kalbleri (akılları) vardır, bunlarla idrak etmezler, gözleri vardır, bunlarla görmezler; kulakları vardır, bunlarla işitmezler. Onlar dört ayaklı hayvanlar gibidirler. Hatta daha sapıktırlar. Onlar gaflete düşenlerin ta kendileridir." (el-A'raf/ 179)

2) "Bilmediğin (hakkında bilgin olmayan) şeyin ardına düşme. (Araştır da iyice bil) çünkü kulak, göz, kalb (akıl), bunların hepsi, bundan (bilgisizlikten) sorumludur." (el-İsrâ/ 36)

Bu âyetler ilmin sebeblerini açıklıyor. Âyetlerde a'yün ve basar ile duyulara, âzân (kulaklar) ve sem (işitme) peygamberlerin mütevâtir haberlerine işaret ediliyor.

3) "Onların çoğu (ilme değil) zandan başkasına tâbi olmaz. Hakikatte, zan ise haktan (ilim ve gerçekten) hiçbir şeyin yerini tutmaz. Şüphesiz Allah, onlar ne işlerse kemaliyle bilendir." (Yunus/ 36) Bu âyet ilmin lüzumunu ve önemini belirtiyor.

8) 13.09.1990. tarihli Tercüman Gazetesi.

4) "İnsanlardan öylesi vardır ki, ilimsiz, hudâsız (hidayetsiz) ve aydınlatıcı bir kitabı da olmaksızın, Allah hakkında mücâdele eder durur." (el-Hacc/8; Lokman/20)

Bu âyetteki ilimden murad, akıldaki bedihî ve zorunlu bilgilerdir. Hudâ ile murad, bedîhiyyât ve hissiyyât ile elde edilen bilgilerle istidlâl ve nazardır. Çünkü bunlar bilmeye iletir. Kitabın Münir (aydınlatıcı kitab) le murad da vahiydir. ([9])

5) "Halbuki onların buna (âhiret ve meleklere) dair de bir ilimleri yoktur. Onlar zandan başkasına tâbi olmazlar. (İlim olmayan) zan ise haktan (gerçekten) hiç bir şeyi ifade etmez." (en-Necm/28)

6) "Muhakkak bir çokları ilimsiz (ve ilim ifade edecek delîlleri olmaksızın) heva ve hevesleri ile (halkı) saptıracak ve dalalete sürükleyeceklerdir." (el-En'âm/119)

7) "İnsanları, ilme dayanmadan saptırmak için, Allah üzerine iftira edip yalan atandan daha zalim kimdir." (el-En'âm/144)

8) "Kendisinden başka ilah olmadığına Allah, Melekler ve ilim sahipleri, hakkı ve adaleti delîlleri ile ayakta tutarak, şahitlik etti." (Âl-i İmrân/18)

9) "De ki, hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu? Ancak temiz ve selim akıl sahipleri, hakkıyla düşünür." (ez-Zümer/9)

10) "Eğer iddianızda ve söylediklerinizde doğru iseniz, kesin delîlinizi getirin" (Bakara/111; Neml/64) denilir.

II-DELÎL :

Delîlin kelime anlamı: Rehber, mürşid, kılavuz, bir şeyi belirten ve gösteren demektir.

Istılahta delîl; kendisini bilip idrâk etmekten başka bir şeyi bilmek lazım gelen şeydir. Biz delîli bilerek düşündüğümüzde kendisinden başka bir şeyin bilgisine intikal ederiz. Veya delîl; hükümlerden müellef bir sözdür ki zât ve mâhiyetinden dolayı başka bir sözü gerektirir.([10]) Delîle, dâll da denir. Delîlin delâlet edip bildirdiği şeye de medlûl denir. Delîlden, medlûle intikal etmek için, delîlin delâlet yönünü iyice anlayıp bilmek lazımdır. Yoksa şu şey, şuna delîldir demekle iş bitmez ve bundan medlûlün varlığı anlaşılmaz.

Delîller aklî ve naklî olmak üzere ikiye ayrılır.

---

9) Râzî, Mefâtîhu'l-Gayb, c.6, s.219 Matbaatü'l-Âmire, İst.1307-1308.

10) Teftâzânî, Şerhu'l-Akaid, s.37-38, Tehânevî, Keşşâfü Istılâhâti'l Fünûn, s.492, (delîl mad), Kalküta, 1862.

A- AKLÎ DELÎL: Bu da ikiye ayrılır:

1-Kesin Delîl (Bürhân):Medlûlünden, başka ihtimalleri kaldıran ve ona kesin olarak delâlet eden delîldir. Medlûlüne delaleti kesin olan delîle bürhân denir. Bürhân şöyle de tarif edilir: Bürhân, kesinlik ifade eden kaziyyeler (önermeler) den meydana gelmiş kıyastır.([11]) Kur'an-ı Kerim'de herhangi bir iddiada ve fikirde bulunanlar için, sözlerinin doğruluğuna dair bürhân istenilir:

١١١: .... تلك أمانيهم قل هاتوا برهانكم إن كنتم صادقين.

"Bunlar onların kuruntularıdır. Doğru söylüyorsanız (ve sözlerinizi doğrulayıcılar iseniz) kesin delîlinizi (bürhânınızı) getiriniz." (el-Bakara/111)

٦٤:... أإله مع الله قل هاتوا برهانكم إن كنتم صادقين.

"Allah'la beraber başka bir ilâh mı? Eğer doğrulayıcılarsanız bürhânınızı getirin." (en-Neml/64) denilir.

Bürhânı, âlimler, zekî ve kültürlü olanlar anlar. Meselâ, insanın varlığı , Allah'ın varlığına kesin olarak delâlet etmesi itibariyle bir bürhândır. Bunun Allah'ın varlığına delâlet yönünü bilmek için insanın yapısını, madde ve malzemelerinin mahiyetini ve inceliklerini anlayıp bilmek gerekir. Bürhân, cedel ve münâkaşalara dayanıklı delîldir. Bürhân karşısında inadçı kişi ya hakkı kabul etmeye mecbur olur veyahut da bilerek inkâr eder.

Aşağıda saydığımız zarurî ilimler (yakîniyyat) bürhânın mukaddimeleri (öncülleri) olarak kullanılır.

2- Zannî Delîl (Hatâbe): Medlûlüne kesin olarak delâlet etmeyen ve ondan her türlü ihtimali kaldıramayan ve gideremeyen delîllerdir. Zannî delîle, hatabe veya hatâbî delîl denir. Meşhûrat, makbûlât, müsellemât ve karîneler (ipuçları) zannî delîllerin mukaddimeleri (öncülleri) olur. Hatabî delîller, iknâ etmek karakteri taşırlar. Medlûlü kesin olarak isbat edemedikleri için îtirâza müsâit olur.([12])

Hatâbî delîl, muhâtab, inadçı, mücadeleci ve münakaşacı olmadıkça, dinleyenin içi hatâbî delîlin gerektirdiğinin aksi yanlış îtikad ve taassubla dolu

---

11) Bkz. Cürcâni, Ta'rifât, s.29, İst. 1327, Tehânevî, ayn. esr. s.150-151.

12) Tehanevi, aynı esr. s. 4404, s. 940, Cürcânî, Tarifât, s. 68.
İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelâm, c.1, s.455-46, Muhassalü'l-Kelâm, s.36-37, İst. 1335.

olmadıkça iknâ edici olabilir. Hatabî delîl daha çok karşılıklı konuşma, vaaz ve nasîhatlarda kullanılır. Meselâ; "ilkin yaratmaya kâdir olan zât, bu yarattıklarını, eskiyip dağıldıktan sonra iade etmeye (tekrar yaratmaya) daha fazla kâdir olur." sözü hatabî delîllerdendir. Bu sözü işiten halk, -ister zekî olsun, ister gabî olsun- hemen tasdîk edebilir. "Evet, iade etmek, yokken ilkin yapmaktan daha güç değildir, belki daha kolaydır" diyerek tasdik eder. Hatabî delîllerde bir şübhecinin veya bir sapığın, şübhe verip karıştırmasıyla şübheye düşülebilir.

Kur'an-ı Kerim'de:

١٢٥: ادع إلى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتي هي أحسن إن ربك هو أعلم بمن ضل عن سبيله وهو أعلم بالمهتدين

"Rabb'inin yoluna hikmetle (kesin delîllerle), güzel öğütle davet et. Onlarla mücadeleni en güzel yol hangisi ise onunla yap. Şübhesiz ki Rabb'in, yolundan sapan kimseleri en iyi bilendir. O, hidayete ermişleri de en iyi bilendir." (en-Nahl/125)

Hikmet; bürhân, hakkı kesin olarak açıklayan ve şübheleri gideren delîller demektir. Kelime anlamı; sözde ve işde hakka isabet etmek demektir. el-Mev'ızatü'l-hasene; güzel öğüt, iknâ edici delîller, hatabeler ve zannî delîller demektir.

En güzel mücâdele; muhatabın anlayış seviyesine ve yerine göre bürhânları ve hatabeleri getirmektir. Hakkı itirâf etmeyenler mücadele-i hasene ile dâvet olunur. Muhâtaba, hakkı ikrâr, bâtılı inkâr ettirmek için hiçbir kimsenin inkâr edemeyeceği delâleti apaçık ve kesin öncüllerle sorulur: "Onlar bir şeysiz (yaratıcısız) mı yaratıldılar, yoksa kendilerinin yaratıcıları yine kendileri midir?(el-Tur/35):

٣٥: أم خلقوا من غير شيء أم هم الخالقون.

"Ekmekte olduğunuz ekini bana haber veriniz? Onu bitirenler sizler misiniz yoksa bizler miyiz?" (el-Vâkı'a/64) Münkirler bu âyetlerdeki soruları tasdik ve kabul ederlerse ne güzel. Yok şayet kabul etmezlerse, insanı, taşın, kayanın, elementlerin yaratamayacağı ve maddenin mahiyetinin ne olduğu kesin delîllerle isbat edilerek açıklanır. Ekini de toprağın, suyun ve güneşin yaratamayacağı kesin delîllerle isbat edilir.

B- NAKLÎ DELİLLER

Naklî delîller de kat'î ve zannî olmak üzere ikiye ayrılır:

1- Kat'î olan naklî delîl: Medlûlünden, delâlet ettiği manâdan başka ihtimalleri kaldıran delîldir. Naklî delîlin kat'î sayılabilmesi için; hem sübûtu kat'î (tevâtür yoluyla gelmeli) hem de manâya delâleti kat'î (kesin) olmalıdır, yani te'vil etmeye imkân vermeyecek şekilde medlûlüne delâlet etmelidir. Kur'an-ı Kerim ve mütevâtir hadîsler gibi. Akaid sahasında ancak manaya delaleti kat'i olan Kur'an âyetleri ve mütevâtir hadîsler delîl sayılır. Meşhur ve ahâd hadîsler akâidde müstakil bir delîl sayılmazlar.

Kat'î olan naklî delîle misâl: Allah'ın emrini terkeden asîdir. Çünkü; "Emrime asî mi oldun" (Tâha/93) buyurulur. Her âsi cehennemliktir. Çünkü; "Kim Allah'a ve resûlüne isyan eder ve Allah'ın koyduğu sınırlara (emirlere) tecavüz ederse, Allah onu ateşe (cehenneme) sokacaktır." (en-Nisâ/ 14) buyurulmaktadır.

2- Zannî olan naklî delîl: Sübûtu veya mânaya delâleti kesin (kat'i) olmayan delîllerdir. Meşhûr veya ahad haberler gibi ki bunlar kat'iyet ifade eden bir delîle istinad etmedikçe (dayanmadıkça) makbul sayılmazlar. Sıratın kıldan ince ve kılıçtan keskin olduğunu bildiren ahad hadis gibi. Haddi zatında bütün mukaddimeleri nakle dayanan ve sırf naklî olan delîl yoktur.([13]) Nakli tebliğ eden zâtın peygamberliği ve doğruluğu da akıl ile isbatlandığı için naklî delîl, aklî ve naklî delîlden mürekkebtir.

C-TAKLİD YAKÎN VE ÎKÂN

Taklid: Delil aramadan başkasının inancını, sözünü ve fiilini kabul etmektir.

Yakin: Bir şeyi şek ve şübhesiz sahih bir itikad ile bilmeye denir.

Îkân: Bir şeyi delillerini araştırarak şübhesiz bilmektir.([14])

TAKLİDİN KISIMLARI

Taklid, müteallakı (taklid edilecek konuları) itibariyle ikiye ayrılır.

1-AkaiddeTaklid: (تقليد في الاعتقادات)

2-Amelde Taklid: (تقليد في الفروع)

1-AKAİDDE TAKLİD

İman (tasdik), vakı'a mutabık (tasdikin hak ve hakîkate nisbeti doğru),

---

13) Cürcânî, Şerhu'l Mevâkıf, s.78, Tehânevî , aynı esr. 498, Teftazânî, Şerhu'l Akaid, s.39-40.

14. A. Asım, Kamus Tercemesi, C.4, s.786-787.

şeksiz ve şüphesiz kesin (cazim) ve hem de delilleriyle sabit olmalıdır. Yani iman, yakin veya îkân mertebesinde olmalıdır. İmana şek ve zan girmemelidir. **Şek**: Bir şeyin doğruluğuna yarı yarıya ihtimal vermektir. **Zan**: Bir şeyin doğruluğuna kesin olmamak şartıyla yarıdan fazla ihtimal vermektir. Yani bir şeyin doğruluğunu, yanlışlığına yarıdan fazla tercih etmek "zan"dır. Tercih edilen şıkkın karşıtı olan zayıf ihtimale -ki yüzde ellinin altındadır- **vehim** denir. Yüzde yüz kesin olmayan tasdike de zan denilir.

Kesin olup da vakı'a mutabık olmayan itikada "**cehl-i mürekkeb**" denir. Delilini aramadan başkasının inancını ve sözünü taklid edip kabul eden kimseye de "**mukallid**" denilir. Kelâmcılar; kesin vakı'a mutabık ve delilleriyle sabit itikadın, makbul ve sahih olduğunda ittifak etmişlerdir. Yine onlar kesin, vakı'a mutabık fakat delilsiz taklidin iman olup olmadığında çeşitli görüşler ileriye sürmüşlerdir.

Taklid yoluyla inanma (taklîdî iman):

Taklîdî iman, başkasının inancına delilsiz uymaktır, veya aklî delil aramaksızın başkasının inancına dair sözleri kabul edip şüphesiz tasdik etmektir.

Taklid üç kısımdır:

a-Taklid-i Musîb: İnancında hakka isabet etmiş ve doğruyu bulmuş kimseyi delilsiz taklid etmektir. Müslüman bir kömürcünün imanı gibi. Bunun imanı, anasının, babasının ona öğretmesi, telkini ve onun bunları taklid etmesiyle doğmuştur.

b-Taklid-i Muhtı': İnancı batıl veya bozuk olan bir kimsenin akidesine delil aramadan uymak ve bağlanmaktır.

Taklid-i Muhtı'da Müslüman olmayan kimseyi ve İslâm'dan çıkmayan bir bid'atçıyı taklid almak üzere ikiye ayrılır. Birincisine bir Hindu'nun inancını, ikincisine Mutezile'nin delillerini bilmeyen, itizal mezhebine mensup bir kimsenin inancını misal olarak verebiliriz.

c-Fideistlerin İmanı ve Fideizm (İmancılık)

Akıl yoluyla Allah'ın var veya yok olduğu bilinemez, diyerek her türlü isbat yollarından vazgeçen ve inanmaya muhtaç oldukları için Allah'a inananların imanı da bir nevi takliddir.

Fideistlere göre inanç, bilgi ve delil üzerine değil, iman etme yeteneğine dayanır. Bunlar, "imanda delil ve ilim olmaz" iddiasında bulunarak sözü ve inanışı alınmaya lâyık olup olmadığını bilmedikleri kimseleri taklid ederler. Bilgi ve delile dayanmadan inanmaya Fideizm denilir.

İmmanuel Kant (1724-1804), rasyonel ilahiyata hücum ederek metafiziğin kapısına kilit vurunca, delilsiz iman etme felsefesi başladı. Bu imancı (Fideiste) felsefenin basitliği ve kolaylığından dolayı taraftarları ve mukallidleri çoğaldı. Bizdeki felsefeci ve aydınların çoğu da bu görüşe katıldılar. Bu felsefeyi canlandıran ve yayan İskoçya filozofları Dugald Stevard ve Hamilton olmuştur.([15]) Bu yol İslâm'da makbul değildir. Çünkü bilmediğin (hakkında bilgin olmayan) şeyin ardına düşme (araştır, iyice bil) çünkü kulak, göz, kalb (akıl) bunların hepsi bilgisizlikten sorumludur. (el-İsrâ/36)

"De ki Rabbim Allah'a hiçbir zaman hakkında bürhan indirmediği herhangi bir şeyi eş tutmanızı ve Allah'a bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır." (el-A'raf/33)

"Eğer iddia ettikleriniz ve söylediklerinizde doğru iseniz kesin delilinizi getiriniz." 'el-Bakara/3; en-Neml/64). "Bilakis, inanmayanlar, atalarımızı bir ümmet (ve bir din ve yol) üzerinde bulduk. Biz de onların izleri üzerinde doğruya erdirilmişleriz, dediler." (ez-Zuhruf/22) gibi ayetler taklidi yasaklıyor, bilerek iman etmeyi emrediyor.

Yazdığım son ayet gösteriyor ki müşrikler gittikleri yol ve bağlandıkları dinin doğruluğuna aklî ve naklî delilleri olmadığı hâlde atalarını taklid ederek inanıyorlardı.

İslâm tarihinde Allah'ın varlığı ve sıfatları ile ilgili aklî meselelerde taklidin caiz olduğunu-Haşeviyye'den bazıları hariç- kabul eden hiçbir âlim yoktur.

İslâm âlimleri her mükellef üzerine Allah'ın varlığı ve sıfatlarını bilmenin vücubunda icma' etmişlerdir. Bilmek ise taklid ile husule gelmez. Zira mukallid ancak başkasının sözünün doğru ve yanlış olduğunu bilmeden alır ve kabul eder. Mu'tezile Allah'ın varlığı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin sübutuna dair aklî delili olmayanı mümin saymaz.

Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğuna göre, şüphesiz bir şekilde iman

15. H.Ziya Ülken, Felsefeye Giriş, İkinci Kısım, s.244, Mars T. ve S.A.Ş Matbaası, 1958.

etmiş bir mukallid, mümindir. Delil getirmeyi terk ettiği için günahkârdır.([16]) Allah'ın varlığı ve sıfatları hakkında vacib olan delil getirme, sadece kavâid-i mantık ve kelam kurallarına riayet ederek nazar ve istidlâl etmeye değildir. Kalbe itminan verecek ve şüpheleri giderecek bir tarzda düşünüp nazar etme ve delil getirme de yeter. İnsan kesin delilleri ile hiç değilse kendi nefsine yetecek kadar bilip anlayarak iman ederse taklid seviyesini aşar, tahkik ve ikan mertebesine erişir.

Tahkik ve Îkan Yolu:

Kesin delillerini bilip anlayarak iman etmek, klasik kelâm ve felsefenin delillerini öğrenip anlayarak iman etmek veya imanını kemale erdirmek için tutulan yoldur. Bu da ikiye ayrılır:

a)Eski kelâmın hudûs ve imkân yoluyla Allah'ı isbat etmek ki zamanımızda yeterli olmayabilir. Çünkü bu isbat yolları bazı tenkid ve hücumlara dayanamaz.

b)İlmî İspat: Müspet bilimin kesin verilerine dayanılarak her türlü hücum ve tenkidleri giderecek şekilde Allah'ın varlığı isbat edelir. Bu şekilde isbat yolu ile ilim adına yapılan şarlatanlık ve spekülasyonlar önlenerek inanmayan bilimcilerin inanmalarında yardımcı olunur ve faydalar sağlanır. Zamanımızın kelâmcılarının ilimle, ilim olmayan sözleri ayırd etmeleri lâzımdır. Çünkü kesin ilim inkâra hiçbir yol ve kaçamak bırakmaz.

2-AMELDE TAKLİD (تقليد في الفروع)

Amelî hükümlerde taklidin caiz olup olmadığı hakkında ihtilâf vardır. bazı âlimlerden amelî hükümlerde de taklidin caiz olmadığına dair rivayetler gelmiştir. Muhtar olan görüşe göre, amelde taklid caizdir. Halka, âlimlerden fetva sormak ve fakihlere uymak vacibtir. Amellerde âlimleri taklid etmenin vücubu "...Eğer bilmiyorsanız zikir erbabına (âlimlere) sorun." en-Nahl/43.ayeti ve sahabilerin icma'ı ile sabittir. Çünkü ashabın fakihleri halka fetva verirler ve onlara hüküm çıkarmak için fıkıh öğrenerek ictihad mertebesine erişmeyi emr etmezlerdi. Bu durum tevatürle sabittir.

Ayrıca, halk amelî hükümleri yerine getirmekle mükelleftir. Halkın hepsinin ictihad mertebesine ulaşacak kadar fıkıh tahsili ile meşguliyetleri,

16. Bkz.Ebu'l-Muîn en-Nesefî, Tabsıratü'l-Edille, Raşid Efendi Nüshası, Vrk.9a-10a, Fatih Nüshüsı, vrk. 10a-11b; Abdulkahir el-Bağdadî, Usulüddin, s.254-255, İstanbul 1346/1928; Teftâzânî, Şerhu'l-Makasıd, C.2, s.264-265, Matbaatü el-Hâcc Muharrem Ef. 1305.

ziraat, sanat, çeşitli meslekler ve diğer dünya işleri ve geçim vasıtalarının kesilmesine sebep olur ve dünyanın harap olmasına iletir. Bunu ise din yasaklamıştır. Halka, kendi geçim vasıtaları ile meşgul olurken yalnız ulemadan işlerinin hükümlerini sormak gerekir.([17])

D - AKÂİDDE DELİLLERLE İSBÂTI İSTENEN KONULAR

Kelâm ilminde delîllerle isbatı istenen şeyler (konular) 3 kısımdır:

1- Metâlib-i Akliyye (Aklî Konular): Nakil ve dînin sübûtu, kendilerinin akılla isbat edilmesine tevakkuf eden (bağlı olan) konular. Bu konular, sırf akıl ile isbat olunur. Allah'ın varlığı, hayat ilim, irâde ve kudreti ve Resûlullah'ın peygamberliğini isbat etmek gibi. Bunların nakil ile isbâtı devir (kısır döngü) ve teselsülü gerektireceği için akıl ile isbat edilir. Meselâ "Allah'ın varlığı Hz. Peygamber'in sözüyle sabittir. Hz. Peygamber'in sözünde doğruluğu da yine kendi sözüyle sabittir", delîli bir devir (ve kısır döngü) dür. Bir mü'minin taklîd seviyesinden kurtulabilmesi için en azından Allah'ın varlığını ve hayat, ilim, irade ve kudretini kendi nefsine yetecek kadar akıl ile isbat etmesi lâzımdır.

2- Metâlib-i Sem'iyye: Sırf nakil ile isbât edilen konulardır. Ahiret halleri gibi. Zira bunlar ancak Peygamberlerin haberleri ile bilinir. Kabir azabı, ahirette Allah'ın görülmesi gibi sem'iyyata aid konuların bazıları, sübutu veya delâleti kat'î olmayan naklî delillerle sabittir. Metâlib-i sem'iyyenin (nakli konuların) sem'î olması, imkânı itibariyle değil vukû itibariyledir Çünkü bunların imkanı da akıl ile isbat edilir. Her Vukû (husule gelme, vücud bulma) imkân ile mesbûk olduğu için, naklî konuların imkânı akıl ile vukûları (husûle gelecekleri hususu) peygamberlerin ve Hz. Resûlullah'ın haber vermeleriyle sabittir.

3- Hem akıl ile ve hem de nâkil ile isbâtı câiz olan konular: Dinin isbatında temel sayılmayan konulardır. Kesin isbâtı, naklin sübûtuna bağlı olan, tek başına aklın, isbât veya nefy edebildiği konulardır. Bunlar, hem naklî konulardan hem de aklî konulardandır. Kelâm meselelerinin bazısı bu türdendir. Âlemin sınırı, yalnız Allah'a ibâdet etmenin lüzumu ve Allah'ın her şeyi bilmesinden aklî lezzet alıp almayacağı meselesi gibi şer'in (dînin) isbatı kendilerinin isbâtına tevakkuf etmeyen (bağlı olmayan) diğer akâid meseleleri

17. Bkz.İsmail Hakkı, İlm-i Hilaf, s.268-269, İstanbul 1330.

gibi.([18])

E -YAKÎNİYYÂT (ZARÛRÎ VE KESİN İLİMLER)

Kesin olan, zorunlu olarak husûle gelen ve kat'î delîllerin (bürhânların) mukaddimeleri ve mesnedleri bulunan bilgilerdir. Yakîniyyât (zarûri ilimler) 7 kısımdır.

1- Bedîhiyyât : Aklın bir vâsıtaya muhtaç olmadan kendilerine yönelmesiyle hemen doğruluklarına ve kesinliklerine hükmettiği bilgilerdir. Bu bilgileri zorunlu olarak kabul etmek aklın prensiplerinin gereğidir. Bütün, kendi parçasından büyüktür, dâire kare değildir, iki zıddın içtimâı (bir arada bulunması) muhaldir, bir iki değildir, hükümleri gibi. Bedîhiyyât'a Evveliyyât da denir.

2- Fıtriyyât: Aklın, zihinde birden bire (aniden) tertiplediği gizli bir kıyas aracılığıyla elde ettiği hükümlerdir. Arabça'da (قضايا قياساتها معها) kıyasları beraberlerinde bulunan hükümlerdir diye tarif edilir. 4 sayısı çifttir gibi. Fıtriyyâtın evveliyyâttan farkı, bunda biraz düşünmeye ihtiyaç duyulmasıdır. Bununla beraber, fıtriyyât da evveliyyât (bedihiyyât) kuvvetindedir. Belki ikisini de birbirinden ayırmak güçtür.

3- Müşâhedât (Müşâhedeler) : Dış ve iç duyularla elde ettiğimiz bilgilerdir. Dış duyu organları ile elde edilen bilgilere hissiyyât denilir. Ateş yakıcıdır, güneş ışık vericidir, kar soğuktur, bal tatlıdır gibi.İç duyularla elde edilen bilgilere de vicdâniyyât denilir.Korktuğumuzu, acıktığımızı, susadığımızı bilmemiz gibi.

4- Mücerrebât: Müşâhedelerin (duyumların) tekrarlanması ile aklın elde ettiği kesin bilgilerdir. Akıl, "Bu olay tesâdüf cinsinden olsa, buna âit hükmün tecrübe (duyumun tekrarı) üzerine gerekirliği devam etmezdi, fakat devam etti." diye zihinde husûle gelen gizli bir kıyas vâsıtasıyla bunun doğruluğuna kesin olarak hükmeder. Hind yağı ishal eder, penisilin ateş düşürür, uzayda ağırlık yoktur gibi.

5- Mütevâtirât: Yalan üzere birleşmelerini aklın mümkün görmediği kimselerin verdiği haberlerdir. Bunlara mütevâtir haberler denilir. Görmediğimiz bir şehrin ve geçmişteki bir melikin varlığına dâir bilgilerimiz

---

18) Bkz. Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, s.78-79. Teftâzânî, Şerhu'l-Makasıd,c.1, s.53, İst. 1305. Kemalüddin Ahmed el-Beyâzî, İşârâtü'l-Merâm, s.80,84 98-104. Mısır; 1949-1368, İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, c.1, s. 46.

gibi.

6- Hadsiyyât (Hadsler): Bir müşâhededen faydalanarak aklın süratle intikal etmesi suretiyle bir şeye dâir elde ettiği bilgi ve hükümlerdir. Ayın ışığını güneşten aldığına dâir elde edilen bilgi gibi. Hads; zihnin bir şeyin bilgisine süratle intikâli demektir. Yani medlûle delâlet eden delîlin zihne derhal doğup gelivermesidir. Bu ise tedrici olmayıp âni bir keyfiyyettir. Bu keyfiyyet bazı kimselerde fıtri bir durumdur ki bununla (hads yoluyla)basit müşâhedelerden bir takım kesin bilgilere hemen intikal ederler. Bazı kimselerde de; delîlleri tertiplemek çok mümârese ve temrin yapmakla bir hads melekesi husule gelir. Meselâ, ağaç, hayvan ve insanların varlığı bunları yaratanın çok büyük bir ilim sâhibi olduğuna delâlet eder gibi. İnsanları yaratan yaratıcının engin ilim sahibi olduğuna dair hads yoluyla husûle gelen bilgimiz kesindir, zarûridir. Bazılarının hads yoluyla elde ettikleri açık ve kesin delîller diğer insanlar tarafından nazar ve istidlâl yoluyla elde edilir.([19])

7 - Nazar ve İstidlâl:

Lügatte bakmak ve görmek anlamına gelen nazar; eşyaya bakıp araştırma sonunda düşünmek demektir. Eşyaya bakıp delîlleri düşünüp bunların delâlet yönlerini görüp anlayarak medlûllerini (delâlet ettikleri müessirlerini) bilmeye çalışmak demektir. İstidlâl de aynı anlama gelir. Bilinmeyenleri bulmak için bilinenleri münâsip bir şekilde tertipleyerek hüküm çıkarmak ve neticeye varmak demektir. Nazar ve istidlâlin mukaddimeleri yukarıda saydığımız kesin bilgiler olursa, bundan çıkacak netice de kesin bilgi olur.

Yakîniyyâta (kesin bilgiye) dayanmayan nazar ve istidlâllerden kesin olmayan zannî olan bilgiler elde edilir.

Kesin bilgi veren nazar ve istidlâle misâl:

Bir makînanın, akıl ve şuurla planlanmış bir plana göre maddeden düzenlenmiş eser olduğu için, akıllı, şuurlu ve bilgili bir yapıcısı vardır.

Bir insanın da aynı şekilde daha mükemmel bir eser olduğu için, akıllı, şuurlu ve çok âlim bir yaratıcısı vardır.

YAKÎN'İN DERECELERİ

---

19) Cürcânî, Şerhu'l mevâkıf, 75-76, Ahmed Cevdet Paşa Mi'yâr-ı Sedâd,s.95-98.

Yakîn, lügatte, kesin olan ve aklı-ı selim için hiçbir şübheye yer bırakmayan bilgidir. Istılahta ise " vâkı'a mutabık olan câzim (kesin) ve sabit itikaddır. İtikad kaydıyla, şek; vâkıa mutabık, sözüyle cehalet ve taklid-i muhtî; sabit kaydıyla taklîd-i musîb ve câzim (kesin) sözüyle de zan, yakîn'in bu tarifi içerisine girmez ([20]) Yukarıda yazdığımız zorunlu bilgilerin hepsi yakînî bilgilerdir.

Yakîn zan ve şübheye aykırı olduğu için, kat'i ilimlerin hepsi de kesinlikte ve zıdlarına ihtimal vermemekte birbirlerine eşit olduğu için fark ve derece kabul etmez. İşte bu sebeble Hz. Ali :

(لو كشف الغطاء ما ازددت يقينا) perde açılsaydı, yakînim artmazdı demiştir."([21])

Deney ve gözlemle elde edilen kesin bilgi ile aklın bürhân yoluyla kesb ettiği yakîn, kesinlik bakımından birbirlerinden farklı değildir. Yakîn bilgiler için -hepsi de kat'i olmakla birlikte- bazı dereceler sayılmıştır ki bunlar ilme'l-yakîni psikolojik olarak te'kid ederler.

1 - İlme'l yakîn: Bürhân (aklî kesin delîl) ve sübûtu ve delâleti sabit olan haberin ifade ettiği kesin ilimdir.

2 - Ayne'l-yakîn; Tecrübe ve duyu organlarının müşahedesi ile husule gelen bilgidir. Hislerle müşahede, kesin delil ile elde edilen bilgiden daha açık ve kalbe itmi'nan verdiği için (ليس الخبر كالمعاينة)"haber gözün görmesi gibi değildir" sözü, söylenmiş ve hatta hadîs ([22]) olarak rivayet olunmuştur. İşte bundan dolayı İbrahim (A.S.) ilme'l-yakîn ile elde etiği bilgiye ayne'l- yakîn ile de ulaşmak için "Ya Rabbi ölüleri nasıl dirilteceğini bana göster dedi ...." (el-Bakara,160.)

3 - Hakka'l-yakîn : Müşahede ile birlikte içten duyulup yaşanılan ve basiretle sezilen bilgidir. Denildi ki ilme'l-yakîn ve ayne'l-yakînin toplamıyla husule gelen bilgi, hakka'l-yakîndir.([23]) Bu derece bir bilgi, bizzat duyulup içinde yaşanılarak tadılan bilgidir.Bunun için (من لم يذق لم يعرف) tatmayan bilmez denilmiştir. Bu üç türlü bilginin elde edilişini şöyle bir misal ile anlatırlar: Bir adamın denizin varlığını duyması denize dair elde ettiği bilgi

---

20) Tehânevî, aynı eser, s. 1547; Cürcânî Ta'rifât ,175.

21) Tehânevî, aynı eser, s.,1547.

22) Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Hadis no: 2137; Ahmed b.Hanbel, Müsned, c.1,s.215, 271, Kahire, 1213.

23) Bkz. Tehânevi aynı eser, s.1548.

ilme'l-yakîn; denizi görmesi ile husule gelen bilgi ayne'l-yakîn; içine girip yüzmesi ve suyundan içmesi ile husûle gelen bilgi de hakka'l-yakîndir.

Kesin bilgiler, elemler, acılar ve psikolojik durumların hepsi bu üç dereceden biriyle bilinir. Gerçi bu bilgilerin hepsi kesinlikte aynı ise de, elde edilirken duyulan ve sezilen hazlar ve husule gelen psikolojik durumlar birbirlerinden farklıdır.

F-ZANNİYYÂT (Zanni bilgi veren hükümler)

Zanniyyât: Doğruluk tarafı tercih olunmakla beraber kesinlik ifade etmeyen ve kesin, zorunlu bilgi vermeyen mukaddime ve hükümlerdir. Bunlar zannî bilgi ifâde eden nazar ve istidlâllerin mukaddimeleri (öncülleri) ve mesnedleri olurlar. 6 tane olup kuvvetleri yani kesinliğe yaklaşmaları itibariyle şöyle sıralanırlar:

1- Meşhûrat: İnsanlar arasında meşhur olup herkesin tasdik ve kabul ettikleri hükümlerdir ki doğruluğu kesin olan bilgilere en yakın olan bunlardır. Adâlet güzeldir, zulüm çirkindir. İnsanın çıplak gezmesi ayıp ve kötüdür, hükümleri gibi. Meşhûrâttan doğruluk itibariyle zayıf bulunanlar da vardır. Bunlar da bir millet ve bir memleket halkı veya bir mesleğin mensupları tarafından benimsenmiş olabilir. Hayvan boğazlamak çirkindir, hükmü gibi ki yalnız Hindularca meşhur ve onlar tarafından doğruluğu kabul edilir.

2- Müsellemât: İlmî tartışma ve münakâşalarda karşı tarafın doğruluğunu kabul ettiği hüküm ve bilgilerdir ki, hasmı susturmak için bunlara dayanılır. Nitekim, müslüman ile tartışan bir hiristiyan Hz. Peygamber'in (A.S) mirâcını inkâr ettiğinde, Hz.Îsâ'nın mi'râcı delîl getirilir. Çünkü o, Hz.Îsâ'nın mi'râcına inanıyor.

3- Makbûlât: Peygamberler gibi ma'sûm olmayan fakat haklarında hüsn-ü zan beslenen, makbûl sayılan büyük âlim ve velîlerin nasîhatleridir.

4- Emâre Kaziyyeleri (ip uçları): Zan ifade eden bazı emâre ve ip uçlarına dayanan hüküm ve bilgilerdir. Gece yarısı karanlıkta dolaşan hırsızdır, hükmü gibi.

5- Vehmiyyât: Vehmin, müşahede edilmeyen şeyler hakkında, duyulan ve müşahede edilen şeylere kıyas yaparak verdiği hükümlerdir. Her var olan bir mekân (yer) tutar; her varlığın nerede olursa olsun bir ağırlığı vardır, hükümleri gibi.

İki husustan birinin doğruluğunu diğerine tercih etmeye zann denilir. Bu

tercih edilen kısmın zıddına verilen zayıf ihtimale de vehim denilir. Doğruluğu yüzde elliden (yarıdan) az bir ihtimal ile kabul edilen hükümlere de vehmiyyât denilir.

6- Muhayyelât: Yanlış ve kâzib oldukları belli olduğu halde (bazen bilinmediği halde) nefret ettirmek veya sempati (sevgi) uyandırmak için tehayyül olunan (hayal edilen) hükümlerdir. Bâde (şarab) seyyâl bir yakuttur, bal bir nev'i iğrenç kusmuktur, denildiği gibi. İnsanları bir şey hakkında aldatmak için yapılan propagandalar da böyledir.([24])

Kat'i olan, yanlışlığına ve zıddına ihtimal verilmeyen aklî delîllere bürhân denilir. Kesin olmayan, zıddına ihtimal verilebilen delîllere de hatâbe denilir veya, mukaddimeleri kesin bilgilerden (yakîniyyâttan) husule gelmiş olan delîllere bürhân, mukaddimeleri de zanniyyâttan olan delîllere de hatâbe veya hatâbî (zannî) delîl denilir. Bürhân, cedel ve münâkaşalara dayanıklı olan delîldir.Bir gerçeği isbat etmede bürhân kullanılır. Kur'an-ı Kerim'de yanlış inançta olanlar veya yanlış ve batıl iddiâlarda bulunanlar için:

١١١: .... تلك أمانيهم قل هاتوا برهانكم إن كنتم صادقين.

"Bunlar onların kuruntularınıdır. Doğru söylüyorsanız (ve sözlerinizi doğrulayıcılar iseniz) kesin delîlinizi (bürhânınızı) getiriniz." (el-Bakara/111)

٦٤:... أإله مع الله قل هاتوا برهانكم إن كنتم صادقين.

"Allah'la beraber başka bir ilâh mı? Eğer doğrulayıcılarsanız bürhânınızı getirin." (en-Neml/64) denilir. Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın varlığını ve birliğini isbat eden bütün ayetleri bürhândır. Kur'an her sınıf insana hitabettiği için onda hatâbî ve iknâ'î delîller de vardır.

G-MANTIKTA DELÎLLERİN KISIMLARI

Deliller, maddeleri (yapıları) ve mukaddimeleri itibariyle 5 e ayrılır:

1- Bürhân (Buna hüccet de denilir): Kesin olan aklî delîl; delâlet yönü başka bir ihtimale yer vermeden medlûlüne kesin olarak delâlet eden delîl, veya mukaddimeleri, yakîniyyâttan (zorunlu bilgiler) ibaret olan delîldir. Kesin ve şüphesiz bilgi elde etmek için bürhân kullanılır.

2- Cedel: Meşhûrat veya müsellemâttan mürekkeb olan kıyas lardır.

24) Cürcânî, Şerhu'l Mevâkıf, s. 76-77.
Bkz. Tehânevî, aynı eser s. 939-940. zann maddesi.
Ahmed Cevdet Paşa, aynı eser s. 108-109.

Hz. İsâ'nın babasız doğduğunu inkâr eden bir yahûdî'yi, Hz. Âdem'in babasız ve anasız yaratılması delîliyle susturmak gibi.

3- Hatâbe: Makbûlât, emâre ve ipucu kaziyyelerinden terekküb eden kıyastır. Mütevâtir olmayan hadîslerle öğüt ve nasihat vermek de bu kabildendir.

4- Şiir; Vezinli olur ve güzel ses ile okunursa te'siri olur. Şiire muhayyelât da karışır. İçlerinde muhayyelâtı ihtiva eden şiirler, yanlış ve kötü işlere teşvik için de kullanılır.

5- Safsata ve Mugâlata: Safsata, vehmiyyâttan terekküb ettiği gibi yanlış hükümlerden de terekküb eder. Mugâlata, yanlış ve fâsid mukaddimelerden terekküb eden bâtıl ve yanlış sözlerdir. Bunlar zarar vermekten başka hiçbir şeye yaramazlar.([25]) Materyalizm mugâlatası gibi. Safsata ve mugâlata aslâ zannî delîl bile olamazlar.

Müsâdere ale'l-matlûb da safsata ve mugâlata nev'indendir şekil ve lafızlarını değiştirerek isbatı lazım gelen davâyı delîl yerine koyarak isbat edilmiş gibi göstermektir. Bu da netice, ile davânın aynı şey olduğunu ustaca gizlemekle yapılır.([26]) Diyalektik materyalistlerin şu sözleri gibi : Ölümün, hayattan çıktığı gibi hayat da ölümden çıkmaktadır.([27])

Bir önermeyi isbat edilmemiş bir önerme ile veya bir şeyi yine kendisiyle isbat etmekten ibaret olan devr-i batıl da bir safsatadır. Veya mümkin olan iki şeyi birbirlerine illet ve malûl göstermek, devr-i batıl (kısır döngü) dür. "Yumurtanın inkarıdır civciv. Çünkü meydana gelmekle yumurtayı yok oluşa götürmektedir. Tavuğun kendisi de yumurtanın inkârıyla ortaya çıkan civcivin inkarıdır" sözleri gibi.([28])

H-MANTIK VE İLİMDE KULLANILAN İSTİDLÂL ÇEŞİTLERİ

Akıl ile husûle gelen ilim ya zarûrî olur (zarûrî ilmin kısımları yukarıda anlatıldı), ya da istidlâlî olur. Bu istidlâl de 3 türlü olur:

25) Ahmed Cevdet Paşa, Mi'yâr-ı Sedâd, s.110. Matbaa-i Âmire,1293.

26) Bkz. İsmail Fennî, Lugatçe-i felsefe, pétstion de principe maddesi.

27) Bkz. Georges Politzer, Felsefenin başlangıç ilkeleri, çev. Enver Aytekin, s. 183, ist.1978.

28) Aynı eser, s. 184-185.

1- Ta'lîl: Aklın istidlâli ya küllîden cüz'îye intikal etmekle olur veya illetten ma'lûle, müessirden esere geçişle olur. Bunlara ta'lil veya kıyas derler. İlletten malûle, müessirden esere geçişe **bürhân-ı limmî** de denilir.Bütün cisimlerin tartılabilir olmasından taşın, suyun, toprağın tartılabilir olmasına intikal, ta'lîl veya kıyastır.Ateşin varlığından dumanın varlığına geçiş de **delîl-i limmî**dir. (لم (Lime) niçin kelimesi bir şeyin sebebini bulmak için kullanılır. Niçine verilen cevab, hükmün sebep ve illeti olacağı için, küllîden cüz'îye, müessirden esere istidlâl çeşitlerinin hepsine de delîl-i limmî denilebilir. Batı dillerinde bu çeşit istidlâllere **"Deduction"** denilir.

2- İstikrâ (Induction): Cüz'îden küllîye, eserlerden müessirlerine intikal etmeye denilir. Bu istidlâl tarzına delîl-i innî de denilir.İnne (ان) tahkîk ve sübût ifade eder. Muhakkak demektir. Eserlerin müessirlerini göstermeleri kesin olduğu için, bu türlü delillerin delâletleri kat'îdir. Bu şekil istidlâllerle, çıkan netice ve hükümlerin subutu açıklanmış olur.

Kamyon, kompütür, robot, otomobil... Şuur ve bilgiyle yapılmış birer eser oldukları için bunların bir akıllı yapıcıları vardır.

Bütün insanlar da şuur ve bilgiyle yapılmış daha mükemmel eserler oldukları için bunların da âlim ve şuurlu bir yaratıcı ve yapıcıları vardır gibi.

İstikrâ ikiye ayrılır:

a)İstikrâ-ı Tâm: Bir küllî'nin (nev'in fertlerinin tümü ve netice çıkarılan olayların hepsi) araştırılıp incelenerek hüküm vermeye İstikrâ-ı Tâm (dilemme) ismi verilir.

b) İstikrâ-ı Nâkıs: Bir nev'e aid fertlerin tümü ve hakkında araştırma yapılan olayların hepsi sayılıp incelenmeden, bazı fert ve hâdiseleri araştırmakla yetinilerek hüküm vermeye İstikrâ-ı Nâkıs (Enumeration ımparfaite) denilir.

Meselâ; Her insan. at, sığır ve müşahede ettiğimiz diğer hayvanlar ağızlarıyla çiğnerlerken alt çenelerini oynatırlar.

O hâlde bütün hayvanlar çiğnerlerken alt çenelerini oynatırlar, demek bir İstikrâ-ı Nâkıstır. Çünkü timsah, aksine üst çenesini oynatır. İstikrâ-ı Nâkıs ile elde edilen bilgi kesinlik ifade etmeyip zan ifade eder.

3- Temsîl (Analogie): Aklın bir cüz'îden diğer bir cüz'îye intikal etme yoludur. Temsîlde birbirine benzeyen iki ayrı ferddeki benzer özelliklerden faydalanarak birine verilen hükmü diğerine de vermek

esastır.([29]) Şu otomobil önceden tasarlanıp planı çizilerek yapılmıştır. Şu koyun da önceden tasarlanıp planı çizilerek yaratılmıştır. Çünkü ikisi de şuur ve bilgiyle yapılmış eserlerdir, gibi.

Mütekellimîn küllîden cüz'îye intikalde, kesinlik ifade etmeyen zannî mukaddimeleri de çok kullanmıştır. Mukaddimeleri (öncülleri) zannî olan kıyaslar zan ifâde eder. Halbuki bedihîyyât, hissiyât (müşahede ve tecrübeler) ve mütevâtirâttan birine istînâd eden kıyasların neticeleri kesindir. Kelâmda daha çok kat'iyet ifade eden delîllerin kullanılması istenilir. Kur'an-ı Kerim'in delîlleri daha fazla istikraîdir. Enductiv bir karakter taşır.

I- KELÂM METODU

Kelâm metodunda nakil esas alınarak akla da onu destekleyici mahiyette yer verilir. Kelâm ilminde vahiy, sahih haber ve rivayet, selim aklın nazar ve istidlâli, duyularla müşahede ve tecrübe gibi kesin bilgiye ileten ilmin bütün yollarına önem verilir. Kelâm ilmine göre ilmin sebebleri başlıca 3 tanedir: Haber-i sâdık (doğru haber), akıl ve duyular. Aslî makâsıd denilen dinî akîdelerin (iman edilecek konuların) tesbitinde haber-i sâdık esastır. Bu akîdeleri isbata vesile olacak vesâil ve mebâdîye gelince bunlardan mahsûsâtta, duyular yani duyuların müşahedesi ve müşâhedenin tekrarlanması olan tecrübeler; ma'kûlatda akıl (aklın bedihiyyâtı ve kesin delîllere dayanan nazar ve istidlâl) istimâl olunur. Ancak akıl, vahyin nuru ile te'yid olunur ve kontrol edilir. Vahiy, aklı ilâhiyat sahasında hataya düşmekten korur. Akıl, akâidin kendisini teşkil eden mesâili vaz' edemeyeceği gibi, haram, helâl ve farz gibi hususları da tâ'yin edemez. Bütün bunları ilahî nasslar bildirir ve ta'yin eder. Akıl insanın mes'uliyeti (sorumluluğu) için şarttır. Hayrı ve şerri idrâk eden akıldır. Dinî akîdeleri anlayan ve bunları ilmin sebepleri ile isbatlayan akıldır. Zamanımızda kelâm, akaidi isbatlama ve desteklemede ilmin kesin verilerinden faydalanacaktır.

Dinde aklın ve ilmin iptal edeceği hiçbir şey yoktur. Yalnız aklın ve ilmin tek başlarına bulamayacağı şeyler vardır. Din bunları tebliğ eder, akıl da kabul eder.

İ- SELEFİYYE VE METODU

29) Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, s.69; Tehânevî, aynı esr. s. 493.

Selefiyye: Sahabe ve tabiîn mezhebinde bulunan fukahâ ve hadîsçilerdir. Akaiddeki metodları Kur'an-ı Kerim'in gösterdiği şekilde aklî ve nakli delîllerle İslâm akâidini açıklamak ve tartışma ve çekişmeyi gerektiren ve çözümlenmesi müşkil olan bir takım mesâil ile uğraşmamaktır. Selefiyye, Kur'an ve sünnette olduğu üzere akâid-i imâniyyeyi icmâlen açıklarlar ve çeşitli aklî delîller getirerek tafsîlata dalmazlardı.

Sırf ilmi gerektiren nazar ve istidlâl, nasıl olursa olsun çeşitli akli delîller getirerek akâidi genişçe açıklamak mütekellimîn metodu idi. Selefiyyeye göre de; Kur'an-ın bildirdiği şekilde Allah'ın varlığına ve birliğine aklî delîller getirmek şer'i emirlerdendir. Selefiyye'nin nazar ve istidlâli daha hususi ve mücmel, mütekelliminin nazar ve istidlâli genel ve mufassaldır.

Selefiyyece, nassları anlatan, tefsîr eden, nusûsun güzelliklerini açıklayan, delâlet yönlerini bildiren ve istinbat yolunu kolaylaştıran tefekkür ve istidlâller mesnûndur. Nassları te'vile veya reddetmeye (kaldırmaya) götüren düşünce ve istidlâller mesnûn değildir. Selefiyye itikâdî meseleleri te'vile gitmeden şer'i nassların beyan ettiği şekilde şekksiz ve şüphesiz kabul ederler. **Selefiyye icmâl ve tafsil itibariyle ikiye ayrılır:**

1- Selefiyyenin mütekaddimîni: Bunlar icmal ile iktifa etmişlerdir. İlk devir selef âlimleri yazdıkları eserlerde İslâm akaidini kısa ve veciz bir şekilde anlatırlar. Bid'at ehlinin görüşlerini zikrederek bunlara cevap vermezler. Selef mezhebi üzere ilk bilinen ve bize kadar gelen eser, İmam A'zam'ın Fıkh-ı Ekber'idir. Sonra müelliflerine nisbet edilerek anılan selef metoduyla meydana getirilen eserler de vardır. Ahmed b. Hanbel'in ve Tahâvî'nin Akide Risâleleri gibi.

2- Selefiyye'nin Müteahhirîni: Bunlar akaidi açıklarken tafsilata önem vermişler fakat kelâmcıların kullandıkları bazı delîlleri kullanmamaya özen göstermişlerdir. İbn Kudâme (v. 620/1223), İbn Teymiyye (v. 728/1328), İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350), İbnü'l Vezir (v. 840/1436), Şevkânî (v. 1250/1834) Selefiyye'nin müteahhirînindendirler.

Selefiyye'nin hepsi Ehl-i Sünnet-i Hâssadır. Müçtehid imamların hepsi selefiyyedir. Bunlar ehl-i bid'atı, Kitab, sünnet ve selef âlimlerinin sözleriyle reddederlerdi. Her asırda akaidde selefiyyeden olduğunu söyleyen âlimler çıkmıştır.

Selefiyye'nin Allah'ın sıfatlarına müteşabih âyetlere ve haberî sıfatlara nasıl inanılacağı hususunda **7 kâidesi tesbit edilmiştir:**

1- Takdîs: Cenâb-ı Allâh'ı celâl ve azametine lâyık olmayan teşbih gibi

şeylerden tenzih etmek.

2- Tasdîk: Kur'ân-ı Kerim ve sahih sünnette vârid olan Cenâb-ı Hakk'ın isim ve sıfatlarının O'nun celâl ve kemâline layık bir mânâsı olduğunu tasdîk etmek ve Allah kendisini ve Resûlullah Cenâb-ı Allah'ı nasıl vasf etmişse öylece îman etmek.

3- Aczini itirâf: Müteşâbih âyetlerde ilâhî muradın ve kastedilen manânın ne olduğunu bilmekte aczini itiraf etmek

4- Sükût: Cahiller, müteşâbihâtın te'vilini sormamalıdır. Alim de onlara cevap vermemelidir. Çünkü câhil sormakla inancını tehlikeye düşürür. Âlim de ona cevap vermekle şüphe kapısını açar, bid'atı kolaylaştırır. Halk müteşâbihâtı sorarsa bundan men' olunur. Nitekim Resûlullah (S.A.V.) kader meselesine dalan ashab-ı bundan men'etmişlerdi.([30])

Hakikatte dînin asılları olan ahkâm hakkında söz söylemek münâzara etmek caizdir. Ancak muhâtab anlamadan âciz olursa:

"حدثوا الناس بما يعرفون "اي بما يفهمونه و تدركه عقولهم

"İnsanlara anlayacakları şeyler ile ve anladıkları kadarıyla konuşun", ([31]) hadîsine uyularak bazı incelikleri bildirmemek caiz olur. Nassları anlamaya güç yetiren kimseye vacib olan şeyler, nasları anlamaya güç yetiremeyenlere vâcib olmaz. Müftî, din âlimi ve kelâmcıya vâcib olan hususlar, bunlardan başkasına vâcib olmaz.

5- İmsâk: Müteşâbihâtı (yed, vech ve istivâ gibi haberi sıfatları) te'vilden ve bunlar üzerinde herhangi bir yorum yapmaktan kendini tutmaktır.

6- Keff: Kalbin bozulmasına sebebiyyet vermemek için dalması yasaklanan müteşâbihâtı düşünmekten ve bunlarla zihnen meşgul olmaktan kendini tutmaktır.

7- Mârifet Ehlini Teslim: Âvammın (halkın) anlamaktan âciz kaldıkları müteşâbihâtı, Resûlullah, Ashab ve büyük âlimlerin bildiklerini teslim ve kabul etmek. Şu kadar var ki bu zâtlar, halkı bu gibi konularla meşgul olmaktan kendileri bilmedikleri için değil, onlara zarar verir diye alıkoymuşlardır.([32])

---

30) Bkz. et-Tâc, c.5,s.193, İst. 1962/1382.

31) Bkz. el-Azîzî, Sirâcü'l-Münir şerhu'l-Câmi'is-sağîr, c.2, s.223, Mısır, 1304h., Keşfü'l-Hafâ, haddisû maddesi.

---

32) Bkz. Gazzâli, İlcâmü'l-avâmm, s.4-45, Bâb-ı Âlî, İst. 1387h; İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, c.1, s.98-103, Şehzâdebaşı, 1341-1339.

Hülâsa, selef akidesinin esasları; yed, vech, ayn, mecî' ve istivâ' gibi nasslarda vârid olan müteşâbihâtı (haberî sıfatları) tecsîmsiz, teşbihsiz kabul etmek ve bunlardan muradın ne olduğunu Allah'a havale etmek noktasında toplanır. Haberî sıfatlar, Arab dilinde ifade ettikleri zahir ve hakikat manalarında anlaşılırsa teşbih ve tecsime düşülür.

Selef bunları, Allah Taâla için kullanıldığında zahirlerinin ifade ettiği hakikat mânâsında almamışlardır. Haberî sıfatların Zât-ı Bâri'ye layık bir manası olduğunu ve bunun da ne olduğunu Allâh'ın bileceğini söyleyerek bir nev'i icmâlî te'vilde durmuşlardır.

Halef de, halk, bunları yanlış anlayarak Müşebbihe ve Mücessimenin düştüğü gibi teşbîh ve tecsîme düşmesin diye, ibarelerdeki karînelere dayanarak ve mecaz kaidelerine riayet ederek te'vil etmişlerdir.

III - HÜKÜMLER

İki şey ve fikri birbirlerine nisbet ederek aralarında bağlantı kurmaya hüküm denilir. İki şey arasındaki nisbetin vukuu ile veya vuku bulmaması ile hükm olunur.

İnsan canlıdır, madde cansızdır gibi.

Fıkıhta Şâri'in mükelleflerin işleri ile ilgili hitabına hüküm denilir. Çoğulu "ahkâm" dır. Hükümler dînî ve aklî olmak üzere iki kısımdır.

A- DÎNÎ HÜKÜMLER

İslâm Dini, İnsanların bürhâna (kesin delîl) istinad eden akidelere iman etmelerini, yalnız Allah'a ibadet ile ferd ve toplum işlerinin doğruluk, dürüstlük ve adalet üzere yürümesini ve birbirlerinin her türlü haklarına saygılı olup, her türlü kötülükten kaçınmayı hedef edinen başlıca 3 kısım hükmü (üç esası) içine alır:

1- İ'TİKADÎ HÜKÜMLER: İslâm dininin, insanların kalben iman edip tasdik etmeleri ile ilgili hükümleridir. Peygamberlerin hepsi ittifakla aynı olan itikadi hükümleri tebliğ etmişlerdir.

Allah'ın varlığı birliği, O'nun hayat, ilim, kudret ve irade sıfatları ile peygamberlik meseleleri gibi itikadî hükümlerin bir kısmında aklî deliller aranır. Aklen muhal olmayan ahiret ve melekler gibi konular da nakil ile

tasdik ve kabul olunur. İleride daha fazla bilgi verilecektir.

Naklin i'tikadî hükümlerde kesin delil olabilmesi için hem subûtunda ve hem de manaya delâletinde Kesinlik aranır.

Manaya delâleti kesin olan Kur'an nasları ile mütevâtir hadisler itikadda kat'i delildirler.

İ'tikadî hükümler altı esasta özetlenmiştir. Bunları "âmentü billahi.." sözleri içine alır. itikadi hükümlerin hepsi iki şahadet kelimesi içerisinde icmal olunmuştur. İtikadî hükümleri içine alan ilme ilmü't-Tevhid, ve akaid veyahud da Kelâm denilir.

2- AMELÎ HÜKÜMLER (Ahkâm-ı Şer'iyye) : İnsanların îfa edecekleri işler ve vazifelerle ilgili hükümlerdir.

İkiye ayrılır

a- İbadetler: Ruhu ve iradeyi terbiye eden saygı ve ta'zîm ifade eden ameller ile yalnız Allah'a kulluk etmektir. İbadetlerin ruhu ihlâstır. İbadetler, Allah hakkıdır. Sırf Allah'ın rızasını kazanmak için sevilerek yapılır. İbadetler artmaz ve eksilmez, zaman ve örflerin değişmesiyle değişmez Kur'an ve sünnette varid olması şarttır.

b- Muâmelât; İnsanlar ve müslümanlar arasındaki muamelelere aid hükümlerdir. Muameleler menfaatleri celbetmek ve zararları defetmek için olur. Muamelelerin ruhu; adalet, istikamet ve başkarının hukukuna riayettir. Ameli hükümlerin çoğu Kur'an-ı Kerimde kısaca beyan olunmuşlardır. Bunların nasıl olacakları ve ne şekilde îfa edilecekleri peygamberimiz tarafından Allah'ın bildirmesiyle beyan olunmuşlardır.

Muamelelere aid bir kısım hükümler müçtehidlerin ictihadlarıyla sabit olmuştur. Bunlar, zaman, mekan, örf, kuvvet ve zaaf gibi haller ile değişebilir. Ameli hükümleri içine alan ilme "Fıkıh" denilir.

3- AHLÂKÎ HÜKÜMLER : İnsanların birbirlerine karşı hatta hayvanlara dair davranış ve münasebetleri düzenleyen terbiye ve adâb-ı muâşerete aid hükümlerdir.

Bunlar güzel ahlak, kalbe aid ameller ve haramları terketmekle nefis terbiyesine aid hükümlerdir.

İslâm ahlakının esasları, Allah'ın emrine ta'zîm, mahlûkatına şefkat iffet, istikamet, emanet, adalet, bir ü muâvenet, mürüvvet, adab-ı muaşeret, birlik ve kardeşlik (ittihad ve uhuvvet) ve vazifelere riayettir.

Peygamberimiz de en güzel ahlakı tamamlamak için gönderilmiştir. İslâm'da namaz ve oruç birer dini vazife olduğu gibi insanlara tatlı söz ve güler yüzle mukabele etmek, gıybetten kaçınmak da dini birer vazifedir. İslâm

Dini, İnsanların her türlü iyilik ve faziletler ile bezenerek yükselmesini; her türlü kötülük ve fena huylardan kaçınmasını hedef edinmiştir. Bu sebeble yalan söylemek, hiyanet, nifak, insanların arasını açmak bozgunculuk ve fesatlık haram kılınmıştır. Kur'an ve hâdisler ahlâki hükümleri muhtaç olduğumuz şekilde tamamlamıştır.

Kitab ve mütevatir sünnet ile sabit olan dini hükümlerin hepsi subutları bakımından itikadi sayılırlar. Subutu kat'î olan bütün dini hükümlere zarûrât-ı dîniyye denilir. Şöyle ki Allah'ın birliği Hz. Peygamberin peygamberliği öldükten sonra diriltilmek, namaz ve orucun farziyeti; zina; içki, kumar, gıybet ve iftiranın haramlığı gibi dinden olduğu kesinlikle bilinen yani Hz. Peygamberin Allah'tan alıp, tebliğ etmiş olduğu kesinlikle bilinen hükümlere zarûrât-ı dîniyye denilir ki, bunların hepsine iman etmek lâzımdır. Bunlardan birinin inkârı küfürdür. Dinden olduğu zorunlu ve kat'i olarak bilinmeyen hükümlere de "Ahkâm-ı ictihâdiyye " ictihâdi hükümler denilir. İctihadî hükümleri inkâr eden kâfir olmaz.

B - AKLİ HÜKÜMLER

Düşünülen bir şeyin varoluş (vücud) kavramıyla münasabeti (ilgisi) hakkında aklın verebileceği hükümler üçtür:

a) Vücûb: Bir şeyin varlığının zorunlu olmasıdır.

b) İmkân: Bir şeyin varlığının mümkin olup muhal olmaması imkân ve ihtimal dahilinde bulunmasıdır.

c) İmtina (muhal olma) Bir şeyin varlığının imkan ve ihtimal dahilinde olmamasıdır. Aklın bu hükümleri isnad ettiği varlık ve kavramlara da vâcib, mümkin ve mümteni' (muhal, müstahîl) denilir.

Aklın Kendilerine varlığı nisbet edip etmediği varlık ve kavramların beyanı:

1 - VÂCİB: Varlığı zatının muktezası olan ve varlığında asla başkasına muhtaç olmayandır. Vâcib, yokluğu asla kabul edici değildir. Yokluğu kabul etmeyişi zatından dolayı (li-zatihi) ise Vacib li-zâtihî ismini alır. Allah'ın zâtı gibi. Yokluğu kabûl etmeyişi kendinden dolayı değil de başkası sebebiyle ise Vâcib li-gayrihi ismini alır. Allah'ın sıfatları gibi. Allah'ın sıfatları, Allah'ın zatından dolayı yokluğu kabul etmez. Allah'ın zatının muktezası (gereği) dır. Zat-ı Bârî ile birlikte olup ondan asla ayrılmazlar.

Vâcib'in hükmü

a) Vacib li-zatihi, varlığı zatının muktezası olduğu için varlığında asla başkasına muhtaç değildir.

b) Varlığına yokluk sebkat etmemiştir. Yani kadîm (ezeli), evveli ve başlangıcı olmayandır.

c) Varlığına adem (yokluk) gelemez. Sonu yoktur. Ebedi ve bâkîdir.

d) Vacib li-zatihi mürekkeb de olamaz. Eğer mürekkeb olsa, cüzlerinden her bir cüz'ün varlığı, zatından ibaret olan cüz'lerin toplamından önce olması gerekir. Cüz'lerinin her biri zatından başka olur . Bu halde zattan ibaret olan cüzlerinin toplamı başkasının varlığına muhtaç olur da zatın muktezası olmaz. Halbuki Vacib-li-zatihi'nin varlığı, zatının gereğidir.

Hülasa: Vâcib lizâtihî varlığında cüzlere va bunların birleşmesine muhtaç değildir:([33])

2) MÜMKİN : Mümkin açıklamaya geçmeden önce bunun başlıca özelliği olan imkân-ı açıklayalım.

İmkân

İmkân ikiye ayrılır.

a- AKLÎ (ZATÎ veya MANTIKÎ) İMKÂN

b- HİSSÎ (TABİÎ veya TECRÜBÎ) İMKÂN

Aklî imkânın tam şartı; Düşünülen ve tasavvur olunan fikirlerin unsurları arasında yani mevzuu (öznesi) ile mahmulü (yüklemi) arasında çelişiklik bulunmamaktır. Tasavvur olunan unsurları (mevzuu ile mahmûlü) arasında çelişik bulunmayan her şey ve fikir, aklen, mantıken ve zaten mümkindir. Düşünülen bir varlığın kainatta veya tabiat alanında bulunması için, bunun aklî imkân ile mümkin olması kâfi değildir. Düşünülen o şeyin varlığı, tabii, veya hissi imkân ile de mümkin olmalıdır.

Tabiî (hissî) imkân, bir şeyin, kainatta varlığı için konulmuş sebeb ve tabiat kanunlarına bağlı olarak vukua gelmesidir. Meselâ, 33 kanatlı ve 100 m. boyunda bir zümrüdü ankâ kuşu aklen mümkindir. Böyle bir kuşun varlığı ve neslinin devamı için, ana, babasının önceden yaratılmış olması şarttır. Böyle bir kuş yaratılmadığı için yoktur. Gerçi Cenab-ı Allah aklen

---

33) Bkz. Cürcânî, Şerhu'l Mevâkıf, s.. 133, İzmirli Hakkı, aynı eser s. 247-248,, Abdullatîf Harpûti Tenkihu'l-Kelâm, s. 32-33, Dersaâdet, 1330.

mümkün olan her şeyi yaratmaya kâdirdir. İsterse, âdî mümkinleri yarattığı gibi bunu da yaratır. O, müsebbibü'l-esbâbtır. Âdî ve gayr-i âdî mümkinleri O yaratır. O'ndan başka yaratıcı yoktur.

Tabiî imkân, zatî imkâna bağlıdır. Fikirde mümkin olmayan bir şeyin varlığı kâinatta mümkin olmaz. Fakat aklî imkân, tabiî imkâna bağlı değildir. Çünkü bir şey, aklî imkân (aklî cevâz) ile mümkin olur, tasavvur olunan unsurları arasında tenakuz (çelişiklik) bulunmaz, fakat, hariçte tabiat kanunlarına uygun düşmediği, sebeb ve vesileleri bulunmadığı için vukua gelemez. Hariçte (kainatta) vukû bulmuş her şey mutlaka mümkindir. Fakat akılda mümkin olan her şeyin mutlaka hariçte bulunması lâzım gelmez. "Vukû, imkân ile mesbuktur. Vukû'dan imkâna delîl aramaksızın doğrudan doğruya intikal olunur." Fakat, bir şeyin aklen mümkin ve câiz olmasından, hariçte (kâinatta) varlığına kesin olarak delîlsiz hükmedilemez.[34] Aklen mümkin olmayan düşünce ve tasavvurlar zorunlu olarak bâtıldır. Evet, bir tasavvur ve düşünce aklî imkân ile mümkin olur ve unsurları arasında hiçbir tenâkuz bulunmazsa da bunun kâinatta gerçekliği için kâinatta câri olan sebep ve kanunlara uyması şarttır. Hiç olmazsa kâinatta var olduğuna dâir kesin bir delîlin olması lâzımdır. Bir felsefe ve fikir, aklen mümkin ve insicamlı bulunur, fakat hariçte doğruluğu ve gerçekliği için hiç bir kat'î delîl ve bürhân bulunmazsa, ilim dışı bir düşünce ve zan olur. Materyalist düşünce ve felsefeler aklen bile mümkin değildirler, muhaldirler. Evet, hariçte gerçekliğine delâlet eden hiçbir kat'î delîli bulunmayan felsefeler, aklen mümkin olsalar bile kupkuru bir zandan başka bir şey değildirler.

٣٦: وما يتبع أكثرهم إلا ظنا إن الظن لا يغني من الحق شيئا إن الله عليم بما يفعلون.

"Onların çoğu, zandan başka bir şeye tâbi olmazlar. Oysa, zann hiç bir şekilde ve hiç bir şeyiyle gerçeğin yerini tutmaz. Allah onların neler yaptıklarını en iyi bilendir." (Yûnus, 36)

İmkân ve hariçte vukû kanunları ve kesin delîl arama yöntemleri, ilimde, tasdikte ve isti'dlâlde hakimdir.

Bir fikir ve istidlâlin doğruluğu için, önce onun aklî imkân şartlarını haiz olması, sonra vuku kanunlarına yani hariçte konulmuş sebep ve kanunlara uyması veya kat'î delîllerle isbat edilmesi şarttır.

2- MÜMKİN (CÂİZ)

---

34) Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, c. I.s, 229-231.

Varlığı da yokluğu da zatının muktezası olmayan, varlığı da yokluğu da zorunlu olmayıp müsâvi bulunan her şey mümkindir. Mümkin; varlığı da yokluğu da vacib olmayan ve muhal olmayan şeydir diye tarif edilir. Veya mümkin, düşünülen ve tasavvur edilen unsurları arasında (mevzûu ile mahmûlü arasında) çelişiklik bulunmayan fikir ve şeylerdir.

ÖZELLİKLERİ

a) Mümkin, varlığı zâtının gereği olmadığı için ve zorunlu bulunmadığı için ancak kendisi haricinde bir sebep ile mevcut olur. Sebepsiz var olamaz. Yok iken kendi kendisini icâd edemez. Yokluğunda ve yokluğunun devam ettirilmesinde bir sebebe muhtaç olmaz.

b) Sebepsiz ve mucidsiz bulunamayacağı için mümkinin varlığı sebebinin varlığından önce bulunamaz. Mümkinler, hâdistir. Varlığı için başkasına muhtaç olan şeylerin muhtaç oldukları sebebinden önce bulunması muhaldir. Çünkü yok olan mümkin, kendisinden önce bulunan sebebi tarafından îcad edilir. O halde bütün mümkinler varlıklarında Vâcibe muhtaç oldukları için sebebinden evvel bulunamazlar.

c) Mümkinin vücudu, mûcidi olan Vâcib'in vucûdu ile beraber bulunamaz, sonra olur. Çünkü her ikisi berâber bulunsa, hangisinin Vacib, hangisinin mümkin olduğu belli olmaz. Eğer, bir mümkinin vücudu, müessiri olan Vâcib ile berâber ezelî olsa, bunlardan herhangi birisine vâcib, diğerine mümkin demek, müreccihsiz tercih demek olur. Bir şeyi müreccihsiz tercih ise batıldır.

Her mümkin, Cenab-ı Allah'ın dileyip tercih etmesiyle vukû bulduğu için, hâdis olur. Kasd ve irâde ile vukû bulanlar hâdistir. Eğer mümkin ezelî olsa, Allah Teâlâ, önceden mevcut olanı dilemiş ve yaratmış olur. Var olanın tekrar varlığının ihtiyar edilip yaratılması muhaldir.

ÂDİ MÜMKİN VE GAYR-İ ÂDİ MÜMKİN

Âdi (âdette câri olan) mümkin, sünnet-i ilâhiyye'ye (konulmuş tabîat kanunlarına) göre vukûa gelen eşya ve hâdiselerdir. Bunlar Allah tarafından konulmuş sebepler (vesileler) ile vukûa gelirler. Demirin sıcak olması, bakırın ateşte erimesi, taşın düşmesi gibi.

Gayr-i âdî mümkinler; aklen muhal olmamakla (mümkin olmakla) ve kâinatta konulmuş sebebi bulunmamakla beraber, tabiat kanunlarına muhâlif olarak vukûa gelen olaylardır. Mu'cize ve kerametler gibi. Gayr-i âdi mümkinler asla vukua gelmemiş de olabilir. 7 başlı devenin bir kayanın içinden çıkması gibi. Gayr-i âdi fikir ve şeyler, tahlil olunursa, akıl bunların da unsurları arasında çelişiklik bulamaz. Müsebbibü'l-esbab ve hakiki sebep olan Allah Teâlâ, sebep ve kanunlarını koyarak âdi mümkinleri yaratmaya kadir olduğu gibi, dilerse gayr-i âdi mümkinleri de sebebini yaratarak veya sebepsiz yaratmaya kâdir olur.

Yalnız, aklen mümkin olmayan (muhal olan) şeyler vukûa gelmez. Allah Teâlâ'nın irâde, kudret ve tekvîni; mümteniâta (aklen mümkin olmayıp, muhal olanlara) tealluk etmez. Meselâ bir masa aynı zamanda, hem burada, hem de başka bir yerde bulunursa 1'in 2 etmesi veya bir şeyin kendisinden başkası olması lâzım gelir ki, bu da muhaldir.([35])

3- MUHÂL (MÜSTAHÎL)

Yokluğu zatının muktezası olan ve varlığı asla kabul etmeyendir. Veya unsurları (mevzuu ile mahmûlü) arasında çelişiklik bulunan kavram ve hükümlerdir ki asla hariçte var olmazlar: Bir masanın aynı anda hem var ve hem de yok olması muhaldir. Muhâle, Mümteni de denilir.

Vücûb ve imkânın sıfât-ı vucûdiyye (hariçte varlığı olup da vacib ve mümkinle kaim olan sıfatlar) veya sıfât-ı itibâriyye (haric de varlığı olmayıp da mahiyetin gereği olarak itibar edilen sıfatlar) olması hakkında kelamcılarla islâm filozofları ihtilaf etmişlerdir.

İslâm filozoflarına göre vucûb ve imkân sıfât-ı vucûdiyyedir. Mütekellimîne göre zat ve mahiyetin gerektirdiği i'tibârî birer sıfattırlar. Hariçte varlıkları yoktur. Bir kısım Maturidilere göre "vücûb" sıfatı-vücûdiyyedir. Zat üzerine zâid vücudu olan bir sıfattır.

İmtinâ'ın itibarî bir durum olduğunda islâm filozoflarıyla kelâmcılar ittifak etmişlerdir.

İslâm filozofları, "İmkân"ı vucûdî bir durum (sıfat) kabul etmişler ve bundan dolayı bi-nefsihî kıyamını mustahil bulmuşlardır. Bu sebeple onlar, imkân için mevcut bir mahâl aramışlardır. Hâdis mümkin için mevcud bir

35) Bkz. Cürcânî, aynı eser, s. 134-136; İzmirli, aynı eser, 248-250.

mahal olmak üzere bir madde lazımdır. Ve o madde (heyülâ) de kadîmdir demişlerdir. ([36])

İSTİTRAD
MEBDE

Mebde' بدأ (Bede-e) fiilinden türemiş bir isimdir. Kelime anlamı: Başlangıç, kendisinden başlanılan ve gidilen hareket noktası veya kendisine dayanılan (mevkûfün aleyh) veyahut zihinde ya da hâriçte önce olan şey demektir. Çoğulu, mebâdî (مبادئ) dir. Türkçeye ilke, esas, temel ve prensip olarak terceme edilir.

Mebde', en başta ve en önce bulunup da kendisinden evvel başka bir mebde' olmazsa buna "mebde-i evvel" denilir. Bilakis, kendisinden önce dayandığı başka bir mebde' bulunan ilkeye de "mebde-i müteferri' " denilir. İnsan bilgisinin temelleri olan mebde-i ayniyyet, mebde-i adem-i tenâkuz (çelişmezlik prensibi) ve mebde-i sebebiyyet (sebebiyyet prensibi) gibi prensipler mebde-i evvellerdir.

İslâm Filozofları, sebep ve illete mebde' ismini verirlerdi. Bunlara göre, madde ile sûrî ve gâî sebepler ve şartlar, mebde' kelimesinin şümûlüne (içeriğine)girerler.

Bütün mümkinâtın (kâinâtın) varlıklarında dayandıkları zât, varlığı zâtının muktezâsı ve vâcibü'l vücûd (vücudu zorunlu) Allah Teâlâ olduğu için Felâsife mezhebinde Cenâb-ı Hakk'a "Mebdeü'l-mümkinât ve mebdeü'l-âlem" denilmiştir. İslâm Filozofları, Allah Teâlâ'ya eşyaya vücûd veren anlamında "el–Mebdeü'l-Feyyâz" ismini de vermişlerdi. Yine İslâm filozoflarından bazısının iddiasına göre; el-Mebdeü'l-Feyyâz, akl-ı evveldir. Yine bunların bazısına göre; Mebdeü'l-Feyyâz, onuncu akıl (el-aklü'l-âşir ki bu da el-aklü'l-Fa'âl) dır. İslâm Filozofları; Allah'tan sâdır olan ezeli 10 akıl (ukûl-i aşere) ve 9 nefis kabul etmişler ve iddiâlarına göre bunlar âlemin yaratılışında aracılık etmişlerdi. Mütekellimîn, islâm filozoflarının eski Yunan felsefesinden aldıkları bu görüşlerine şiddetle karşı çıkmışlardı. Çünkü filozofların bu iddiâları, aklî ve naklî hiçbir delîl ile sâbit değildir. Allah Teâlâ ise yaratmasında aracıdan münezzehtir. Yine İslâm filozofları 10 akıl ve feleklerin nefislerine (semâvi nefislere) el-mebâdiu'l âliye (المبادئ العالية)= yüce mebde'ler demişlerdi.

36) Teftâzanî, Şerhu'l - Makâsıd, c.1, s.118--123,131.

Mebde; kâinâtın ve dünyanın başlangıcı ve yaratılışı anlamına da gelir. Nitekim Kelâm ilmi: "Allah Teâlâ'nın zât ve sıfatlarından mebde (başlangıç) ve meâd îtibâriyle mümkinâtın (kâinâtın) ahvâlinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir." diye târif edilir.

Âlimlerin ıstılâhında mebde çoğulu olan "mebâdî" şeklinde kullanılır. Mebâdî: İlimlerin mes'elelerinin (bahis ve aslî maksadlarının) kendilerine dayandığı doğru ve genel esaslardır. Küllî ve temel kaziyyeler (önermeler) dir. İlimlerin hakîkat ve maksadlarını isbat edip açıklamada başlangıç ve hareket vazîfesi görürler. İlimlerin hakîkatlarını teşkil eden bahis ve konuları isbâta vesile olduklarından dolayı mebâdî'ye "vesâil" de denilmiştir.

Bir görüşe göre ilimlerin mebâdî'i 2 kısımdır:

1- el-Mebâdî'üt-Tasavvuriyye: İlimlerin konuları sayılan temel kavram ve terimlerdir.

2- el-Mebâdi'ü't-Tasdîkıyye: İlimlerin meselelerinin isbatı kendilerine dayanan temel ve genel kaziyyeler (önermeler) dir. Ancak "mebâdi'ül-ulûm" denilince bu ikincisi anlaşılır.

Bir ilmin maksad ve bahislerini isbatta mebde'lere (prensiplere) şiddetle ihtiyaç duyulduğundan, mebâdî de o ilimden bir cüz sayılır.

Mebâdi, bazen bürhân ve kesin delîllere muhtaç olmayacak kadar açık ve belli olur. Bazen mebde'in de isbâtında kesin delîl kullanılır.

Meselâ Allah'ın varlığını isbat ederken âlemin hudûsu (sonradan varedildiği) mebde'ini isbatta eskiden cevâhir ve a'râz delîlleri kullanılırdı.Bugün ise, maddenin kimyasal tepkime , fizyon, füzyon olayları ile kütlesinden kaybetmesi ve normal maddenin anti-madde ile karşılaştığında yok olması gibi daha başka delâleti kesin olan ilmî delîller kullanılmalıdır.

Delîl ve bürhânların (kesin delîllerin) mukaddimeleri (öncülleri de) varıp mebâdî'ye dayandıkları için birer mebde sayılır. Aslî maksadların isbatında kat'î delîller de birer mebde' (ilke) vazifesi görürler. Mebde'lere (prensiplere), şümullü ve geniş kapsamlı birer delîlin neticesi gözüyle bakabiliriz.

Her ilme mahsus mebâdî vardır: Mantıkta düşünme prensipleri, fizik ve mekanikte atalet mebde'i, entropi prensibi, Hukukta adalet mebde'i, Ahlâkta; iffet, istikâmet, başkalarının haklarına saygılı olmak ve şefkat prensipleri gibi. Tasavvufta da Allah yolunda ilerlemek için ihlâs ve ruhun şeytânî ve nefsânî kirlerden temizlenmesi gibi mebde'ler vardır. Mebde'lerin bir kısmının genel geçerliliği ve doğruluğu herkes tarafından anlaşılır. Diğer bir kısmı da kapalı ve mücerred olduğu için açıkça anlaşılması bunların erbabı olan âlimlere

mahsustur.Bazı mebde'ler, birkaç ilim tarafından müştereken kullanılır: Meselâ, adalet prensibi, Fıkıh, Kelâm ve Tasavvufta istimâl edilir. İlimlerde eskiden kullanılan bazı mebâdî'nin zayıflığı ve geçersizliği zamanla anlaşılarak terkedilir. Meselâ: "Adem-i delîlden, adem-i medlûl lazım gelir"terkedilerek bunun yerine "adem-i delîlden adem-i medlûl lazım gelmez" mebde-i alınmıştır. Ebubekir el-Bakıllâni tarafından kullanılan "Delîlin batıl olmasından medlûlün de batıl olması lâzım gelir"bırakılmıştır. Bunun doğrusu şöyle olmalıdır: "Selîm akıl tarafından batıl ve muhal sayılan bir kâzib hayâlin gerçekliği için bürhân getirilemez." Kur'an'da muhal olan batıl inançlar için "Bu onların kuruntularıdır. Eğer doğrulayıcılar iseniz (doğru söylüyorsanız) bürhânınızı getiriniz." (el-Bakara/111) buyurulur. Bütün ilimlerin anahtarı mesâbesinde olan pekçok mebde'ler (ilkeler) Kur'an-ı Kerim'de mevcuttur: "Allah'ı bırakıp da kendilerine taptıklarınız (maddeler) hiçbir şey yaratamazlar. Bunların kendileri yaratılmışlardır. Maddeler canlı değildirler, ölüdürler. Ne zaman (nereye) kaldırılıp sevk olunacaklarını da bilmezler."(en-Nahl/20,21) Bu âyetlerde maddenin cansız, şuursuz, bilgisiz, akılsız, âtıl ve dıştan gelen etkilerle kaldırılıp dağılan ve saçılan olduğu açıkça bildirilir. Bugün bilimin de madde hakkında kabul ettiği prensipler böyledir.

Kelâm ilmi; Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatlarını, nübüvveti ve her saadetin temeli olan îmânın lüzumunu isbat vazifesini üzerine aldığından, ilimlerin reisi ve en yükseği sayılmıştır. Kelâm ilminde aslî maksadlar olan akâid (iman esasları) nakil ile tesbit edilir. Akîdelerin isbâtına vesîle olacak mebâdî'e gelince : Bunlardan duyulur âleme âid olanlar için duyular, duyuların ötesinde kalıp da sırf akıl alanına girecek olanlar (ma'kûlât) için akıl kullanılır. Kelâm âlimleri böyle yüce bir ilmin -dinî akîdeleri isbat ederken-başka ilimlerin mebâdîine muhtaç olmasına razı olmamışlar. Dîni akîdeleri isbata mebde' teşkil eden ve vesîle olan hemen hemen zamanlarındaki bütün tabîat bilgilerini ve mantıkî bahisleri bu ilmin mebâdîi ve vesâili içerisine almışlardı.

Özellikle Kelâm ilminin mebâdîi, dinî akîdeler -ki bunlar ezelî ve ebedî değişmeyen gerçeklerdir- gibi sâbit olmayıp zamanla ihtiyaca ve kültür cereyanlarına göre değişebilir. Bâzılarının yerine ilimlerin ilerlemesinden faydalanılarak kesin ve açıkça isbat edilmiş gerçekler getirilir. Bir misal verelim: İnkârcılara karşı atâlet ve entropi prensiplerinden faydalanılarak insanda ruhun varlığı şu şekilde de isbat edilir:

Mikro seviyelerden makro seviyelere varıncaya kadar bütün maddeler, cansız, şuursuz ve âtıldır. İnsanda şuur (bilinç), bilgi edinme ve irâde vardır.

Dışarıdan bir kuvvet uygulamadıkça madde olduğu hal üzere kalır. Madde hareketini, biçim ve şeklini dışarıdan bir etki ile alır. Ben ise, dışarıdan bir kuvvetin itmesi ve bir hareketin verilmesi ile değil, kendi içimden gelen bir irâde ile istediğim gibi hareket ederim. Madde ve enerji ise fizik ve kimya kanunlarının dışına çıkamaz. Yani hürriyeti yoktur. O halde insanda dileyip tercih ettiren varlık madde olmayıp, kendiliğinden fâil olan şuurlu ruhtur. Eğer, beyin maddesinden sızan enerjiler, düşünmeyi ve irâdeyi sağlıyor, denilirse, yine ilmin kesin prensip ve kanunlarına dayanarak deriz ki, şuurla kontrol edilmeyen kendiliğinden yürüyen olaylarda entropinin artışını söyleyen termodinamiğin ikinci kanununa göre bir gazın boşlukta kendiliğinden sıkışması imkânsız olduğu gibi enerjinin de düzenli ve bir amaca uygun olarak sıkışıp yoğunlaşması da mümkün değildir. Madde olmayan mânevî ve şuurlu bir rûhun bilgisiyle kontrol edilmeyen cansız ve şuursuz enerji de gelişi güzel iter, dağıtır ve dağılır. Enerji, bir kimsenin istediği bir eseri yapabilmesi için şuur ve bilgi ile kapalı cidarlar arasında kontrol altına alarak kullandığı bir vâsıtadan ibarettir. Madde bile şuurla enerjinin kontrol altına alınarak yoğunlaştırılmış şeklidir. (Allah'ın bilgisiyle yoğunlaştırdığı ve doldurduğu enerji maddedir. Şuur ve irâde sahibi bir ruh ortadan kalkınca, enerji, fizik ve kimya kanunlarına bağlı olarak şuursuzca dağılır gider. O halde insanlarda irâdeli ve şuurlu hareketlerini başlatan madde olmayan, bir mebde' (kaynak) vardır. Bu da ruhtur.

Tasavvuf ıstılâhında; namaz, zekât, oruç ve hacca -ihlaslı olarak îfâ ettiği takdirde, kişiyi kötülüklerden alıkoyup Allah'a yaklaştırdığı için- gâyelerin ilkeleri anlamında mebâdiün-nihayât denilmiştir.([37])

37) Tehânevî, Keşşâfü ıstılahâti'l-fûnûn, s.106-107; Cürcânî, Ta'rifât, s.132, Mebâdî maddesi, Mütemmimât-ı Ta'rifât s.166, 1327 İst.'da basılmış Tarifat'ın kenarında , yazarı bilinmiyor.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I-MADDE VE KAİNAT

A - ÂLEM, CEVHER VE ARAZ

Allah Tealâ ve sıfatlarından maâda her şeye âlem denilir. Âlem, alâmet (علامة) kelimesinden türemiştir. Cenab-ı Allah'ın varlığına ve kemâl sıfatlarına delâlet ettiği ve alâmet olduğu için Cenab-ı Allah'tan başka her şeye âlem ismi verilmiştir, sonradan yaratıldıkları için mahlûkât da denilmiştir. Varlıkları zorunlu olmayıp, Allah Tealâ'nın yaratmasına muhtaç oldukları için, âlem ve içindeki bulunanlara mümkinât da denilir. Alem iki şeyden husûle gelmiştir.

Ayn, çoğulu A'yân: Kudemây-ı mütekellimîn; başkasına tâbi olmadan boşlukta yer tutan ve tek başına bulunan ve arazları almaya kabiliyetli olan şeylere a'yân (اعيان) derlerdi. Cüz-ü lâyetecezzâ'ya (جزء لا يتجزى) da cevher derlerdi.

Müteahhirîne göre cevher (çoğulu; cevâhir) ile a'yan aynı şeydir. Bunlar, atoma (cüz'ü lâ yetecezzâ'ya) cevher-i ferd (الجوهر الفرد) derlerdi. Cisimler cevher-i ferdlerden terekküb eder. Mütekellimin; cin ve şeytan gibi varlıkları latîf cisim saymışlardır. Melekler ise tamamen nûrânî varlıklardır.

İslâm felsefesinde; heyûlâ, sûret (form), cisimler, akıllar ve mücerred nefisler, cevher olarak kabul edilir. İslâm filozoflarına göre heyûlâ ile sûretlerin birleşmesi cisimleri ve madde çeşitlerini husûle getirir. Bunlar (cevher-i fertlerin), atomların mevcûdiyetine şiddetle karşı çıkarlardı.

Araz (عرض) çoğulu A'râz (اعراض): Tek başına var olamayan var olmaları için kendilerini taşıyan cevher ve cisimlere muhtaç olan her şey arazdır. Veya Araz ; tek başlarına boşlukta mevcut olamayan, mevcûdiyetleri boşlukta yer tutan cevher ve varlıklara bağlı olan özellik ve sıfatlar. Başka bir deyişle, tek başlarına mevcut olamayıp boşlukta yer tutan cevher ve cisimlerle kaim olan şeyler arazlardır.

Mütekellimîn'e göre: Renk, koku, tad, şekil, ağırlık ve ekvan-ı erbaa (dört oluş) denilen hareket, sükûn, ictimâ (birleşme), iftirak (ayrılma) arazlardır.

Filozoflara göre arazlar 9 tanedir. Cevherle birlikte bunlara makûlat-ı aşere (المقولات العشرة) derler. Arazlar cevherlere nisbet edilir, yani yüklenir. Bunlar şu soruların karşılığıdır:

1- O nedir? Zeyd'dir (cevher) 2- O ne kadardır? Uzundur (kem) 3- O nasıldır? mavidir (keyf) 4- O kimin nesidir? Malik'in oğludur (izafet) 5- O neredcdir? Evindedir (eyne) 6- Ne zaman? Dün (metâ) 7- O ne vaziyettedir? Yaslanmıştır (vaz') 8- O'nun neyi vardır? Elinde bir dal vardır (mülk veya milk) 9- O ne yaptı? Dalı büktü(fiil) 10- Dal ne yapıldı? Büküldü (infial)

İslâm filozofları, makûlât-ı aşerenin, mevcut olan mümkinâtın âlî cinsleri olduğunu iddia ettikleri için, makûlât–ı aşereye, mebâdî-i aşere (المبادئ العشرة) de demişlerdir. Şu iki beyit makûlât-ı aşereyi içine alır.

زيد(جوهر) الطويل(كم) الازرق (كيف) ابن مالك(اضافة) في بيته(اين) بالامس(متي)
كان متكئا(وضع) بيده غصن(ملك) لواه(فعل) فالتوي(انفعال)

Arazlar; nisbî ve gayr-ı nisbî kısımlarına ayrılır. Bir şeyi diğerine nisbet etmekten ibâret olan arazlara nisbi arazlar ve mezkûr nisbetten ibâret olmayanlara da nisbî olmayan arazlar denilir. Arazların zikredilen 9 makûlesinden (kategorisinden) yalnız kem ile keyf kısımları araz-ı gayr-i nisbî (nisbî olmayan araz), diğerleri ise nisbî arazlardır. ([1])

Kelâmcılara Göre Arazların Özellikleri:

1- Arazlar kendi başlarına var olamayıp boşlukta yer tutan şeylerle kaim olurlar.

2- Arazlar mahallerinden ayrı olarak taşınamaz ve nakledilemez. Meselâ gülün kırmızı rengini gül veya onun zerrelerinden ayrı olarak gösteremeyiz ve başka bir şeye nakledemeyiz.

3- Arazlar devamlı olmayıp teceddüd-i emsaliyle (benzerlerinin yenilenmesiyle) kalırlar. Hakikatte ezelî ve ebedî olan Allah'la beraber sıfatlarıdır.

4- Arazlar hâdistirler

5- Arazlar,tek başlarına boşlukta yer tutmadıklarından dolayı başka bir araz için sıfat ve özellik olamazlar. Yani bir araz diğer bir arazla kâim olamaz. Mutlaka boşlukta yer tutan ve kendilerini taşıyan bir cevher ve cisimle veya a'yân ile kâim olurlar.([2])

B - KELÂMCILARIN "CÜZ'Ü LÂ YETECEZZÂ" SI

İslâm âleminde madde ve cisimlerin eski Yunan filozoflarına uyarak

---

1) Abdullatif el-Harpûtî, Tenkîhu'l Kelâm, s.34-35. Dersaâdet,1330.

2) Bkz. Cürcânî, Şerhu'l - Mevâkıf, s.196-202; Sa'düdddîn Taftâzânî, Şerhu'l Makasıd, c. 2, s.1550-165.Tahkik eden: Dr. Abdurrahmân Umeyre , Beyrut 1989-1409 h.

sonsuzca bölünebileceğini kabul edenler Mutezile'den Nazzâm ve buna uyanlar ve İslâm filozoflarıdır. Nazzâm'a göre cisim bilfiil sonsuzca bölünebilir. İslâm filozoflarına göre cisimler kuvve halinde veya vehimde sonsuza kadar bölünebilirler.

Kelamcılara göre: Madde ve cisimler kendisinden daha küçüğüne bölünemeyen cüzlerden terekküb etmiştir. Bölünemeyen bu parçacıklara cevher-i ferd (الجوهر الفرد) veya cüz'ü la yetecezza (الجزئ لا يتجزي) denir. Bunlar fiilen sonludurlar. Kelâmcılara göre: Bir cismi ne kadar çok bölersek bölelim, sonunda bölünmeyen bir parçada durmamız gerekir. Kâinatta, cisim ve yıldızların terekküb ettiği bölünemeyen parçaların ne kadar olduğunu Allah bilir. Çünkü "Allah her şeyi adediyle saymıştır" (واحصي كل شئ عددا) (el-Cinn/28), "Allah her şeyi ilmiyle kuşatmıştır" (وان الله قد احاط بكل شئ علما) (et-Talak/12) Allah'ın eşyayı sayması ve ilmiyle kuşatması bunların sonluluğunu gösterir. Sonlu olan madde sonsuzca bölünemez. Bölünmenin bir noktada durması gerekir. Bölünmenin durduğu parçalanamayan ve gözle görülmeyen bu küçük parçaya (cüz'ü la yetecezza) veya (cevher-i Ferd) denilir. Bu gün dünya, gezegen ve yıldızların bünyelerinde bulunan proton ve nötron (nükleon) adedi 10^{79} olarak tahmin olunmaktadır.

Cüz'ü lâ yetecezzâ fikri İslâm'dan önce eski Yunan ve Hind felsefelerinde mevcuttu. Eski Yunan felsefesinde atom fikrini Lösip (Leucippos) ortaya koymuş ve Democritos bunu geliştirerek atom nazariyyesinin mümessilliğini yapmıştır.

İslâm'da Mu'tezile imamlarından Ebu'l Huzeyl el-Allâf ile başlayan cüz'ü lâ yetecezzâ (proton ve nötron) fikri sonraları cumhur-ı mütekellimîn mezhebi olmuştur.

Demokrit'e göre atom her ne kadar fiilen fiziksel bölünmeyi kabul etmezse de vehimde ve fikirde bölünmeyi kabul eder.

Kelâmcılara göre cüz'ü lâ yetecezzâ bilfiil bölünmeyi kabul etmediği gibi fikirde de bölünmeyi kabul etmez. Demokrit'e göre atomlar ezelîdir ve birer şekilleri vardır. Bazı Kelâmcılara göre cüz'ü lâ yetecezzalâr hâdis olup şekilsizdirler. Bir kısım kelâmcılara göre şekilleri vardır. Boşlukta yer kaplar. Bütün cevher-i ferdler aynı cinstendir ve birbirlerinin benzeridirler ve aynı büyüklüktedir. Arazları kabul ederler. Yağmur, taş, demir, altın, meyva ve diğer bütün cisimlerin hatta çakmak taşında husûle gelen ateşin cevher-i ferdleri arasında fark yoktur; büyüklük ve ağırlık bakımından birbirlerine eşittirler. Bütün cisimlerde cevher-i ferdlerin tabîat ve mahiyetleri birdir. Aynı

cinsten olan cevher-i ferdlerden terekküb eden cisimlerin birbirlerinden farklılığı, taşıdıkları arazlar sebebiyledir. Arazlar, cevher-i ferdlere ârız olan sıfatlardır. Arazlar, cevher-i ferdler arasındaki mâhiyet birliğini ortadan kaldırmaz.Cisimlerdeki ağırlık farkları, cevher-i ferdlerinin sıklığı ve seyrekliği sebebiyledir.

Allah Teâlâ ilkin cevher-i ferdleri yarattı. Sonra bunlarda ihdâs ettiği şeyler, arazlardır. Cevher-i ferdler yaratıldıkları andan itibaren ârazsız olamazlar. Ya bitişik, ya ayrı veya sükün ve yahud da hareket halindedirler. İçtimâ, iftirak, sükûn ve hareket arazlardır: Cevher-i ferdler, kendilerinde arazlar bulunduğu müddetçe bakîdirler. Cevher-i ferdler devamlıdırlar.

Mütekellimînin Cevher-i ferd hakkında anlattıkları şu özellikler bugünkü modern atom teorisinde proton ve nötronlara uygun gelmektedir.(3)

Cisimler madem ki aynı cins cevher-i ferdlerden mürekkebtir. Birbirinin benzeri ve dengi olan şeylerden biri için câiz veya vâcib (gerekli) veyahud da muhâl olan birşey, diğeri içinde câiz veya gerekli veyahud muhâl olur. Bu sebeple bir cisme isbât edilen hüküm, mâhiyeti aynı olan cevher-i ferdlerden terekküb ettiği için, diğer bütün cisimler için de caiz olur.

Aynı cevher-i ferdlerden terekküb ettiği halde cisimlerdeki arazların muhtelif ve çeşitli olması muhtar olan Hâlık Taâlâ'ya isnâd olunur. Çünkü cisimlerin muayyen sıfatlara tahsîs olunması için bir müreccih lâzımdır. Bu müreccih fâil-i mûcib (kendisinden iş, ihtiyarsız ve zorunlu olarak sâdır olan) değildir. Çünkü fâil-i mûcib'in her şeye nisbeti müsâvidir. Bu sebeple Muhtar bir fâil lâzımdır.

Cisimler, birbirlerinin benzeri olup bir cisme câiz olan diğer cismede câiz olunca, ateşe soğukluk, suya da yakmak câiz olur. Böylece mu'cizelerin ve kıyâmet ahvâline dâir nakledilen şeylerin cevâzı (imkânı) da sabit olur.

---

3) Bugün kabul edilen modern atom teorisine göre element atomları hidrojen atomlarının katlarıdır. Hidrojen atomu bir proton ve elektrondan ibarettir. Atomların cinsi proton ve buna paralel olarak artan elektron sayısına göre değişir. Atom sayısı ve ağırlıklarında, çok küçük olduğu için elektron hesaba katılmaz. Meselâ Hidojende bir proton, helyumda 2 proton ve 2 nötron, karbonda 6 proton ve 6 nötron. Demirde, 26 proton ve 29 nötron vardır. Proton ve nötron sayısına göre atom cinsinin kütlesi, büyüklüğü ve küçüklüğü (ağırlığı) değişir. Atomlardaki protonlar birbiriyleriyle eşittir. Nötronlar da yine birbirleriyle eşit büyüklüktedir. Mütekellimine göre cevher-i ferdlerin hepsi aynı cinsten ve birbirleriyle aynı büyüklükte olduğuna göre bunları atom diye terceme etmek yanlış olup doğrusu proton diye terceme etmektir.

Halâ (خلا = Uzay) sabittir. Cisimler cevher-i ferdlerden mürekkeb olunca, bunların (Cevher-i ferdlerin) hareketleri için halâ (خلا) da sabit olur. Cevher-i ferdler halâ'da hareket ederler. Cisimler, uzayda hareket eden cevher-i ferdlerin tertiplenmesiyle vüduda gelmiştir.

Bir şeyin hayatı için bünye ve beden (mekânizma sistemi), mizac itidâli ve hayvânî ruh (can) şart ise, cevher-i ferd, hayatı ve hayat ile meşrût olan arazları kabul etmez. Bilakis hayat için bünye (mekânizma sistemi) şart değilse, cevher-i ferd hayatı da ve hayat ile meşrut olanı (idrâk, hissetme gibi) arazları da kabul eder.

Filozoflar, cevher-i ferdin varlığını kabul etmemişler ve cisimlerrin sonsuzca bölünebilme kâbiliyetine sahib olduğunu iddiâ etmişlerdir. Onlara göre cisimlerin asıl maddesi heyûlâ (هيولا) dır. Heyûlâ cevherdir ve kadîmdir. Sûret (form) da heyûlada bulunur. Bu da cevher olup kadîmdir.

Zamanlarında kelâmcıların cevher-i ferdleri isbatlamak için ileri sürdükleri delîller za'fdan hâli olmadığı için Fahreddin Râzi, cevher-i ferdi isbatlamada tevakkufa meyletmişti. İslâm Filozofları gibi Küllâbiyye, Neccâriyye, Hişâmiyye, Dırâriyye, Kerrâmiyye'nin çoğu da cevher-i ferdi inkâr etmişlerdi. Meşhur İbn Hazm ile İbn Temiyye cevher-i ferdi şiddetle inkâr edenlerden idiler.

Kelâmcılar ise cevher-i ferdin varlığına inanıyorlar ve bunu şiddetle müdafaa ediyorlardı. Çünkü cevher-i ferdlerin isbâtında; âlemin kıdemi ve cesedlerin haşrinin imkânsızlığına ileten heyûlâ ile sûretin ve semâların hareketlerinin devamlılığı, bunların hark u iltiyâmının (yarılıp bozularak tekrar düzenlenmesi) ve Kıyâmetin kopmasının muhalliği gibi eski Yunan felsefesine istinad eden pek çok felsefe kâidelerinin ibtâli vardı. Cevher-i ferd (الجوهر الفرد) sabit olunca filozofların ezelî heyûlâ ve sûret, iddiası da batıl olur. Filozoflara göre heyûla ve sûretin kıdemi, cisim nev'ilerinin de kıdemini gerektirir.

Âlemin kıdemi, Cenab-ı Allah'ın muhtar ve mürîd olmayıp mûcib bizzât olmasını îcab ettirir. Cevher-i ferdlerin isbat edilmesiyle bu iddiaların butlânı ortaya çıkar. Cevher-i ferdlerden mürekkeb olmayan insan bedeni ölünce dağılır ve başka hayvan ve insanlara geçerek kaybolur yani madûm olur. Filozoflara göre madûm olacakları için cesedlerin ba'si (yeniden aynen iade edilip diriltilmesi) de muhaldir. Muazzam bir plân dahilinde beden, cevher-i ferdlerden yapılmış (yaratılmış) olunca bunun ba'sinin imkânı da açıkca belli

olur. ([4])

C - MODERN İLME GÖRE MADDENİN ÖZELLİKLERİ

1- Dünyamız ve içinde bulunduğumuz her maddî varlık ve uzay boşluğunda bulunan güneş, gezegen ve yıldızlar atomların biraraya gelmesiyle oluşmuşlardır. Hidrojen elementinin atomları bütün element atomlarının en hafifidir. Çekirdeğinde bir pozitif proton ve etrafında dönen eksi yüklü elektrondan meydana gelmiştir. Proton elektrondan 1837 defa ağırdır. Atom kütlesinin hemen hemen tümü %99,75'i çekirdekte toplanmıştır. Öyle ise bir atomun kütlesini çekirdek oluşturur. Diğer element atomlarının yükleri de hidrojen yükünün katlarıdır. ([5])

2- Bütün maddelerin hacmi vardır. Maddelerin hepsi boşlukta bir yer kaplar.

3- İki ayrı madde aynı anda aynı hacmi dolduramaz.

4- Her maddenin bir kütlesi, (boşlukta kapladığı bir madde miktarı vardır. Kütlenin ilmi tarifi; Bir maddenin üzerine uygulanan kuvvete karşı gösterdiği direnci veya evrenin her yerinde maddenin değişmeyen miktarı o maddenin kütlesidir. Kütle evrenin her yerinde aynı değerdedir. ([6])

5- Her maddenin bir yoğunluğu vardır. Yoğunluk bir maddenin bir hacim birimi içindeki kütlesinin miktarı veya kütlesinin hacmine oranı demektir.

6- Bir maddeyi yerin merkezine doğru çeken kuvvetin değerine ağırlık denir. Bir maddenin kütlesi evrenin her yerinde aynı olduğu halde ağırlığı

---

4) Bkz. Adudiddin Abdurrahman b. Ahmed el-Îycî, Mevâkıf, s. 183-189, 250 vd. Âlemü'l - Kütüb, Beyrut, tarihsiz; Teftâzânî, şerhu'l-makasıd, c.3,s.10-14,25-38, 66-72,83 vd. Ramazan Efendi, Haşiyetü Şerhi'l-Akaid s.79, Dersaadet, 1314; İzmirli İsmail Hakkı, yeni ilm-i Kelâm, s.270-276, şehzadebaşı, 1341 - 1339.

5) Atomun toplam çapı 10^{-8} (0.00000001) cm dir. Yani 1 cm nin yüz milyonda biri kadardır. Çekirdeğin çapı ise 10^{-12} - 10^{-13} cm dir. Atomun içerisindeki boşluğu daha iyi tasavvur edebilmek için atomun çapını 30 km. farzedersek, atom çekirdeğinin çapı 1 m. olur. Prof.Dr. F.L.Breusch, Genel Anorganik Kimya (çev: Prof.Dr. F. Ulusoy, s.37, İstanbul, 1976. Eğer atom çekirdekleri yanyana konularak kenar uzunluğu 1 cm olan bir küp yapılsaydı, bu küpün kütlesi 140 milyon ton kadar olurdu. Doç.Dr. Yüksel Sarıkaya, Fizyokimya ve uygulamaları, s.,2, İstanbul.1986.

6) Doç.Dr. Yüksel Sarıkaya, Fizyokimya, s.,490. İst.1986.

evrenin her noktasında başka başkadır. Bir madde yeryüzünden uzaklaştıkça ağırlığı azalır ve sonunda sıfır olur. Astronotlar uzay uçuşlarında maddenin ağırlıksız olduğunu görmüşlerdir.

7- Duran bir maddenin dışından bir kuvvet uygulanmadıkça durması, harekette olan bir maddenin hareket halinde kalması maddenin eylemsizliğidir. Dışarıdan bir kuvvet uygulanmadıkça madde nerede bulunursa bulunsun olduğu hal üzere kalır. Madde hareketini, biçim ve şeklini dışarıdan alır. Yani madde her bakımdan atıldır. Eylemsizlik ve ağırlık maddenin kütlesinden ileri gelir ve kütlenin özellikleridir. ([7])

8- Madde etkiyen şuursuz kuvvetler karşısında düzensiz olarak dağılır. "Entropinin (maddenin düzensizliğinin korunumu) da yoktur. Gerçekte bunun tersi geçerlidir. Yani tabiattaki olaylarda entropi daima artar." ([8])

9- Kuantum fiziği (parçacıklar fiziği) kesin bulgu özelliği taşımaz. Heisenberg ve Born'a göre kuantum kuramının dayandığı temel kavram olasılıktır. Kuantum kuramına göre bir parçacığın yeri ve hızı aynı anda ölçülmez. Heisenberg belirsizlik ilkesinin izin verdiği oranda saptanabilir. ([9])

Meselâ A hızıyla delikli bir perdeye yaklaşan bir elektronun perdenin öbür tarafına geçme ihtimalı B, geçmemesi ise C olsun. Klasik fizikte durum her zaman B veya C olduğu halde kuantum fiziğinde B de olabilir C de olabilir. Görüldüğü gibi A değişmediği halde geçip geçmeme durumunu ne kontrol edilebiliriz, ne de söyleyebiliriz. Heisenberg ilkesine göre taneciğin hızını ve yerini bilmemize engel olan şey aletlerimizin yetersiz oluşu değildir.

Çağdaş fiziğin en yeni buluşları arasında sayılan Planck'ın kuantum kuramı ve Heisenberg'in belirsizlik ilkesine göre taneciklerin yeri ve hızını aynı anda bilmek mümkün olmadığı için fiziğin determinizm (gerekircilik) prensibi temelden sarsılmış oluyor. Atom altı yapıda bilimin vardığı en son nokta kuantum teorisine göre; parçacıklar arasında küçüğe doğru gidildikçe, belirlilik değil, belirsizlik artmaktadır. Fizik dünyanın bu sahası (mikro-fizik); kanunsuzluk, nizamsızlık, süreksizlik, belirsizlik ve ındeterminizmin olduğu mikro-kozmos (küçük evren) dur.

Fizik ölçüde veya astronomik ölçüdeki olaylar determinizme uyar ve bir düzen ve nizam dahilinde devam eder. Makro-kozmos'da değişmeden bir

---

7) Bkz. Prof.Dr. Cavit Ener, Denel Fizik, s., 44. İst.1979.

8) Prof.Dr. Cavit Ener, Denel Fizik. s., 297.

9) Prof.Dr. Cengiz Yalçın, Doç.Dr. Nuray Büget, Modern Fizik ve Atom Fiziği, s.,50-51, İstanbul,1981.

düzen cereyan ederken, mikro-kozmos'da olaylar ihtimaliyet kanununa göre hüküm sürmektedir.([10]) Işık ve maddenin bu iki durumundan şu sonuç çıkarılabilir: Tabiattaki fizik kanunları, madde ve enerjinin aslından ve mahiyetinden ileri gelmiyor. Aslında dağınık ve saçılmakta olan enerji ve parçacıklar bir araya getirilip düzenlenmişir. Madde ve enerjinin mahiyetlerinin gerektirdiği bir düzen ve determinizm yoktur. Makro-kosmos'daki entropi de bu durumu göstermektedir. Nitekim düzenli madde ve eserler zamanla en küçük parçalarına ayrılarak dağılıp saçılmaktadır.

10- Cansız maddelerden canlı sistemler meydana gelmez. Maddedeki değişmelerin hepsi maddi alanda kalır. Canlılar ancak kendi cinsleri olan canlılardan çıkarak meydana gelir. Bir canlının canlı tohumu olmadan maddeden canlı çıkmaz. Abiyogenez (tenasül bi nefsihi yani maddeden bir canlının çıkması) görüşü batıldır. ([11])

11- İster makro ister mikro seviyede olsun, madde cansız (ölü) ve şuursuzdur. İlim adamlarının pek çoğu bu görüşü kabul eder.

٢٠: والذين يدعون من دون الله لا يخلقون شيئا وهم يخلقون
٢١: أموات غير أحياء وما يشعرون أيان يبعثون

"Emvâtün gayru ahyâ ve ma yeş'urûn... " tapılan putlar cansız ölülerdir. Ne zaman (nereye) kaldırılıp sevk edileceklerine dair şuurları da yoktur. (en-Nahl,20-21) " ayeti de bu gerçeği belirtir.

Maddeler, canları ve şuurları olmadığı için aralarında anlaşıp ittifak ederek bir gaye ve maksada muvafık düzenli bir şekil, bir makina ve mekanizma sistemi meydana getiremezler.

12- Madde enerjinin tekâsüf etmiş (sıkıştırılmış) şeklidir. Einstein'in keşfettiği $E=mc^2$ formülü gittikçe değerini artırarak geçerliliğini korumaktadır. Fizikçilere göre kainat, madde ve ışınım halindeki enerjiden ibarettir.

13- "Onlar Allah'ı bırakıp da kendileri için ne göklerden ne yerden hiç bir rızka malik olmayan ve buna güç yetiremeyen şeylere (putlara) taparlar;(en-Nahl, 73) " ayetine göre maddeden kendiliğinden hiç bir rızık meydana gelmez. Yapılan deney ve gözlemler süt, et, bitki, gibi bir canlının

---

10) Bkz. Prof.Dr. Cengiz Yalçın, Doç. Dr. Nuray Büget, ayın esr. s., 55, vd.Prof.Dr. Orhan Türkdoğan, Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi s. 131-136, M.Eğitim Bakanlığı Yayınları , İst. 1989.

11) Bkz. Prof.Dr. Sevinç Karol başkanlığında bir heyet, Modern Biyoloji, 1. Kitab, s.,101 vd., İstanbul, 1980.

beslenmesini sağlayacak ve yaşamasına sebep olacak bir rızkın elementlerinden kimyasal yollarla sentezlenemediğini göstermektedir.

II - SÜNNETULLAH

Sünnet: Yol, âdet, tabîat, huy, davranış, hareket, işleyiş, hal ve gidiş anlamlarına gelir. Sünnetullah; Cenâb-ı Allah'ın yarattığı mahlûkât hakkındaki hüküm ve carî olan âdet ve kânunlar demektir.

İkisi kulların te'dip ve salâhı ile ilgili olmak üzere sünnetullah üç kısımdır:

1- Gönderilen peygamberlerin bölgesinde peygamberliklerine delâlet eden mûcizeleri gördüğü halde inad edip bir türlü inanmayan ve peygamberleri yalanlayan kavimlerin helâk edilmesi sünnetullahtır. Peygamberlerin doğruluklarına delâlet eden beyyine ve mucizelerini gördükten sonra halkın bir kısmı onlara inanırlar. îman edenlerden sonra geriye ıslâhı mümkin olmayan kalbleri katılaşmış, inatçı, bozguncu ve şerli insanlar kalır. İşte o zaman onlara helâk âyetleri gönderilir. Her zaman peygamberlerini yalanlayan inatçı, zâlim kimse ve milletleri Allah Tealâ cezalandırmak için helâk etmiştir. Kur'an'da da anlatılan sünnetullah ve sünnet'ül- evvelînin ifade ettiği mânâ budur. "Çünkü onlar yeryüzünde büyüklenmek, fena ve hileli tuzaklar kurmak istiyorlar. Halbuki kötü düzen ona ehil olandan başkasını sarmaz. Onlar, daha evvelki ümmetler hakkında cârî olan kanundan başkasını mı bekliyorlar? Sen Allah'ın sünnetinde (kanununda) asla bir değişiklik bulamazsın, sen Allah'ın sünnetinde (kanununda) asla bir döneklik de bulamazsın." (Fâtır/43) Hz. Peygamber (S.A.V.) de Allah'ın bu sünneti hakkında "...Ümmetler peygamberleri yalanladıkları ve emrine âsi oldukları zaman, Allah onları helâk etmek suretiyle peygamberlerinin gözünü aydınlatıp memnûn eder"([12]) demiştir.

2- "Allah kendilerindeki güzel şeyleri (ahlâkı) bozup değiştirmedikçe bir kavme verdiği şeyleri (nimetleri) değiştirip almaz. (Güzel ahlâkını bozması sebebiyle) bir kavme fenâlık dileyince, artık onun reddine bir çare yoktur. Onlar için Allah'tan başka hiçbir velî ve yardımcı da yoktur." (er-Râd/11) âyetinin misdakınca ilahî sünnet ve âdet şudur ki Allah Teâlâ bir millete, iman, güzel ahlâk, amel ve say'ü gayret gibi nefislerindeki kemâlât sebebiyle verdiği nimetlerin değiştirilip alınmasını, yine ahlâksızlık, küfür, gayretsizlik

---

12) Muslim, Sahîh, c.4, s. 1792, M..Fuâd Abdulbâkî Neşri.

ve ciddiyetsizlik gibi kötü halleri, nefislerin kesbetmesine bağlamıştır. "el-Hükmü li'l-ekser" Bir millet hakkında Allah'ın hükmü çoğunluğun iyi veya kötü olmasına bağlıdır. İyiler çoğunlukta olursa; iyilik, âfiyet ve diğer güzel haller husûle gelir. Kötüler çoğunlukta olursa; fitne, musibet, düşman tasallutu ve hezîmetler gibi fenâlıklar vukûa gelir ve pekçok nîmet elden gider, gözler göre göre pekçok fırsatlar kaçırılır. Yarıdan az iyilerin bulunması yetmez. Kurunun yanısıra yaş da yanar. Onun için memleketimizde iyileri; maddi ve manevi sahada ciddi ve samîmi olarak dürüstçe çalışan âlimleri çoğaltmak gerekir. 1912 de çıkan Balkan Harbinde, komutanların dirayetsizliği, ahlâksızlığı ve aralarındaki tefrîka yüzünden üçbuçuk Yunan, Bulgar ve Sırp eşkîyası tarafından İslâm beldelerinin elimizden çıkması, yağmalanması ve halkının katliâmdan geçirilmesi sebebiyle M.Âkif:

Göster Allah'ım, bu millet kurtulur, tek mûcize
Bir utanmak hissi ver, gâib hazînenden bize

diye feryâd etmiştir. İman, amel, ahlâk gibi nefislerindeki kemâlâta bağlı olmadan bazı milletlere verilip alınan nîmetler, bu konunun dışındadır.

3- Yüce Allah, atomlardan tutun da yıldız, gezegen ve göklerin durum ve hareketlerine dair bir takım kanunlar koymuştur. "Böylece onları yedi gök olarak 2 günde (devirde) var etti ve her göğe işini (kanûnunu) emretti (yerleştirdi)... " (Fussılet/12) Bu kanûnlar, eşyâ ve olaylar arasındaki sâbit nisbetlerdir. İlmî çalışmaları esnâsında, insanlar, bunların bir kısmını müşâhede ederek formüle etmeğe muvaffak olmuşlardır. Biz bunlara ilimde, değişmez münâsebetlerin ifadeleri diyoruz. Fizik, Kimya ve Biyoloji kânûnları gibi. Bu kanûnlar, zorunlu olmayıp mümkin ve hâdistirler. Kıyâmete kadar değişmez. Meselâ; Allah Teâlâ, dünyada canlıları yaratmış, sonra bunları tekrar tekrar yaratmayı (canlıların cinslerinin devamını) tohum hücrelerine bağlamıştır. Her canlı cinsinin tohumundan o canlı cinsine ait ferdler vücuda getirilir. Buğdaydan buğday biter, arpa bitmez. Koyundan koyun doğar, kurt doğmaz. Fakat her canlı cinsinin tohum hücrelerine o canlının planını koyan ve bundan canlıyı yaratan Allah'tır.

Tabîat kanunları (eşyâ hakkındaki sünnetullah) eşyanın özünden gelen ne bir emir, ne de müstakil olan bir kuvvettir. Çünkü atomlar ve bunlardan meydâna gelen eşya ve canlıların vücudunda malzeme olarak kullanılan elementler; cansız, şuursuz, akılsız, âtıl ve dağılıp saçılan şeylerdir. (Bkz. en-Nahl/20,21) Eşyâ üzerindeki bu kânunların değişmezliği kendi zâtlarından gelmeyip, bunları yaratıp koyan böyle istediği için bir müddet sabittir. Bunlar, Allah'ın iradesi ve emri altındadırlar: Allah dilerse, bunları değiştirir, yerine başkalarını koyar. Nasıl ki bir otomobilin yapılış ve işleyişi akıllı bir yapıcıya muhtaçsa, kâinatın düzenli işleyiş ve hareketleri de şuurlu ve bilgili bir yaratıcıya muhtaçtır. Otomobilin yapıcısı isterse, onun hızını artırmak gibi işleyiş tarzında değişiklik yapabilir veya onun hızını durdurabilir. Kâinata işleyiş düzenini veren Zât da isterse onun bu düzenini değiştirebilir ve tekrar da ona eski nizâmını verebilir.

Allah Teâlâ'nın yarattığı her şey mümkindir. Mümkin; varlığı ve yokluğu zâtının muktezâsı (özünün gereği) olmayan, varlığı da yokluğu da müsâvî bulunan, var olması ve devam etmesi için mutlaka bir sebep ve yaratıcıya muhtaç olan şey, kanûn ve olaydır. Mümkin şöyle de tarif edilebilir: Akılda, öznesi ile yüklemi arasında çelişiklik bulunmayan bir fikir ve tasavvurdur ki hâriçte buna tekabül edecek, varlığı için mutlaka bir sebep ve yaratıcıya muhtaç olur. Bu yaratıcı da varlığı mümkin olmayıp vâcib lizâtihî (zâtından dolayı zorunlu) olan ve varlığında hiçbir şeye muhtaç olmayan Allah'tır.

Yukarıda geçtiği gibi

Mümkinler hâriçte var olmaları itibariyle ikiye ayrılır:

1- Âdi Mümkin: Allah'ın tâbîata koyduğu kânunlar (sünnetullah) gereğince vukûa gelen eşya ve olaylardır: Bunlar, tabîata konulmuş vesîle, sebep ve kânunlar muvâcehesince vukûa gelirler. Yer çekimine bağlı olarak taşın düşmesi, koyundan arslanın doğmaması gibi. Bunlara tabîî veya tecrübi imkân ile mümkindir, denir.

2- Gayr-i Âdi Mümkin: Tabîat kânunlarına (Allah'ın normal eşya ve olaylardaki sünnetine) aykırı olarak nâdiren vukûa gelen mümkinlerdir. Mûcize ve kerâmetler gibi.

Her mümkin olan şeyi-ne kadar büyük, yapılışı ince ve kompleks de olsa- Allah Teâlâ yaratmaya kadirdir. Yüce Allah, gönderdiği peygamberlerinin elinde- onların elçileri olduğuna delâlet etmek üzere- tabîata koyduğu kânunlarını bir an için değiştirerek, alâmetler (mucizeler) de yaratmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SEMÂVÎ DÎN VE MEZHEB

I - SEMÂVÎ DÎN

Semâvî veya ilâhî din, Allah Teâlâ'nın peygamberlerine vahyettiği esas ve hükümlerdir ki bunlar, akıl sâhibi insanları kendi ihtiyâr ve arzuları ile bizâtihî hayırlara yâni dünya ve âhiret saadetine sevkeder. Başka bir tâbirle Semâvî din, peygamberlerin ilâhi vahye müstenid teblîğâtıdır ki insanları hüsn-i ihtiyârları ile her türlü hayırlara sevk edip, şerlerden alıkor. Dînî hakîkatlerin peygamberlere vahy edilerek bildirilmesi, madde ve tabîat aleminin ötesinde, mânevi hallerdendir. Bunlar, madde ve özellikleri gibi duyularla duyulmaz. Yalnız duyulara dayanan bürhânlar ve aklî delîller ile aydınlatılmış temiz vicdanlar ile sıhhatlerine hükm olunur. Bunları tebliğ eden peygamberlerin doğrulukları, gösterdikleri mûcize ve başka beyyinelerle anlaşılır.

SEMÂVÎ DÎNLERİN ÖZELLİKLLERİ

Tek olan Allah'a inanıp yalnız O'na ibâdet etmeyi emreden semâvî din beşeriyetin ilk dînidir. İnsanlığın başlangıcının, vahşet devri bulunduğunu ve dîninin de bir takım yanılma, aldanma ve insanların kollektif heyecanlarına dayanan bâtıl inanç ve âyinlerden ibâret olduğunu ileri süren natüralist ve sosyolojik nazariyelerin hiç bir ilmî kıymeti yoktur.([1]) Dînin menşei vahiy ve nübüvvettir. Hz. Âdem ilk insan ve ilk peygamberdir. İlâhî vahye mazhar olan Hz. Âdem, evlâd ve torunlarını, onlara hak dîni (semâvî dîni) öğreterek irşâd etmiştir. İnsanlar, sonradan çeşitli marazî hallerle hak ve semâvî dinden uzaklaşmışlar ve sapıklık çukurlarına düşmüşlerdir. Hakk Teâlâ da zaman zaman gönderdiği peygamberleriyle insanları hakka ve tevhîde dâvet ettirmiştir. Dînin hakîki vâzı'ı ve kurucusu Allah Teâlâdır. Hiç bir insan, hattâ peygamber bile kendiliğinden bir din kuramaz. Peygamberlere, dinleri Allah'tan alıp tebliğ etmiş olmaları bakımından mecazen din ve şeriat vâzı'ı denilebilir.

---

1) Bu nazariyeler için Bkz. Hilmi Ziya Ülken, Felsefeye giriş İkinci kısım, s.249-260, Mars TT. ve S.A.Ş. Matbaası,1958.

Allah'ın vahyine ve peygamberlerin teblîgâtına dayanmayan fikirler, semâvî din olamaz. Allah'tan kendilerine vahy edilip kitap indirilen Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Muhammed (A.S.M) gibi peygamberlerin bildirdikleri dinlere semâvî din denilmesi sahîh olur. Bir kimsenin veya bir cemâatın din adıyla ortaya attıkları fikir ve içtihadlar, din olmayıp bunların görüş ve mezhepleridir. Hadd-i zatında Mecûsi dînî, Buda dînî, Putperestlik dînî denilmez. Mecusi mezhebi, Buda mezhebi... denilir. Batıda bunlar izm ile anılır; Budizm, Hinduizm, Fetişizm gibi.

Semâvî Dinlerin İttifâk Ettiği (Birleştiği) Noktalar:

Semâvî dinlerin hepsi aynı olan îman ve akâid esaslarında birleşmişlerdir. Şöyle ki:

1- Bütün semâvî dinler, Allah Teâlâ'nın zât ve sıfatlarında tek olduğunu ve O'nun yegâne Yaratıcı ve Müessir olduğunu, ibâdetin yalnız O'na yapılacağını ve O'ndan başkasına ibâdet edilemeyeceğini bildirirler.

2- Gönderilen peygamberlerin hepsine îmân etmeyi emr ederler. Peygamberler, Allah'ın kendilerine vahyi gelen elçileri olduğunu beyyine ve mûcizelerle isbat ederler: "Peygamberleri onlara beyyineler (mucizeler) getirdiler..." (Yunus,13;İbrahim,9)

3- Peygamberlere indirilen kitaplara iman etmek emr edilir. Semâvî dinlerde Allah'tan peygamberlerine vahiy ve kitapların indirilmesi hâli esastır. Kitablar, indirilen vahyin yazılı şekilleridir.

4- Meleklere îman semâvî dinlerde şarttır.

5- Öldükten sonra Âhirette diriltileceğimiz ve bu dünyada yaptıklarımızın hesabını orada vererek cennet veya cehenneme gideceğimiz esâsı üzerinde ısrarla durulur.

6- Allah'ın kazâ ve kaderine îmanla birlikte, O'nun kullarına zulmetmeyeceğine inanmak. Kullar hür irâde ve ihtiyârları ile iyi veya kötü bir yola gireceklerine ve ihtiyâri işlerinde ne yaparlarsa kendi iradeleri ile yaptıklarına inanmak.

7- Semâvî dinlerin bildirdiği esaslarda akıl, ilim ve hiç bir gerçekle çelişecek bir şey bulunmaz.

8- Semâvî dinler, şekilleri değişik bile olsa, namaz, oruç, zekat, zikir gibi ibadet esaslarını vaz 'etmiş ve bunlarda ihlâsı emretmiştir.

9- Semâvî dinler, insanların birbirlerine karşı şefkatli ve merhâmetli davranmalarını, can, nâmus ve mal haklarına riâyeti, iffeti, istikameti her türlü iyilik ve yardımlaşmayı, birlik, berâberlik ve kardeşliği emretmişler her türlü kötülük, ahlâksızlık ve hayasızlıkları yasaklamışlardır.

Hülâsâ, yalnız bir Allah'a îman ve ibâdet edip dosdoğru hareket eden insan olmayı emretmişlerdir. Semâvî dinlerin asıl hedefi; insanların hem içlerini, hem de dışlarını temizleyerek onları kemâle erdirmek ve dünya ve âhiret saâdetine eriştirmektir. Semâvî dinlerin bu özelliklerini Kur'an-ı Kerim beyan eder: "Dînî dosdoğru tutun ve onda tefrîkâya düşmeyin, diye Allah; Nûh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiye ettiğimizi sizin için şerîât ve hukuk düzeni yaptı. Fakat kendisine dâvet ettiğin bu din, müşriklere zor gelmiştir. Allah, dilediğini kendine seçer ve kendisine yöneleni de doğru yola iletir." (eş-Şûrâ, 13)

Semâvî dinlerin herbiri aslında hak ve doğrudur ve kendisiyle amel edilir. Mensubları tarafından yapılan tahrif ve değişikliklerle batıl olur. Müddeti geçince bir peygamberin yeni bir şeriat getirmesiyle nesh-olunur da ibâdet ve muâmelât sahasında kendisiyle amel edilemez. Semâvî dinlerin tahrif edilmeleri ile düzeltilmeye ve amel müddetlerinin geçmesiyle yenilenmelerine ihtiyaç duyulması sebebiyle Allah Teâlâ pek çok peygamber göndermiştir.

Yahûdiler Hz. Mûsâ'nın tebliğ ettiği dîni ve Tevrâtı çeşitli yalan ve yanlışlarla tahrif edip bunların düzeltilmesi için gönderilen peygamberlerin çoğunu öldürünce Allah Teâlâ Hz. Îsâ'yı göndermiş, Hz. Mûsâ'nın tebliğ ettiği semâvî din Hz. Îsâ'nın tebliğ ettiği ilâhi dinle (Hıristiyanlıkla) düzeltmişti. Hz. Îsâ'yı inkâr eden Yahûdiler değiştirdikleri eski dinleri üzerinde kalmışlar, Hz. Îsâ'nın peygaberliğine inanan Hıristiyanlar da O'nun ref'inden sonra halkı putperest olan Romalılara Hıristiyanlığı kabul ettirmek ve dairesini genişletmek için teslis gibi putperestliğin bir çok bâtıl îtikad ve âdetlerini bu semâvî dîne sokmuşlardı. Böylece Hz. Îsâ'nın tebliğ ettiği ilâhi din, değiştirilip tahrif olununca Hz. Peygamber Muhammed (S.A.V) in tebliğ ettiği İslâm dîni ile yenilenmiştir. Aslında Mûsevilik ve Hıristiyanlık Allah'tan indirilen diğer semâvî dinler gibi vahiy ve nübüvvete istinad edip ilahi dinlerde aranılan vasıfları hâvî ise de, bugün İslâm dîninden başka bu dinlerin gerek akâidinde, gerek ibadet, muâmelât ve ahlâk sahalarındaki tatbîkat ve teferruatında semâvî dinlerde bulunan esas ve özelliklere aykırı ve bunları tekzib eden pek çok yanlışlıklar ve durumlar vardır.

Yahûdilik ve Hıristiyanlığın tahrif edilerek hurâfeler ve cehâletle doldurulması ve akıl ve hikmetten uzak kalmaları sebebiyle 19. asrın sonlarına doğru Avrupa'da J.Rousseau, J.Simon, Voltaire gibi aydınlar (Ansiklopediciler); vicdanları tatmin etmek ve toplumların ahlâklı olmalarını sağlamak için "Dîn-i Tabîî" namıyla bir takım fikir ve esaslar ortaya koymuşlardı. Bunlar vahiy ve nübüvveti ve dolayısiyle semâvî dinleri de inkâr etmişlerdi. Vahiy ve nübüvvete istinad etmeyen ve dindir diye ortaya atılan bu fikirler, insanların akıl ve keyfî arzuları ile uydurulmuş olacağından kudsiyet ve ilâhî gerçeklikten mahrum kalacaklardır. Akılları doyuramayacak ve vicdanları tatmin edemeyeceklerdir

Bu gün Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği İslâm'dan başka bozulmadan kalan ve hakîkî semâvî din vasıflarını taşıyan bir din yoktur. Vaktiyle Batı'da vukua gelen ilim ve din çekişmeleri İslâmda olmamış ve olmayacaktır. Hakk din ile ilim arasında çatışma olmaz.

"Allah katında asıl din ancak İslâm'dır" (Al-i İmrân,19) Allah'ın bileceği hakîkî mâzereti olmadan bu dîni kabul etmeyen kimse ebediyyen hüsrandadır. "Her kim, İslâm'dan başka bir din arar ve isterse, bu kendisinden asla kabul edilmeyecektir: O kimse Âhirette de hüsrâna uğrayanlardan olacaktır." (Al-i İmrân,85)

Şurası bir gerçektir ki, değiştirilip tahrif edilmeden korunmuş olan bir semâvî dine bağlanılmadan yüksek ahlak ve faziletli kimselerden teşekkül edecek toplumlar husûle gelemez. Milletlerin ve insanların ekonomik ve fiziksel güçlerle birbirlerini bombardıman etmelerinden kurtarmak için bir çare varsa, bu da onların Allah'a içten bağlanmaları ve O'nun saâdet ve iyilik yolu olan İslâmı iyi ve doğru anlamaları ve buna îmân etmeleri ile bulunacaktır.

II - MEZHEBLER

Mezheb kelimesi, zehâb(gitmek) mastarından türemiş ism-i mekândır. Gidilecek yer, gidilen ve uyulan yol anlamına gelir.

Istılahta ise, müçtehid veya imam kabul edilen zâtların dîni açıklarken tuttukları yol ve tâbî oldukları metoddur. Veya müçtehid ve dîni otoritelerin muhtelif metodlarla delîllerinden meselelerin hükümlerini çıkararak dîni açıklarken beyân ettikleri görüşlerdir. İslâm'da olduğu gibi, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi başka dinlerde de birbirlerinden farklı mezhebler doğmuştur. İslâm tarihinde, mezheb kelimesi genel olarak itikâdî, siyâsî ve fıkhî görüşlerin her birine denilmiştir. Fırka, Nihle ve Makaale kelimeleri ise daha ziyâde îtikâdî mezheb anlamında kullanılmıştır:

Fırka,(الفرقة) farklı görüşlere sâhib insan grubu demektir. Cem'i fırak (الفرق) gelir. Nihle (النحلة); görüş, inanış ve kabul ediş tarzı, demektir. Cem'i nihal (النحل) gelir. Makâle (مقالة); fikir, inanış, görüş ve söz, demektir. Cem'i makâlat gelir. Bu kelimelerin hepsi akâid mezhebleri

için ıtlak edilmiştir.

Mille(t); din demektir. Cem'i milleldir. El-Milel ve'n-Nihâl isimli kitablar İslâmî fırkalar ile İslâm dışındaki dîni fırkaları anlatır. Bazı mezhebler tarihi yazarları islâma âid mezheblerin taksîminde Hz. Peygamberden rivâyet edilen bir hadîsi esas almışlardır. Bu hadîste, Yahûdilerin 71, Hıristiyanların 72 fırkaya ayrıldığı, İslâm ümmetinin ise 73 fırkaya ayrılacağı, müslümanlardan cehennemden kurtulacakların, Resulüllah'ın ve ashâbının yolunu takib eden fırkanın olduğu, başka bir rivâyette de birlik ve beraberlikten ayrılmayan cemâat (İslâm toplumu) olduğu beyan edilmektedir.([2])

Bazı mezhebler tarihçileri bu hadîste söylenen rakamın çokluktan kinâye olmayıp hakiki sayı yani ma'dûdun kendisi olduğuna inanarak yazdıkları eserlerde ana mezhepleri tesbit etmiş ve bunları da kendi aralarında şubelere ayırarak mezheplerin sayısını 73'e doldurmuşlardır. 73 sayısını doldurmak isteyen bu âlimler de ne ana fırkaların ne de tâlî fırkaların sayısında ittifak edebilmişlerdir. Abdülkâdir El-Bağdâdî (v.429/1037), "el-Fark beyne'l-Fırak" isimli eserini, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (v. 471/1078) "et-Tabsîr fi'd-dîn" isimli eserini bu şekilde yazmışlardır. Bazı âlimler de hadîste bildirilen rakamın kesretten kinâye (çokluk ifade eden) sayı olduğunu kabullenip mezheblerin sayısına önem vermeyerek eserlerini yazmışlardır. Ebu'l-Haseni'l-Eş'ârî (v. 324/936) "Makaalâtü'l-İslamiyyîn"i, Fahreddîn er-Râzî (v. 606/1210) "İtikadâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn"i bu tarzda yazmışlardır. İbn Hazm da (v. 456/1064), sahîh olmadığını iddiâ ederek bu hadîsi reddetmiş ve "el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal" isimli eserinde tesbit edebildiği mezhepleri yazmıştır.

A-İSLAM TARİHİNDE MEZHEPLERİN ÇIKIŞ SEBEBLERİ:

Müslümanlar arasında mezheb ihtilaflarının başlıca sebebleri şunlardır.

1-İnsanların anlayış ve idrâk seviyelerinin farklı oluşu ve arzu ve isteklerin uyuşmaz bulunuşu.

2-Metod ve ölçülerin farklı oluşu. Meselâ Mû'tezile aklı esas almış ve nakli buna tâbî kılmış, Ehl-i Sünnet nakli esas almış ve aklı bunu destekleyici mâhiyette kullanmıştır. İslâm filozofları, sâdece aklı ve eski Yunan felsefesini

2) (Bkz. Tirmizi,İman,18), Ebû Davûd, Sünnet 1, İbn Mâce, Fiten 17, ed-Dârimî, Siyer 75. Bu hadîsin çeşitli rivâyetleri için Bkz. Abdulkâhir el-Bağdadi, el-Fark beyne'l-Fırak, s.4-10. Kahire, tarihsiz Aclûnî, Keşfu'l-hafâ, ifterakat (افترقت) maddesi.

tek kaynak olarak kabul etmiş ve buna İslâmî bir kisve giydirmeye çalışmıştır.

3- Arab Irkçılığı: Hz. Peygamber zamanında âdetâ ortadan kalkmıştı. Fakat Hz. Osman'ın hilafetinin son altı yılında yeniden bâriz bir şekilde ortaya çıktı. Önce Emevîler ile Hâşimîler arasında, sonra Hâricilerle Kureyşten olanlar arasında ırkçılık zihniyeti yeniden alevlendi. Hâricilik Rebîa kabîleleri arasında intişar etmişti. Rebîa ile Mudar kabileleri arasındaki kavgalar herkes tarafından bilinirdi. Derken Hz. Osman"ın son devirlerinde ve Onun şehîd edilmesinden sonra bu zihnîyet siyâsî düşüncelere te'sîr etti.

4- Hilâfet münâkaşaları ve bunun neticesinde zuhûr eden fitne ve iç savaşlar. Bu savaşlarda müslümanlardan ölenlerin ve öldürenlerin durumu. Öldürme (katl) büyük günâhını işleyenlerin (mürtekîb-i kebîrenin) durumu meselesi. Büyük günâhı işleyen kâfir olur mu, olmaz mı? Kader, cebir ve kulun irâdesi meselesi. Bu iç savaşlarda kaderin rolü var mı yok mu? Yoksa, bu iç savaşlar sadece müslümanların kusurları sebebiyle mi çıkmıştır? Bütün bu soru ve meseleler müslümanlar arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

5- Fethedilen ülkelerin değişik kültür ve dinlere mensup halkının bir kısmı samîmî olarak ve bir kısmı da zâhiren müslüman olmuşlardı. Bunlar, eski din ve inanışlarının etkileri altında cebir, ihtiyâr, Allah'ın sıfatları hakkında fikirlerini ortaya koymuşlar ve bir kısım müslümanları da te'sirleri altına almışlardı. Selef alimlerinin bunlara cevab vermekte yetersiz kalması sebebiyle Mû'tezile mezhebi zuhur etmişti. Bu mezhebin salikleri de akâidde akla önem veren bir metod geliştirmişlerdi.

6- Eski Yunan, Hind ve İran felsefesinin arabçaya terceme edilmesi; Kadîm felsefenin pek çok hükümleri İslâm akâidi ile uyuşmuyordu. Bazı müslümanlar İslâm akâidini felsefenin te'siri altında kalarak mütâlâ etmişler ve çeşitli ihtilaflara sebep olmuşlardır. Mû'tezile felsefe ile meşgul olmuş, İslâm akâidini açıklamada bazı felsefî metodları uygulamışlardır.

7- Bir takım kıssacı ve hikâyeciler, islâmla uyuşmayan asılsız hikâyeleri nakletmişler ve müslümanlar arasında yaymışlardır. Tefsir ve İslâm tarihlerine isrâiliyyât denilen İslâmla bağdaşmayan hikâyeler girmiş ve bu da

müslümanlar arasında ihtilaflara yol açmıştır.(3)

8- İslâmın tanıdığı fikir hürriyeti: Hicrî birinci asrın sonlarından îtibâren herkes istediği gibi düşünür ve görüşünü söylerdi. Açıkça zârurât-Dînîyyeden birini veya birkaçını inkâr etmek hâriç, fikirler ve kanaâtler üzerinde baskı yoktu. Müslümanlar, ortaya atılan meseleler üzerinde deliliyle birlikte hakîkatı arar fikir ve kanâatını serbestçe beyâan ederdi.

9- Nassların karakteri. Kur'ân-ı Kerîm'de muhkem ve müteşâbih âyetlerin bulunması. Müteşâbih nassların belirlenmesi ve bunların tefsîr ve te'vîlleri ihtilâfa yol açmıştır.

Arabçada iştikaklar çoktur. Lafzın, âmm (umûmi ve herkese şâmil) hâss, hakîkât, mecaz, sarîh, kinâye, müşterek, müevvel gibi beyân vecihleri vardır. Metin; ibâresi, işâreti, delâleti ve iktizâsıyle müteaddid mânâya delâlet edebilir. Lafızlar, mânâlarının açık veya kapalı olması îtibâriyle; zâhir, nass, müfesser, muhkem, hâfî, müşkil, mücmel ve müteşâbih kısımlarına ayrılır. Bütün bunlar ihtilaflara sebep olmuştur. Lafzın mefhûm-ı muhalifinden anlaşılanın delîl olup olmayacağında da ihtilâf edilmiştir.

10- Hadîslerin, zabt edilme ve senedi konusunda konulan şartlar sebebiyle sahîh, hasen ve zayıf kısımlarına ayrılması. Zayıf hadisle amel olunup, olunmama konusunda ihtilâf edilmiştir.

11- Arabçanın gramer ve belâğatını bütün incelikleriyle berâber bilememek.

12- İslâmın maksadını anlamamak, hüküm çıkarırken cehalet sebebiyle Kur'ân'ın bütünlüğüne riâyet edememek.

13- Hevâ ve nefse uymak, arzulara tâbi olarak delîlsiz hüküm vermek, başkalarını delîlsiz taklîd etmek.

14- Örf ve âdetlerin değişik olması da mezheblerin çıkış sebeplerinden birisidir.

---

3) Bu hikâyelerden bir misal verelim; "Hz. Musa ile Fir'avn aralarında sabahleyin Nil nehrini sen tersine akıtamassın, ben akıtırım diye iddiaya tutuşmuşlar. Hz. Musa Allah'a dua etmeden sabaha kadar yatıp uyuduğu için akıtamamış, Fir'avn'da nil nehrini tersine akıtması için sabaha kadar Allah'a yalvarması sebebi ile akıtmış" Bu hikâyeye lazım gelen hüküm şudur: Nil nehrinin tersine akıtılması mu'cizedir. Allah mu'cizeyi Peygamberinin elinde nübüvvet davasında onu tasdik etmek için gösterir. Bu hikayenin aslı doğru olsa, Allah yabancıyı tasdik etmiş, elçisini yalanlamış olur. Halkıyla istihza etmiş olur. İşler tersine çevrilir. Yalancı, doğru; doğru, yalancı olmuş olur. Allah böyle hikâyeleri uyduran ve nakledenlerin şerrinden ve cehâletinden bizleri korusun.

B - MEZHEBLERİN ÇIKIŞI

Hz. Peygamber (S.A.V) hayatta iken sahâbîler arasında asla herhangi bir ihtilâf yoktu. Dînin usûl ve fürûunda sahâbîlerden bazısının anlamadığı bir mes'ele çıkarsa, Hz. Peygamber'e sorar, O da açıklardı. Hz. Ebûbekir, Ömer devirleri ile Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk yıllarında Ashâb-ı Kirâm herhangi bir ihtilâf çıkarmamışlardı. Ashâb-ı Kirâm hayatta iken ve tabiîn devirlerinde akâidde bir mesele çıkarsa hemen güvenilir âlimlere mürâcaât olunur, hükmü alınır, ihtilâfın çıkmasına fırsat verilmezdi. Akâid konularında vukûa geldiği zaman ihtilâf ve çekişme, ümmet için zararlı olur. Ashâb-ı Kirâm ve tabiîn zamanlarında ferâiz meseleleri gibi amele âid bazı fürûda görüş ayrılıkları olmuşsa da, bu amelî sahadaki ihtilâfın, çekişmeye sebep olması şöyle dursun, Ümmet-i Muhammed için bir rahmet olmuştur.

Hz. Osman'ın şehâdetinden sonra tehlikeli olan siyâsî ihtilaflar çıkmaya başladı. Hele hakem olayından sonra İslâmda ilk siyâsî ayrılık ve bid'at mezhebleri kendilerini gösterdiler. İlk çıkan mezhebler siyâsî mâhiyette olup bunlar dînî bir kisveye bürünmüşlerdi. Müslümanlar arasında zuhûr eden iç savaşlarda Hz. Ali'nin yanında yer alan sahâbe ve tabiîne Şî'a-i ûlâ denilmişti. Daha sonra ortaya çıkan Hz. Ali taraftarı mutaassıb grupların Şî'a diye anılmaları sebebiyle bunlar bu lakabı terk ederek Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat ismini almışlardı.

Hakem olayına itirâz edip Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanlara Havâric (haricîler) veya Mârika veyahud Muhakkime-i Ûlâ denilirdi. Hz.Ali'nin ordusundan ayrıldıktan sonra Kûfe'nin yakınındaki Harûrâ' denilen yerde toplandıkları için bunlara Harûriyye ismi de verilmiştir. Diğer taraftan Hz. Osman'ın kâtillerinin yakalanıp kısas yapılmasını isteyenlere Şia-i Osman denilmişti. Hz. Osman'a sevgi besleyip Muâviye tarafını tutanlara da Nâsıba denilmişti. Emevîler devletinin yıkılmasından sonra Nâsıba ortadan kalkmıştır.

Hz. Ali'nin vefâtından (40/660) sonra İbn Ömer, İbn Abbâs gibi daha bir kısım ashâb-ı kirâm hayatta iken akâidde zuhûr eden ilk bid'at mezhebi, Kaderiyye olmuştur. Kader, kulun ihtiyâr ve irâdesi hakkında ilk konuşanlar; Ma'bed el-Cühenî (80/699), sonra bunun görüşlerini yayan Gaylan ed-Dımeşki (126/743) olmuştur. Mabed, kulun tam ve mutlak bir irâdesi olduğunu, kaderin bulunmadığı fikrini ortaya atınca, o zaman hayatta olan İbn Ömer ve İbn Abbas, bu fikirlere karşı çıkarak onu şiddetle kınamışlardı.

Sonra Câ'd b. Dirhem (v.118/736) cebir fikrini ortaya atmış, talebesi Cehm b. Safvân (v. 128/745) da öldürülünceye kadar bu fikrin yanında Allah'ın sıfatları hakkında kendi yanlış görüşlerini yaymıştı.

Bazı kaynakların kaydettiğine göre, Ashâb-ı Kirâma sebbeden ve dil uzatan hattâ aşırı giderek Hz. Ali'yi tanrılaştıran Şî'ilik (Gulât-ı Şî'â) Abdullah b. Sebe'nin tahrikleriyle ortaya çıkmıştır. Hz. Alî kendisini tanrılaştırdığı için İbn Sebe'yi yakmaya teşebbüs etmiş, fakat taraftarları arasında ayrılık çıkmasından korktuğu için onu Medâin'e sürmüştür. İbn Sebe de, orada telkinlerine kapılacak aklı kıt kimseler bulmuştur. Bazı araştırıcılar, târihte Abdullah b. Sebe isminde bir şahsın yaşamadığını söylemişlerdir. Ebu'l-Haseni'l-Eş'âri ve en-Nevbahti'ye göre; Hz. Ali'nin ulûhiyetini ve ölümsüzlüğünü iddiâ eden Sebeiyye'nin zuhûru Hz. Ali'nin şehid edilmesinden sonradır. İbn Sebe' tarihte yaşamış bir şahıs olması ihtimali yanında, Hz. Ali için aşırı fikirler taşıyan, fitne ve fesatlar çıkararak İslâm Ümmetinin birlik ve beraberliğini bozmak isteyen şahıs ve zümreler için verilmiş takma bir lakab mıdır? sorusuna mevcud rivâyet ve vesîkaların ışığında kesin doğru bir cevap bulabilmek mümkün olmamıştır.

Hz. Ali'nin şehid edilmesinden (40/660) sonra Ashâbın yolunda giden Ehl-i Sünnetin karşısında olan, 5 tane ana bid'at mezhebi ortaya çıkmıştır ki bunlar ileride zuhûr edecek diğer bid'at mezheblerine kaynaklık etmişlerdir. Bu 5 ana bid'at mezhebi de şunlardır: Havâric, Kaderiyye, Cebriyye (Cehmiyye), Şî'a (Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye) ve Mürcie'dir.

C - İSLAMDA MEZHEBLERİN HÜKMÜ

Usûl-i dinde (akâidde) ihtilaf zararlıdır. Akâidde ihtilaf, bid'at ve sapıklığa götürür. Sapıklık da büyüdüğü zaman küfre kadar iletir. Şî'adan doğan Nusayriyye'nin durumu böyle olmuştur. Akâidde ihtilaf, İslâm ümmetinin birliğini bozar, dinde tefrîka doğurur. Bu sebeple, Ashâb-ı Kirâm ve bunlara güzellikle tâbî olan Selef âlimleri usûl-i dinde (akâidde) ihtilafı haram saymışlardır ve asla buna cevaz vermemişlerdir. Çünkü Ümmet-i Muhammed'in birlik ve tesânüdünü, aynı îman esasları etrafında ittifak etmek sağlar. Kâmil îmanın, mü'minleri birbirleriyle birleştirdiği kadar başka hiç bir şey birleştiremez: "Ve (Allah) onların gönüllerini (îman ve Allah sevgisiyle) birleştirendir. Sen yer yüzünde bulunan her şeyi harcamış olsaydın yine

onların (müslümanların) gönüllerini bu derece kaynaştıramazdın. Fakat Allah onların aralarını (îman ile) birleştirip kaynaştırdı. Çünkü O mutlak galiptir, yegâne hüküm ve hikmet sahibidir" (el-Enfâl,63)

İslâm birliğini parçalayıcı olan fikir ayrılıklarının haram olduğuna şu âyetler de açıkca delâlet eder: "Hepiniz toptan Allâh'ın ipine sarılınız. Ayrılıp parçalanmayın." (el-Enfâl,46) "Siz kendilerine apaçık delîller geldikten sonra ihtilaf ederek dağılıp parçalananlar gibi olmayın" (Al-i İmrân,105). Hz. Peygamber'in Allah tarafından getirmiş olduğu kat'î delîllerle sabit ve farz olan bir hükmün kendisi ihtilaf konusu yapılamaz. Dinden olduğu katiyetle ve kesin delîllerle bilinen esaslardan (zarûrât-ı dîniyyeden) birini veya birkaçını inkâr eden bir mezhebin İslâm ile alâkası kesilir. Meselâ Havâriçden Acâride'nin bir kolu olan Meymûniyye, Yûsuf suresini inkâr eder ve dedelerin torunları ile evlenmesini câiz görürlerdi. Dürzîler (Hâkimiyye), peygamber kabul ettikleri Hamza b. Ali'nin İslâmın 5 şartını (namaz, oruç, zekât, kelime-i şehâdet, hac) kaldırarak yerine 7 esası koyduğuna inanırlar. Halbuki islâmın 5 şartı kıyâmet'e kadar kalkmaz. Bunlardan birini inkâr etmek veya îfâ etmemek değil de îfâsını kabul etmemek küfürdür. Dinden olduğu kesinlikle bilinen esasların aklî ve naklî kesin delîllerle îzâhı yapılır. İnanılan bir esâsın üzerinde onun mâhiyetini inkâra götürmeyecek bir açıklama yapmak caizdir. İnkâra götürecek bir açıklama yapmak aslâ câiz değildir. Meselâ Yezidîlerin şeytana Melek-i Tâvus ismini verip onu Allah'ın meleği ve elçisi saymaları küfre vardırır.

Fıkıhtaki îhtilaflar, itikaddaki ihtilaflar gibi bid'at ve dalâlete götürmez. Usûl-i din ile fürû-ı dindeki (amelî hükümdeki) ihtilaf arasında büyük fark vardır. İslâm dîninin akâidinde kesin delîlsiz ihtilaf; haram, bid'at ve dalâlet sayılırken fıkhî meselelerde ihtilaf rahmet sayılmıştır. Fıkıhtaki ihtilafların cevazına "İhtilâfü ümmetî rahmetün-Ümmetimin (muâmelâttaki) ihtilâfı rahmettir."([4]) hadîsi delâlet eder. Böylece zaman ve mekanlara göre Muhammed ümmetine geniş imkânlar sağlanmış olur. Her zamanda İslâm Hukukunun gelişmesi imkânı ve beşeriyetin ihtiyacına göre tatbik kâbiliyeti hûsûle gelir. Hz. Peygamber (S.A.S) Muaz b. Cebel'i (v. 19/640) Yemen'e vâli olarak gönderirken ona sordu: Ne ile hükmedeceksin? O da "Allah'ın kitabıyla" - Onda bulamazsan? Muaz, "Resûlûllâhın sünnetiyle hükmederim", dedi - "Bunların her ikisinde de bulamazsan ne yaparsın?" Diye sorunca; Muaz "O zaman re'yimle içtihâd ederim" dedi. Resulûllah bu cevabtan

4) Bkz. Aclûni, Keşfü'l-Hafâ, İhtilâf maddesi, s.66.

memnun kalarak, "Resûlü'nün elçisini, Resûlü'nün râzı olacağı bir şeye muvaffak kılan Allâh'a hamd olsun" ([5]) dedi. Böylece Resûlüllah, kitab ve sünnette hükmü bulunmayan meseleler hakkında içtihâd etmesine izin verdi. Fakîh sahâbîler de Muâz b. Cebel'in yolunu takib ettiler.

Yalnız mevrid-i nassda içtihâda mesağ yoktur, Kitab ve Sünnet'te hükmü bulunan bir mesele içtihad mevzûu olamaz. Nasslardaki hükmü ne ise onunla hüküm verilir. Hadîsler; mütevâtir, meşhûr, âhad, muttasıl, munkatî, mürsel gibi kısımlara ayrılır. Mütevâtir (bunun sayısı çok azdır) ve meşhur hadîsi her müçtehid delîl olarak alır. Hanîfîler hadîs hususunda titiz davrandıkları için çoğu zaman âhad haberi delîl olarak kabul etmezlerdi. Şafiî, haber-i vahidi, kıyasa tercih ederdi. Hanefîler mürsel hadisi alırdı, Şafiî almazdı.

Tabiîn ve Tebe'i Tabiîn devrinde Hicaz'da hadîs bilenler çok olduğu için Hicaz fukahâsına "Ehlü'l-Hadîs denmiştir. Irak'ta daha fazla; rey, kıyâs ve ictihad yoluyla hüküm verildiği için Irak fakihlerine "Ehl-i Rey" denilmiştir. Zarûrât-ı dîniyye hâriç, içtihâdî bir hükmün inkârı küfrü gerektirmez.

Hicri 1. Asrın sonlarından îtibâren mezheblerin kurucuları, akâid ve fıkıhtaki görüşlerini beyan ederler, meselelerin hükümlerini açıklarlardı. Bu zatlardan okuyanlar ve yazanlar, sözlerini ve içtihadlarını duyan insanlar, bunların görüş ve açıklamalarına uyarlardı. Böylece, bu zatların görüş ve içtihadları halkın kafalarında bir mezheb olarak yerleşir kalırdı. Mezheb sahibi olan bu büyük âlim ve imâmlar hiç bir zaman, biz bir mezheb kuruyoruz, bize uyunuz, diye halkı görüşlerine uymaya çağırmazlardı. Hükümdar, emîr gibi kimselerin davet ve emriyle de bir mezheb kurmaya yeltenmemişlerdi. Allah rızâsı için İslâm dînini açıklamaya çalışırlardı.

Fıkhî ihtilâfın cevâzıyla berâber ictihâdın Kur'an'ın rûhuna uygun olması gereklidir. Yani ictihad; tevhîd, mahlûkata şefkat, başkalarının can, nâmus ve mal haklarına hürmet, iffet, adâlet, musâvât, istikâmet, emânet ve vâzifelere riâyet, iyilik ve bunda yardımlaşma esaslarına aykırı olmamalıdır. Peygamberimiz, müctehid içtihâdında isâbet ederse, iki sevap; iyi niyetle Allah rızâsı için yaptığı içtihâdında hatâ ederse, bir sevap alacağını söylemiştir.([6])

D - BİD'AT MEZHEBLERİNİN ALÂMETLERİ

Bid'at: Bazı kimselerin dinde olmayan bir şeyi sonradan ortaya atıp bunu

5) Ebû Davûd el-Akdiyye, 11; Ahmed b. Hanbel, Müsned, c.5, s.230-236.

6) (Buhârî el-İ'tisâm, 21; Müslim, el-Akdıyye, 6).

dinî gibi göstermeleri ve bununla Allah'a ibâdeti kasdetmeleridir. Bid'atın sadece akaid ve ibadetlerde olacağı hakkında İslam alimlerinin ittifakı vardır. Bid'atlar, küfre götüren ve küfre iletmeyen olarak iki kısımdır. Meselâ, Bahâilerin Hz. Muhammed'in son peygamber olmayıp Ondan sonra resullerin geleceğini iddiâ etmeleri, Nusayrîlerin Hz. Ali'ye ulûhiyyet isnâd etmeleri küfürdür. Mû'tezile'nin Kelâmullâh'ın mahlûk olduğuna kâil olmaları küfre götürmeyen bir bid'attır. Acaba akâidde hangi ihtilaf sünnet dâiresinde yâni Resûlullah ile Ashâbının tâkib ettiği yola uygun, hangisi Resulûllah'ın akîde sünnetinin dışındadır. Küfre giren bir mezhebi tesbit etmek kolaydır. Fakat akaid sahasında ortaya atılan bütün bid'atları tesbit etmek imkânsız değilse de kolay değildir. Bid'at mezheblerinin bütün alâmetlerini tam olarak vermek zordur ama biz bunların bazı açık ve genel özelliklerini verelim:

1- Müslümanların büyük kalabalığından, Ehl-i İslâm'ın büyük çoğunluğundan ayrılmak. Sahâbîler ve büyük müçtehid imâmların yolundan gidenler müslümanların büyük kalabalığını teşkil edenlerdir. İşte bunlara Sünnîler denilir. Yapılan araştırmalar, dünya müslümanlarının %93 ü Sünnî, Sünnîlerin de % 53ünün Hanefî olduğunu tesbit etmiştir.([7]) İran'ın nufusunun yarısı, Irak'ın nüfusunun yarıya yakını İmâmiyye Şiası mezhebindedirler.

2- Kesin delîlsiz kendi hevâ ve heveslerine tâbî olmak. Kesin delîlsiz gidilen ve takib edilen yollar, eğridir ve bid'at yoludur.

3- Pek çok sahîh hadîsleri kabul etmemek gerçi mütevatir hadisten maâdasını kabul etmemek küfre götürmese de, eğrilik ve sapıklığa götürür.

4- Kitab ve Sünnette bulunmayan bir kavli veya bir fiili şer'i ve dîni olarak ortaya attıklarında, halkı bunu kabul etmeye zorlamak, halka buna uyması için baskı yapmak.

5- Kur'an'ın muhkemini bırakıp müteşâbihlerine tâbî olmak ve muhkem ayetleri de delîlsiz keyfî olarak te'vîl etmek.

6- Hüküm çıkarırken Kur'ân-ı Kerîm'in bütünlüğüne riâyet etmemek. Halbuki Kur'an'ın birbirleriyle çelişen hiçbir âyeti yoktur. "Eğer, O (Kur'an) Allah'tan başkası tarafından olsaydı, elbette içinde birbirini tutmayan pek çok şeyler bulurlardı." (en-Nisâ, 82) Meselâ Cebriyye, insanın irâdesi ve kudreti olmadığını, işlerinde mecbûr olduğunu iddiâ ederken "Allah'ın dilemesi müstesnâ sizler dileyemezsiniz..." (el-İnsan, 30) âyetine dayanır. Kaderiyye; "Dileyen kimse îman etsin, dileyen ve isteyen kimse de küfretsin" (el-Kehf,

7) (Mahmud Şakir, Sükkânü'l-Âlemi'l İslâmî, s. 25, 1976).

29) "Allah zerre kadar zulmetmez" en-Nisâ, 40) gibi âyetlere dayanarak "Kul, fiillerini kendi irâdesiyle diler ve kendisi yaratır, Allah karışmaz" derler. Halbuki Kur'an-ı Kerim'in bütünlüğüne riâyet edildiği takdirde bu âyetlerden çıkan mânâ, kul işini serbestçe diler ve yapar, Allah da onun serbestçe dilemesine izin verir ve dileyip kudretini sarf ettiği vakit işinin vukûunu diler ve yaratır, demektir. Kulun ihtiyâri bir işini hür irâdesi ile yapması bile Allah'ın izni ve dilemesiyledir. Allah müsâade etmeyince kimse bir şey yapamaz. Ehl-i Sünnet îtikâdında ne cebir vardır, ne de Allah'ın kader ve irâdesini inkâr vardır. Adetullah ve Allah'ın irâdesi çoğu defa, dünya hür imtihan yeri olduğu için insanların çalışıp çabalamalarına göre cârî olur. Nasıl olsa herkes yaptıklarının karşılığını görecektir. Ayrıca iyi kullarına ve yolundan giden milletlere Allah'ın yardımı da vardır. Bu konuları ne Cebriye anlayabilmiştir, ne de Mû'tezile. En iyi anlayan ve açıklamaya çalışan Ehl-i Sünnet-i Âmme dediğimiz Matürîdiyye ile Eş'arîyyenin müteahhîrini olmuştur. Demek, meseleler hakkında hüküm çıkarırken Kur'an'ın tamâmen bütünlüğüne riâyet edememekten dolayı yanlış anlayışlar ve mezhebler çıkıyor. Yine de Mû'tezile zarûrat-ı dîniyyeden bir şeyi inkâr etmediği için küfre düşmez.

7- Zarûrât-ı dîniyyeden birini veya bir kaçını inkâr etmek, îman esaslarının zıddı olan bir takım inançlar taşımak sebebiyle bazı mezhebler küfre düşmüşlerdir. Bir şey, zıddıyla beraber bulunursa yok olur. Mesela Nizâriyye'nin inandığı gibi Hz. Peygamber'e îman etmekle beraber zamânın imâmının bin nebîden efdal olduğuna inanmak gibi.

E - MEZHEBLERİN GENEL TASNİFİ

İslâm tarihinde zuhûr etmiş mezhebler başlıca üç kısımdır:

A) Siyâsî Mezhebler: Bunlar önceleri siyâsî bir maksatla ortaya çıkmış, sonraları îtikâdî bir kisveye bürünmüşlerdir. İlk önce zuhûr eden siyâsî mezhebler üçtür. Nâsıba: Hz. Osman ve Muâviye taraftarlarıdır. Şîa: Hz. Alî taraftarlarıdır. Havâric: Hz. Alî ve Muâviye'ye de karşı çıkanlardır.

B) İtikâdi Mezhebler (Akâid Mezhebleri): İkiye ayrılır,

1- Ehl-i Sünnet Mezhebleri: Bunlar da ikiye ayrılır:

a) Ehl-i Sünnet-i Hâssa denilen Selefiyye. Selefiyye'nin mütekadimîni ve müteahhirini vardır.

b) Ehl-i Sünnet-i Âmme : Matürîdiyye, Eş'âriyye. Bunlara Halefiyye de denilir.

2- Ehl-i Bid'at: Ehl-i Bid'at mezhebleri de ikiye ayrılır:

a) Küfre Düşmeyenler: Havâricin bir kısmı; (İbâdıyye gibi) Kaderiyye, Mû'tezile, Cebriyye (sorumluluk yoktur diyenleri hariç), Zeydiyye, İmâmiyye (İsnâ Aşeriyye) Kerrâmiyye, Neccâriyye, Haşeviyye.

b) Küfre Düşen Bid'at Mezhebleri: Havâriçten Acâride'nin Meymûniyye kolu, Yezidiyye, Müsta'lî İsmailiyyesi hâriç Bâtıniyye ve Nizâriyye (ki bu mezheb hicri 5. asrın sonlarına doğru Hassan Sabbâh tarafından kurulmuştur) Nusayriyye, Dürziyye (Dürzilik), Bâbîlik ve Behâilik (Behâiyye) ki zaten bunların müntesibleri, kendilerini müslüman saymazlar ve yeni bir dînin mensûbu olduğunu söylerler.

C) Fıkhî Mezhebler: Fıkıh mezheblerinin hepsi de ehl-i sünnet çizgisi üzerinde yer alır. Mû'tezile ve Zeydiyye gibi küfre düşmeyen bir kısım bid'at mezheblerinin sâlikleri de amelde bu mezheblerden birine bağlanır. Bunlar da ikiye ayrılır.

1- Bugün Tâbîleri Bulunan Mezhebler: Hanefiyye, Şafiîyye, Mâlikiyye, Hanbeliyye, Zâhiriyye'dir. Bu sonuncusunun müntesibi pek az kalmıştır. Hindistan taraflarında zâhiri mezhebine bağlanan pek az kimse vardır.

2- Tâbileri Kalmamış Olanlar: Bugün tâbî ve müntesibleri kalmamış ve Fıkıh Tarihine geçmiş olan mezheblerin imamları şunlardır:

Abdullah b. Şübrüme (v. h. 144), Abdurrahmân el-Evzâî (v. 157), Süfyan es-Sevrî (v. 161), Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ (v. 148), Ca'fer es-Sâdık (v. 148) (Bugün İmâmiyye, Cafer es-Sadık'ın amelde ve îtikadda mezhebine uyduklarını söylerler) Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v. 310), Leys b. Sa'd (v. 175) ([8])

F-AKÂİD MEZHEBLERİNİN MUHTELİF AÇIDAN TAKSİMİ:

a) Allah'ın Sıfatları Açısından :

Allah'ın sıfatlarını, Zat-ı Bârî ile kâim, hakiki ve vücûdî olarak kabul edenlere Sıfâtiyye denilir. Ehl-i Sünnet mezheblerinin hepsi, Hişâmiyye ve

8) (Daha geniş bilgi için Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm- Kelâm, C.1, s. 189-213, İst.. 1341-1339).

Kerrâmiyye gibi. Yalnız Hişâmiyye ve Kerrâmiyye, Mücessime (Allah'a cismiyet isnad edenler) ve Müşebbiheden (Allah'ı başkalarına benzetenlerden) idi. Hişâmiyye'nin kurucuları olan Hişâm b. Hakem ve Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî Şî'a'dan olup Allah Teâlâ'nın insanın organları gibi azalarının bulunduğunu iddiâ ederlerdi. Kerrâmiyye'nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm ise "Allah cisimdir, fakat diğer cisimler gibi değildir" dedi.

Allah'ın zâtından başka sıfatları yoktur, O'nun sıfatları zâtının aynıdır, zatının tealluk ettiği şeylere göre bir durumudur, diyenler; Cehmiyye ve Mû'tezile'dir. Bunlar, Allah bilir, Âlimdir, ama O'nun zâtına zâid hakîkî bir ilim sıfatı yoktur, zâtının bilme hali (âlimiyyeti=biliciliği) vardır, derler. Allah'ın sıfatlarını zâtının aynı kabul edenlere, sıfatları nefy ettikleri için "Muattıla" denilir. Ayrıca Allah'ı inkâr eden Dehrîlere de Muattıla denirdi.

b) Îmânın Hakîkatı Konusunda Mezhebler:

Îmân edilecek konulara mü'menün bih veya îmanın müteallakı denilir. Mü'menün bih: Hz. Peygamber'in Allah tarafından getirip tebliğ etmiş olduğu kesinlikle bilinen esas ve hükümlerdir. Bunlara Zarûrât-ı dîniyye de denilir. Ahirete inanmak, namaz kılmak, zînâdan kaçınmak gibi. Zarûrât-ı dîniyye'nin neler olduğunda-bunlar hem sübûtu, hem de manâya delâleti kat'i nasslar ile sâbit olduğu için, küfre düşen mezhebler hâriç-bütün Îslâm mezhebleri ittifak etmiştir. Mü'menün bihe inanmak keyfiyetine imânın hakîkatı denilir. Yâni zarûrât-ı dîniyye'yi bir kimse -Kalbiyle mi, diliyle mi veya her ikisiyle mi veya bunlara ilâveten bedeniyle de amel ederek mi- nasıl kabul ederse, bu iman olur ve îmanın hakîkatı vukûa gelir. İmanın hakîkatı konusunda başlıca beş mezheb vardır.

1-Cumhûr-ı Muhakkıkîn ki Maturîdiyye'nin çoğunluğu ve Eş'âriyye'nin bir kısmıdır. Bunlara göre; îman kalb ile tasdiktir. Mü'menün bihi kalbi ile kabul edip doğrulamaktır. Bir kimseye diliyle ikrâr, müslüman olduğunun bilinip ona İslâm muamelesinin uygulanması için lâzımdır.

2-Kavl-i Meşhûrculara (Şemşü'l-eimmeti's-Serahsî v. 500/1100 Muhammed Pezdevî (v.483/1090)gibi bir takım Hanefiyye fukahâsına) göre: Îman, kalb ile tasdik ve dil ile ikrârdır. Bunlar "Öldürülmek veya evinin yakılması korkusu gibi bir mazereti bulunmadan diliyle de ikrâr etmeyen, mü'min olmaz" diyenlerdir.

3-Hâricîler, Mû'tezile, Zeydiyye: Bunlara göre, îman, kalb ile tasdik, dil ile îkrâr, farzları îfâ etmek ve haramlardan kaçınmaktır. Büyük günahına tevbe etmeden ölen kimsenin ebediyyen cehennemde kalacağına inandıkları için bu mezheblere bağlı bulunan kimselere va'îdiyye de denilmiştir. Hâricilerin Îbadıyye (اباضية) kolu bugün Umman ve Zengibar'da hâlâ devam etmektedir. Yemen'de Zeydîler pek çoktur. Mû'tezile'nin akâidi, Şîanın inanç sisteminin yarıdan fazlasını oluşturmaktadır.

4- Kerrâmiyye: Îman sadece dil ile ikrârdır, diyenlerdir. Bu mezheb munkarız olmuştur. Ortadan kalkmıştır.

5- Mürcie: "İman Allah'ı bilmektir. Kâfire yaptığı iyilik fayda vermediği gibi mü'mine de günâh zarar vermez. Günahkâr mü'min cehenneme girmez, hasenâtı kabul edilir, seyyiâtı afvedilir" diyenlerdir. Böyle diyenlere, Mezhebler tarihinde "Mürcie-i ehl-i dalâl" da denilir. Bu mezheb de munkarız olmuştur.

c) Kulun dilemesi ve kader konusunda çıkmış olan başlıca üç mezheb vardır.

1- Cebriyye: Kulun ihtiyâr ve irâdesinin olmadığını iddiâ edenlerdir.

2- Kaderiyye ve Mû'tezile: Kulun mutlak hür olduğunu ve işini kendisi dileyip yarattığını, iddiâ edenlerdir.

3- Ehl-i Sünnet Mezhebleri: Kulun hür olduğunu kabul etmekle beraber, kadere de inanan kimselerin mezhebleridir.Şimdi Ehl-i Sünnet mezheblerinin en önemlisi olan Matüridiyye'yi görelim.

G - MÂTÜRÎDÎYYE

Mâtürîdiyye Îslâm akâidinde İmam Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî'ye nisbet edilen mezheb, demektir. İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin akâiddeki mezhebine mensub olanlara da Mâtüridiyye denilir.

Alemü'l-Hüdâ, İmâmü'l-Hüdâ ve'l-Mütekillim lakablarıyla da anılan Mâtürîdî tahmînen 238/852 de Mâverâünnehir'de bulunan Semerkand'ın Mâtürîd köyünde doğmuştur. 333/944 te Semerkand'da vefât etmiştir. O, Îslâma çok değerli hizmetler îfâ etmiş en büyük Müslüman Türk alimlerinin başında gelir. Mâvervünnehir'de Ehl-i Sünnete nisbet edilen kelâm ekolünün

kurucusu ve mümessilidir. Ehl-i Sünnet kelâmının Irak'taki mümessili ise Ebu'l-Hasen el Eş'âridir.(v. 324/936) Mâtürîdî'nin yaşadığı çağda ilim ve edebiyâta hizmet etmiş olan Sâman Oğulları devleti (844-999) hüküm sürmekteydi. Bize kadar gelen Te'vilâtu'l-Kur'ân ve Kitabü't-Tevhîd gibi eserlerinden anlıyoruz ki Mâtürîdî, Kelâm, Tefsîr, Mezhebler Tarihi, Fıkıh ve usûlünde derin bilgi sahibiydi. Mâtürîdî'nin hocaları, ilimleri varıp İmam-ı A'zâm Ebû Hanîfe'ye dayanan Ebu'n-Nasr el-İyâzî, Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcânî ve Muhammed b. Mukâtil er-Râzîdir. Bunların hocası ise İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed' den okumuş olan İmam Ebû Süleyman b. Mûsâ el-Cüzcâni'dir. İmâmeyn lakabıyla tanınan İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, İmam-ı Â'zam'ın en seçkin talebeleriydi. Mâtürîdî, hocalarından İmam-ı Â'zam'ın Akâide dâir el-Fıkhü'l-ekber, er-Risâle, el-Vâsıyye, el-Fıkhu'l-ebsât, el-Âlim ve'l-Müteallim isimli risâlelerini de okuyup rivâyet etmiştir. Mâtürîdî, imam ismini almaya lâyık Hakîm es-Semerkandî (340/951), Ebu'l-Hasen er-Rüstuğfenî (v.345/956) Ebu'l-Leys el-Buhârî, Ebu Muhammed Abdulkerim b. Mûsâ el-Pezdevî (v. 390/999) gibi büyük âlimler de yetiştirmiştir. İmamları Mâtürîdî'ye büyük bir sevgi ve saygı ile bağlı olan bu âlimler, Mâverâünnehir'de Mâtürîdîyye Mezhebini delîlleri ile kuvvetlendirerek açıklıyorlar ve yaymaya çalışıyorlardı.

Eş'ârîyye kelâm mektebinin doğup geliştiği yer olan Irak pek çok bid'at mezhebinin çıktığı bir bölgeydi. İmam Eş'ârî, Revâfız, Karamıta ve özellikle Mû'tezile ile çok şiddetli ve gürültülü cedel ve münâkaşalarda bulunmuştu. Mâtürîdî'nin yetiştiği Mâverâünnehir ise Irak'tan uzak olduğu için az da olsa bid'at cereyanlarından sâlim kalmıştı. Fakat sonunda bu cereyanlardan bir kısmı Mâverâünnehre sızmış, Mû'tezile'nin sesi buralara kadar aksetmiş ve nisbeten olsa bile bid'at mezheblerinin mensubları buralarda da bulunuyordu. Mâtürîdî, Mâverâünnehr'e kadar gelen Mû'tezile'den başka, Dehriyye, Seneviyye ve Karamıtaya karşı mantıklı ve istikrarlı mücâdeleler vermişti. O'nun Kitabü't-Tevhîd'i bunlar gibi sapık fikir ve bid'at cereyanlarını içine alan ve bunları gereği gibi çürütmeye çalışan en değerli ve en eski vesîka mâhiyetini taşımaktadır.

Metodu:

Gerek Eş'ârî, gerekse Mâtürîdî, Mû'tezile ve diğer bid'at mezheblerine galebe çalabilmek için hasımlarının metodlarının akl-ı selîme uygun taraflarını almışlar ve Ehl-i Sünnet kelâmının kurucusu olmuşlardır. Fakat, Ehl-i

Sünnetin kelâm metodunu daha ziyâde doğru ve ilmî bir şekilde başlatan, akla da ve nakle de lâyık oldukları değeri vererek bağlı kalan ve bu şekilde İslâm akâidini açıklamaya çalışan Mâtürîdî olmuştur. Çünkü dinde akla uymayan bir şey yoktur. Allah'ın varlığı, hayat, ilim, kudret, irâde gibi sıfatları ve Hz. Muhammed'in (SAV) peygamberliği akılla isbat edilir. Yine naklin bildirdiği âhiret ve ahvâli gibi gayb haberlerinin imkanı akıl ile gösterilir ve Resûlün haber verdiği şekilde bunlara iman edilir .Kelâm metodunda îman edilecek esas ve konuların hepsi haber-i sâdık (sahîh bir şekilde bize kadar gelen haber-i resûl ile) tesbit edilir. Bunları isbat etmeye yarayacak delîllere gelince, bunlardan duyulur âleme âid olanlar için duyular ve bunun ötesinde kalanlar için akıl kullanılır. Bu şekilde bilgilerimizin bu üç kaynağı ve bunların değerleri hakkında konuşup gerekli açıklamayı yapan İmam Mâtürîdî olmuştur. O bilgilerimizin sebepleri ve değeri hakkında konuşan ilk İslâm âlimi ve mütekellim olduğu için bu konularda kendisinden sonra gelen kelâmcılara çığır açmıştır. Ondan sonra gelen kelâmcılar da yazdıkları eserlerin mukaddimelerinde bilgilerimizin kaynağı ve kıymetini yazmışlardır.

Mâtürîdî Kitabü't-Tevhîdinde insanı ilme ulaştıran yolların iyân (sağlam duyu organları ve bunlarla yapılan deney ve gözlem), haberler ve aklî istidlâl olduğunu ve bilgiye ulaşabilmek için bu yolların hiç birisinden müstağnî olunamayacağını söylüyor. Ona göre bunlardan her birinin sahasına giren bilgiler grubu vardır. Her bilgi alanına ancak kendisine götüren yolla gidilir. Duyularla elde edilen bilgiyi inkâr eden inatçı ve kendisini beğenmiştir.([9])

Mâtürîdî 2 çeşit haber olduğunu söyler: 1- Mütevâtir haber; bunun doğru olduğunu tesbit etmek için araştırıp tetkîk etmek lazımdır. 2- Peygamberlerin haberleri; Yanlarında, doğruluklarını gösteren âyetler (mucizeler) bulunduğu için onların verdikleri haberlerden daha doğru bir haber yoktur. Çünkü, doğruluklarının açıklık ve seçikliği bakımından kalbin ısınıp yatışacağı sözler peygamberlerin haberleridir. ([10])

Mâtürîdî akıl hakkında şöyle der:

Aklın istidlâline gelince bunun ilmin sebebi olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü duyular ve haberlerle elde edilen bilgileri düşünüp tertipleyerek hüküm veren odur. Duyulardan uzak olan ve bunların dışında

9) Ebû Mansûr Matûrîdî, Kitabü't-Tevhîd,s.7-8,Beyrut,1970.

10) Aynı eser s. 8.

kalan şeyleri anlayan, haberle bilinen şeylerde yanlışlık olup olmadığı ihtimâli üzerinde duran, sonra peygamberlerin mûcizeleri ile sihirbazların aldatmacalarını ayırd eden ve başka şeylerin doğruluğunu veya yanlışlığını anlayan akıldır. Aklın tefekkürü ile mahlûkattaki hikmeti ve yaratıcıları olan Allah'ın varlığına delâlet eden delîlleri anlarız. Nitekim akıl ile Kadîm olan Allah'ı bilir, Onu hâdis olanlardan ayırd ederiz.([11]) Mâtürîdî Te'vilâtü'l-Kur'ân ve Kitabü't-Tevhîd isimli eserlerinde aklî tefekkür ve istidlâli müdâfaa eder, vahyin irşâdına dayanan akla îtimad eder. Allah'ın varlığı hakkında aklî delîl getirmeyi mutlaka gerekli görür. Akıl kayar ve doğruyu bulamaz korkusuyla sadece nakle dayanmayı gerekli gören fukaha ve hadîsçilere karşı çıkar ve şöyle der: "İnsana aklını kullanmaktan vazgeçmeyi telkin eden şeytanî vesveseden başka bir şey değildir. Çünkü şeytan, kişiyi aklının semeresinden alıkor, iyi fırsatlara nâil olmak ve istediğini elde etmek için güvencelerini sarsar. Aklı kullanarak eşyayı düşünmek, onun prensip ve sonuçlarından gizli olanları bilmek içindir. Sonra bunlarda eşyânın hâdis olduğuna ve bunları yaratanın varlığına, nefislerini şehvetlerine uymaktan alıkoyanlar için delîller vardır. Bilinsin ki aklı kullanmaya mâni olan şeytanın vesvesesi ve işidir." ([12])

Yine Mâtürîdî'ye göre aklı hatâ ve sürçmelerden korumak için ihtiyatlı davranmak, ma'kûlün yanında nakle de dayanmak gerekir. O bu konuda şöyle der: "Kim nakle dayanarak aklı kullanmada dikkatli ve ihtiyatlı bulunmayı inkâr eder ve akıldan gizli kalan şeylerin mâhiyet ve künhünü anlamak ister ve Hz. Peygamberden bir işâret olmaksızın nâkıs ve sınırlı aklıyla Allah'ın hikmetlerinin tamamını ihata etmeye çalışırsa, aklına zulm eder ve ona kaldıramayacağı şeyleri yüklemiş olur." ([13])

Mâtürîdî'nin elinde hocalarından okuyup rivâyet ettiği İmam-ı Â'zam'ın risâleleri, akâidden kelam ilmine dönüştü. Bu risâleler, inanılması lâzım gelen Ehl-i Sünnet akîdesinin beyanı mesâbesinde idiler.

Mâtürîdî bunlarda beyan edilen akâidi başka naklî delîllerle takviye etti ve aklî kesin delîllerle destekledi. Akâidin teferruâtını bürhânlarla kesinleştirip kuvvetlendirdi. O Mâverâünnehir ülkesi ve diğer Türk bölgelerinde Ebû

11) Aynı eser s. 9-10.

12) Aynı eser s. 13.

13) M. Ebû Zehra, Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, fi's-Siyâset-i ve'l-Akâid, s. 212-213, Mısır, tarihsiz.

Hanîfe ekolünün kelâmcısı Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatın reisi oldu. Bu sebeple akâidde Hanefî mezhebi, Mâtürîdî'ye nisbet edildi. Böylece az bir kısım hâriç Hanefi Mezhebinde bulunan kelâmcılara Mâtürîdîyye denildi. Ebû Hanîfe'nin ismi ancak Hanefî fıkıhçılarına nisbet edilmekle yetinildi. Bir çok kelâmcılar ve araştırıcılar, Mâtürîdîyye diye anılan bu Ehl-i Sünnet Mezhebinin asıl kurucusunun İmam Mâtürîdî değil, İmam-ı Â'zam Ebû Hanîfe olduğunu, Mâtürîdî'nin ise Onun yazdığı akâid esaslarını aklî ve naklî delîllerle destekleyerek açıkladığını yazarlar. Bazılarının iddiâ ettiği gibi Mâtürîdî İmam Eş'âri'nin tâbîlerinden değil, İmam-ı Â'zam ve arkadaşlarının esaslarını tedvin ettiği Ehl-i Sünnet Mezhebini tafsil ve teyîd ederek devam ettirenlerdendir.

İmam Ebû'l-Hasen el-Eş'âri ile İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ehl-i Sünnet akîdesini yayma gâyesinde ve pek çok îzahlarının neticelerinde birleşiyorlarsa da, her ikisinin kelâm metodları birbirlerinden az çok farklıdır. Şüphesiz her iki kelâmcı da Kur'ân'ın içine aldığı akâidi aklî ve mantıkî bürhânlarla isbat etmeye çalışıyorlardı.. Çünkü selîm akıl ile sahîh nakil asla çatışmazdı. Fakat Mâtürîdî, Eş'âri'nin verdiği önemden daha fazla akla değer veriyordu. O'nun indinde aklın daha çok değeri olduğuna Eş'ariyye ile Mâturîdiyye mezhebleri arasındaki farklar delâlet eder.

MÂTURÎDİYYE İLE EŞ'ARİYYE ARASINDAKİ FARKLAR

1 - Her iki mezhebe göre Allah'ın varlığını, aklî delîl getirerek bilmek vâcibtir. (farzdır)! Mâtürîdîyye'ye göre peygamber gönderilmezse bile Allah'ı aklen bilmek vâcibtir. Allah'ı bilmenin vücûbunu idrâk eden akıldır. Akıl tek başına Allah'ın varlığını bilebilir ve bunun vücûbunu idrâk edebilirse de, peygamber gönderilmeden, Allah tarafından yapılması teklif edilen hükümleri tek başına bilemez. Allah'ı akılla bilmenin aklen vâcib oluşu görüşü, Mâtürîdîlere İmam-ı Â'zam Ebû Hanîfe'den geçmiştir. Beyâzî'nin (1098/1687) açıklamasına göre, Ebû Hanîfe, "Akıl yaratıklara bakarak Büyük Yaratıcı'yı bilmenin âleti olduğu için Allah'ı bilmemekte kimsenin mâ'zereti olamaz" demiştir.([14])

Eş'ârîler ise; akıl, Allah'ın varlığını ve birliğini bilmede âlet olduğu

14) Kemaleddin el-Beyâzî, İşârât'ül - Merâm, s. 75, 82.

halde, ona bu bilmenin vücûbunu emr eden akıl değil, Allah'tır. Allah'ın emri de vahiy ve şerîatla bilinir,([15]) diyorlar. Mâtürîdîler de Allah'ı bilmenin vücubunu emr eden Allah ise de, akıl Allah'ın vaz'edip emrettiği bu vücûbu bilebilir, diyorlar. Fakat "akıllı bir kimsenin mazeretsiz olarak Allah'ın varlığına ve birliğine dâir aklî delîl getirmeyi terketmesi haramdır. Aklî delîli bir özrü olmadan terk eden günahkâr olur. Akıl tek başına Allah'ı bilebilir. Fakat teklîfî hükümleri (insanların Allah tarafından mükellef tutuldukları hükümleri) bilemez" neticesinde her iki mezheb de birleşiyorlar.

2- Eş'âri, Allah Teâlâ, bir sebep ve maksattan dolayı fiillerini işlemez. (Allah'ın fiilleri, maksat, gâye ve illetlerle muallel değildir). Yani Cenâb-ı Hakk bir şeyi sebep, maslahât ve gâyesiz işler de, bir sebebe müstenid ve bir maslahâta mebnî işlemez. Çünkü O işlediğinden sorumlu tutulmaz, onlar (insanlar...) sorumlu tutulacaklardır, der. Ayetler de geçen Allah'ın hikmetini de ilim ve irâdesine ircâ eder.

Mâtürîdî'ye göre Allah, kendisine Hakîm (hikmet sahibi) diyor. O halde O'nun hikmet sıfatı da vardır. Allah, boş ve abes işlerden münezzehtir. Her bir işi hikmetten hâli değildir. Yüce Allah, gerek teklîfî hükümlerinde, gerekse yaratığı işlerinde bir zorlayan ve vacib kılan olmaksızın bu hikmeti murat etmiş ve kasdetmiştir. Çünkü O muhtar, serbestçe dileyen ve dilediğini işleyendir. Mû'tezile'nin dediği gibi aslah ve kullarının mesâlihine riâyet etmesi ona vâcib olmaz. Çünkü, vücûb ve gerekli olma, irâdeye aykırı olur ve başkasının onda hakkının olduğunu gerektirir ve O'nun yaptığı şeylerden sorumlu olmasını gerektirir. Allah yaptığından sorumlu değildir.([16])

3- Mâtürîdîler, Allah'ın Tekvin (halk) sıfatını kudret sıfatından başka ezelî ve hakîkî sıfat kabul ederler. Çünkü Allah, Kur'ân'da kendisini halik (yaratıcı) olarak vasf etmiştir. Allah eşyayı kudret sıfatiyle değil, tekvîn sıfatıyla yaratır,derler.

Eş'âriler ise, Tekvîn sıfatını, Allah'ın kudret sıfatının yaratacağı şeylere hâdis olan bir tealluku olarak kabul ederler.([17])

Görülüyor ki Mâtürîdîyye nakle bağlı kalmışlar ve bu bağlılıktan taviz vermeksizin nasların özüne uygun akli açıklamalarda bulunmuşlardır. İzmirli

15) Razi, Mefâtihu'l-Gayb, c..5, s.560-561, İst. 1307-1308; Muhammed Şevkânî, İrşâdü'l-Fuhûl, s.6, Kahire, 1349.

16) Bkz. Şehzâde aynı eser, s. 27-28;İzmirli İsmail Hakkı, aynı eser, c.2, s.126-136.

17) Teftâzânî, Şerhu'l-Akaid, s.100-102.

İsmail Hakkı "Yeni İlm-i Kelâm" isimli eserinde, Eş'âriyye ile Mâtürîdîyye arasındaki farkları belirtirken "Eş'âriyye indinde tevbe-i ye'is (bir kimsenin ölüm esnasında ilâhî azâbı görürken tevbekâr olup îman etmesi) makbûl değildir, Mâtürîdîyye indinde makbûldür."(Bkz. Yeni İlm-i Kelâm, c.1 s. 115, 1341-1339, İst.) demesi yanlıştır. Çünkü Mâtürîdîlere göre de tevbe-i ye's asla makbul değildir. Yalnız âsî mü'minin tevbesi bundan müstesnadır. Allah isterse kabul eder.

Mâtürîdî, Te'vilât'ında Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (ö. 508/), Tabsıra'sında tevbe-i ye'sin makbûl olmayışının sebeplerini açıklarlar:

" Çünkü bu iman korku ve azâbı gidermek için inanmadır. Çalışma ile erişilen îman değildir ki onun (ölenin) inanması içtihad (emek ve gayret) ile husûle gelen imân olsun.."([18])

"Bir kimsenin ye's hâlinde veya âhirette azâbı görürken iman etmesi geçersiz ve faydasız olur..." ([19])

Tevbe-i Ye'sin makbul olmayacağı hakkında "Kötülükleri işleyip dururken ölüm bunlardan birine geldiği zaman şimdi tevbe ettim, diyenlerin tevbesi yoktur." (en-Nisâ,18) "Azabımızı gördükleri vakit iman etmeleri kendilerine fayda verecek değildir." (Gâfir,85) gibi âyetler vardır. Mâtürîdîler âyetlerin zâhirine aykırı düşecek görüşlerde bulunmazlar.Yalnız Allah,mü'min bir kimsenin ölürken tevbesini isterse kabul eder.

Her iki taraf da î'tikâdî esasların temel îzahlarında ve dinden olduğu kesinlikle bilinen meselelerde birleştikleri için, birbirlerini bid'ata nisbet etmemişlerdir. Buraya yazılacak başka başlıca ihtilaf ettikleri farklı görüşleri şunlardır:

4- İrâde-i Cüz'îyye: Eş'arî'ye göre irâde-i cüz'îyyeyi Allah yaratır. Mâtürîdîyye'ye göre, irâde-i cüz'îyyeyi Allah yaratmaz. Kul buna sahiptir. Mâturîdîlere göre, insanın ruhuna irade verilmiştir. Bu iradeye " irade-i külliye" de denilir. Mümkin olan fiillerden ve terk etmelerden birini tercih etme (seçmek) özelliği olan bu irade Allah tarafından insanın ruhuna konulmuştur.

İrade-i cüz'iyye, irade (irade-i külliyye) sıfatını, yapıp yapmamaktan veya işleyip terketmekten birine yöneltmektir. Yani insanın, aklının yardımıyla iradesini bir işi işleme veya terketmeye yöneltmesine irade-i

18) Te'vilât , varak 182 a. Kayseri Raşid Ef. Kütübhanesi No:47).

19) Tabsıratü-l-Edille, Raşid Ef. Küt. No:496 varak,86. Süleymâniye Fatih Küt. N0:2907 varak,96.

cüz'iyye denilir. Kendiliğinden fail olan ruhun bir temayülü ve seçmesi olan irade-i cüz'iyye'ye (buna azm-i musammem de denilir) kul sahibtir. Bunu Allah yaratmaz. kader ve kaza (Allah'ın iradesi) insanın cüz'î iradesine tabidir. Yani kulun iradesi, Allah'ın iradesinin taallukuna vesile ve sebebtir. Kul hürdür.

5- Eş'ariyye'ye göre **kesb**, kulun kudretinin makdûra (yapılacak işe) iktirânıdır.İmam Eş'arî'ye göre, kulun kudretinin işinin vukuunda hiçbir tesiri olmaz. İşi Allah yaratır. Mâtürîdiyye'ye göre kesb, gerçekten azmedip isteyerek kudretini sarfetmesidir. Kulun kudreti, işin vukua gelmesinde etkilirdir. İşin neticesini yaratan Allah'tır.

6- Eş'ârilere göre, **Allah'ın kulu güç yetiremediği işlerle mükellef tutması** câizdir. Matüridîlere göre câiz değildir.

7- Eş'ârilere göre **Cenâb-ı Allâh'ın Kelâm-ı nefsîsini işitmek** câizdir. Mâtürîdîlere göre câiz değildir.

8- Eş'arilere göre, **Ezelde ma'dûma (yok olanlara) ilâhî hitâb** taalluk eder. Çünkü Allah ezelde mükellimdir. Mâtürîdîlere göre taalluk etmez.

9- Eş'arilere göre, **erkeklik nübüvvetin (peygamberliğin) şartı** değildir. Kadın da nebî (peygamber) olabilir. Mâtürîdîlere göre erkek olmak nübüvvetin (peygamberliğin) şartlarındandır. Kadın peygamber olamaz.

10- Eş'ârilere göre, **müslüman olmayan da Allah'a ibadet etmekle mükellef**tir. İbâdet etmediği için de ayrıca azablandırılır. Mâtürîdîlere göre müslim olmayan ibâdet etmekle mükellef değildir. Bundan dolayı ayrıca azablandırılmaz.

11-Eşârilere göre, **Mürted (İslâmdan çıkmış), tekrar îman ederse** eski amelleri avdet eder. Mâtürîdîlere göre mürted iman etse de tekrar amelleri dönmez.

12- Eş'ârilere göre, **Kur'an'ın bâzısı (bazı âyetleri) diğer bazısından (bazı âyetlerden) daha büyük** ve fazîletlidir. Mâtürîdîlere göre bazı âyetler diğer bazı âyetlerden daha büyük değildir.

13-Eş'ârilere göre **sahih tefekkür ve istidlâl ancak Allah'ın bilgiyi yaratmasıyla** ilim ifâde eder. Matürîdilere göre Allah'ın yaratması ve beşerin kesbiyle birlikte ilim ifâde eder. ([20])

14-Mâturîdîlere göre, iman artmaz ve eksilmez. İlim ve amel ile

20) Bu konuda geniş bilgi için, Bkz. Beyâzî, İşârâtü'l-Merâm, s. 53-56; Şeyhzâde, Nazmü'l-Ferâid; İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelâm, c.1, s.113-115.

kuvvetlenir, ilimsiz ve amelsiz zayıflar.

Eş'arilere göre, iman artar ve eksilir.

15-Mâturîdîlere göre, mümin müttaki kullar; Cebrail, Mikâil gibi büyük seçkin melekler hariç, diğer meleklerden efdaldir, daha faziletlidir. Eş'arilere göre ise melekler daha faziletlidir.

MÂTÜRÎDİYYE MEZHEBİNİ GELİŞTİRENLER

Biz, Mâtürîdî'nin akâid ve kelâm metodunu eserlerinden öğreniyoruz. Mâtürîdî pek çok eser te'lif etmiştir. Ancak bunlardan pekçoğu zâyi olmuş, günümüze kadar ancak iki tanesi gelebilmiştir:

Bunlardan birisi "Te'vîlâtü'l Kur'ân" diğer adı Tev'îlâtü Ehli's-Sünne" dir. Dünya kütüphanelerinde 50 tane kadar nüshası olduğu sanılmaktadır. Hemen hemen İstanbul'un her kütübhanesinde bir nüshası mevcuttur. Dirâyet usûlünü tâkib eden çok kıymetli bir Kur'ân tefsîridir. Müellif münasebet düştükçe, akâid konularına çok yer ayırır ve bid'at mezheblerinin görüşlerini reddeder. Bu bakımdan Mâtürîdîyye akâidine aid kıymetli bir kaynak sayılır. Bu eser Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (v. 533/1158) tarafından şerh edilmiştir. Bir nüshası şehid Ali Paşa kütübhanesinde (no: 283) vardır. Diğer eseri Kitabü't-Tevhîd'dir. Dünyadaki tek nüshası Cambridge Üniversitesi Kütübhanesinde 3651 numarada kayıtlıdır. Doktor Fethullah Huleyf tarafından tahkik edilerek 1970' de Beyrut'ta bastırılmıştır.

Mâtürîdîyye Mezhebini geliştiren ve zirvesine çıkaran âlim Ebu'l Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî'dir. (v. 417-508 /1024-1115) Mâtürîdîyye'nin yetiştirdiği en büyük kelâmcılardandır. Nesefî İmam Matürîdî'nin görüşlerine (mukallidin îmânı hakkında görüşü hariç) bağlı kalmıştır. Eşâri Kelâmında Ebu Bekir el-Bakillânî (v.403/1013) ve el - Gazzâli (v.505/1111) nin değeri ne ise, Mâtürîdî Kelamında da Nesefî'nin değeri aynıdır. Mâtürîdî'nin kitablarının özellikle Kitâbü't-Tevhîd'inin iyi anlaşılması için Nesefî'nin Tabsıratü'l-Edille isimli kitabı bir anahtar mesâbesindedir.Nesefî'nin diğer bir kitabının ismi "et-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhid"dir. Bu kitabın İstanbul kütübhanelerinde birkaç nüshası vardır. Meselâ, Beyazıd Kütüphânesi no: 3078, (158 varak) Nesefî'nin Bahrü'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm isimli kitabı ise Konya'da Ali Ramazan Hadîmî tarafından 1327-1329/1911'de bastırılmıştır. Bu kitab yine aynı yılda Kâhire'de de bastırılmıştır. (Biz Ebu'l Muîn en-Nesefî'nin îman hakkındaki

delîl ve açıklamalarını içine alan bir kitab telîf ettik ve buna modern ve ilmî isbât-ı vâcib delîllerini ekleyerek "Îman ve Allah'ın varlığının isbâtı"ismini vererek bunu 1989 da Kayseri'de bastırdık.)

Mâtürîdîyye Kelâmına hizmet eden başka Nesefîler de yetişmiştir. Nesef Semerkand ile Ceyhun nehri arasında bulunan bir şehirdir. Ortaçağda bu şehirde İslâmî ilimlerin her dalında eser telif etmiş pek çok âlim yetişmiştir. Ebu Hafs Necmeddin Ömer en-Nesefî (v. 537/1142), Burhânüddin en-Nesefî (v. 687/1289), Ebu'l Berekât en-Nesefî (v. 710/1310), Mâtürîdîyye mezhebine hizmet eden büyük âlimlerdendir. Bu sonuncusunun "Medâriku't -Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl" isimli tefsîri pek meşhurdur. Tefsirinin muhtelif yerlerinde Mâtürîdî Kelâmına âit görüşler yer alır.

İmam Ebû Mansur Mâtürîdî, bir mü'minin inancını aklî delîle dayanmadan körükörüne taklid eden kimsenin (mukallidin) îmanının kuvvetli bir temele dayanmadığı için makbul olmadığını söylemiştir. Bu konudaki Matüridînîn görüşlerini Nesefî'nin Tabsıratü'l-Edillesi'nden nakledelim: "Delîlsiz olduğu için mukallidin tasdîki faydalı olmaz. Çünkü sevab kulun çektiği meşakkat karşılığında verilir. Mukallidin îmanın aslını kazanmasında sıkıntısı yoktur. Bilakis îmana ulaşmada delîl getirme ve şübhe ile kesin delîlleri ayırd etmede, düşünmenin kaidelerini gözetip nazar ve teemmüle alışarak karşılaşılan kuşkuları gidermek için sıkıntı çekilir....... Kişi emek ve gayretini sadece peşin lezzetleri elde etmek için harcar, yalnız kendisini geçici dünya ile faydalanmaya terkeder. Sonra hiçbir sıkıntıya göğüs germeksizin külfet ve meşakkate katlanmaksızın îman ederse sevab elde edemez ve bu îmanın faydasını görmez. Nitekim, önceden istidlâlî olmadığından dolayı, azabı görürken, inananın bu îmanı fayda vermez."([21]) Mâtürîdî'nin bu görüşüne başta Nesefî olmak üzere hiç bir Mâtürîdiyye kelâmcısı katılmamıştır. Çünkü îman Allah'ı ve Resulü'nün, Allah tarafından getirdiklerini tasdik etmektir. Kalpte şüphesiz kesin tasdik bulunup; bunun zıddı, tekzib gelmediği müddetçe îman makbuldür. Gücü yettiği halde Allah'ın varlığına delîller getirmeyi terkeden mü'min günahkâr olur.

İslâm Tarihinde akâidi açıklayan i'tikâdî mezhebler başlıca dört tane olmuştur. Bunlar, Resülûllah'ın ve Ashâb-ı Kirâmın akâidde

21) Tabsıratü'l Edille,Raşid Efendi Kütübhanesi no: 496, varak: 8b. Fatih Kütübhanesi, no:2907, varak: 9b-10a.

üzerinde bulundukları yola yakınlıkları itibariyle şöyle sıralanırlar.

a) Ehl-i Sünnet-i Hâssa denilen Selefiyye: Bunlar nassların zâhirine bağlılığı ve teslimiyeti şiâr edinmişledir. Kur'an'da bildirilen îman esaslarına, akılla fazla irdeleyip kurcalamadan iman ederler.

b) Eş'âriyye, nassları esas olarak alıp aklî delîllerle bunları desteklerler.

c) Mâtürîdiyye, bunlar da Eş'âriyye gibi kelâm metodunu kabul ederler. Kur'an ve sahîh sünnette bildirilen akâidi daha fazla aklî ve kuvvetli delîllerle desteklerler.

d) Mû'tezile; bunlar aklı esâs alıp nakil ile bunu desteklemeye çalışırlardı. Bazı araştırıcılar, akla bu kadar önem verdiği için Mâtürîdîyye, Selefiyyeden daha çok Mû'tezile'ye yakındır demişlerdir. Dikdörtgen şeklinde bir alanın ucunda Selefiyye yani Ehl-i Hadis öteki ucunda Mûtezile bulunur. Alanın Mûtezile'ye bitişik 1/4'inde Mâtürîdîyye, Muhaddislerin yanında Eş'âriyye mevcuttur, demişlerdir. Mâtüridiyye açıklamalarında naslara son derece bağlılıklarından dolayı, İzmirli İsmail Hakkı gibi bazı âlimler, bunun aksini söylemişlerdir. Yani Selefiyyenin yanında Mâtürîdîyye yer alır demişlerdir.([22])

Mâtürîdî, nassların yardımıyla aklî istidlâlin gerekli oluşu prensibini tefsirinde de uygulamıştır. O Tevilatü'l-Kur'an isimli eserinde müteşâbihleri muhkem âyetlere hamletmektedir. Yol bulabildiği vakitte Kur'ânı Kur'ân ile tefsîr etmektedir. Çünkü Kur'an'ın bir kısmı diğer bir kısmıyla çelişmez. "Eğer O (Kur'an) Allah'tan başkası tarafından olsaydı, elbette içinde birbirini tutmayan birçok şeyler bulurlardı". (en-Nisâ, 82) Mâtürîdî, müteşâbih âyeti dayandırıp hamledeceği bir muhkem âyet veya kat'î bir delîl bulamazsa te'vîl etmekten kaçar. Müteşâbih âyetleri te'vil hususunda takib edilen bu metodu Eş'âri de kullanmıştır. Ancak Eş'âriyye ve Mâtürîdîyye kelâmcılarının müteahhirîni, halk yanlış yorumlayarak teşbîhe düşmesinler diye müteşâbih âyetleri te'vîl etmişlerdir. Bu te'vîllerin de bu âyetlerin kesin anlamı olmadığını, ihtimal dâiresi içinde olduğunu belirtmişlerdir.

HUSÜN VE KUBUH

Husün lügatte güzellik, kubuh da çirkinlik demektir.

22) Bkz. Yeni İlm-i Kelâm, c.1, s. 108.

Istılahta ise husün ve kubuh mahiyetleri ve çeşitli yönleri itibariyle üç anlama gelir:

1-Husün bir şeyin kemal sıfatı olması, kubuh da bir şeyin noksan sıfatı olmasıdır. İlim ile cehil gibi. Çünkü ilim, kendisiyle muttasıf olduğu zata kemal (olgunluk), cehil (cehalet) de bununla muttasıf olan kişiye noksanlık verir.

2-Husün, maksat ve tab'a uygun olmak; kubuh da maksat ve tab'a uygun olmamaktır. Adalet ve zulüm gibi. Bu manadaki husün ve kubha, maslahat ve mefsedet de denir.

Husün ve kubuhun bu iki manası, insanların işlerindeki sıfatlar için sabit olduğunda ve bunların da akıl ile idrak edildiğinde İslâm mezheplerinin ittifakı vardır.

3-Husün dünyada medhe, ahirette sevaba vesile olmaktır. Kubuh da dünyada zemme (kötülenmeye), ahirette ikaba sebebiyet vermektir. İbadetler ve iyilikler dünyada medhe (övülmeye) vesile ve ahirette sevaba vesile olduğu için güzeldir. Küfür ve masiyetler, dünyada kötülenmeye, ahirette ikaba sebep olduğu için kabihtir (çirkindir). Bu manada yani husün dünyada medhe ahirette sevaba vesile olması ve kubhun da dünyada zemme ahirette ikaba sebep olması anlamında mezhepler ihtilâf etmiştir. Bu ihtilâf eden mezhebler de başlıca üç tanedir.

1-Eş'ariyye Mezhebi:

Şeran ve dinen emrolunan şeyler hasendir (güzeldir), nehyedilen şeyler de çirkindir. Husün emrin mucebidir. Yani emir, emredilen işin hüsnünü gerektirir. Me'murun bih (emredilen iş) Şâri-i hakim (Allah) tarafından emredildiği için güzel olmuştur. Me'murun bih'in hadd-i zâtında (hakikatında) güzel olup olmadığını biz aklımızla bilemeyiz. Nehy olunan işler de Şâri-i hakim tarafından nehyolunduğu için çirkin görülmüştür. Akıl ise ancak Allah'ın bu hususlardaki hükmünü idrak etmeye ve bunlardaki ilâhî hikmeti beyana vasıta ve nakl edenin doğruluğunu bilmeye alet olur. Bu sebeble kendilerine peygamber gönderilmemiş olan fetret devrindeki halk şer'î hükümlerden hiçbir şey ile mükellef olamazlar. Hülâsa Eş'arilere göre, işlerdeki husün ve kubuh aklî değil şer'îdir. Zatî değil, izafidir.

2-Mu'tezile Mezhebi:

Mu'tezileye göre şeriat tarafından emredilenler, onların mahiyetlerinde ve sıfatlarında bulunan güzellik sebebiyle emrolunmuştur. Nehy edilenler de,

mahiyet veya sıfatlarında bulunan çirkinlik sebebiyle nehy edilmiştir. Bunların güzelliğine ve çirkinliğine hükmeden akıldır. Akıl, şeriatın beyanından önce her işin aslında ve mahiyetinde veya sıfatlarında onu işleyeni övgüye ve sevaba lâyık kılacak bir güzellik cihetinin olduğunu veya kötülemeye ve ikaba (azaba) müstahak kılacak bir çirkinlik cihetinin bulunduğunu anlar. İmanın güzelliği ve küfrün çirkinliği gibi. Aklın güzelliğini idrak ettiği işler, yine aklın mükellef kılmasıyla vacib olur. Çirkinliği anlaşılan işten de kaçınmak aklın teklifiyle vacib olur. İşte bir şeyin aslındaki veya sıfatlarındaki güzellik şeriat tarafından onun emredilmesini, bir işin mahiyet veya sıfatlarındaki çirkinlik de onun yasaklanmasını gerektirir. Hülâsa işlerdeki güzellik ve çirkinliğe hükmeden akıldır.

a) İşlerdeki güzelliği veya çirkinliği akıl bazen zaruri olarak idrak eder. Faydalı doğruluğun güzelliği, zararlı yalanın çirkinliği gibi.

b) Bazen de düşünerek istidlâl yoluyla idrak eder, zararlı bir doğruluğun güzelliği, faydalı bir yalanın çirkinliği gibi.

c) Bazen de bazı işlerdeki güzellik veya çirkinliği akıl tek başına şeriatın beyanından önce bilemez.

Ramazan ayının son günününde oruç tutmanın güzelliği ve Şevval ayının ilk gününde oruç tutmanın çirkinliği gibi.

3-Mâturîdiyye Mezhebi:

Mâturîdîler bu konuda Mu'tezileye yakındırlar. Mâturîdîlerin ve Hanefîlerin çoğunluğuna göre, husün emrin medlûlüdür. Yani emir, emredilen şeyin mahiyetinde veya sıfatlarında güzellik olduğuna delâlet eder. Emredilen iş, aslında güzel olduğu için Allah tarafından emredilmiştir. Nehyolunan şey, aslında çirkin olduğu için Allah tarafından yasaklanmıştır. Ancak işlerin güzellik ve çirkinliğine hükmeden akıl olmayıp şeriattır. Çünkü güzel olan bir işten dolayı ahirette Allah taalânın mükâfat vereceğine akıl hükmedemez. Allah taalâ üzerine hiçbir şey vacib değildir. Güzel işler için mükâfaat vereceğine, çirkin işler için azab vereceğine hükmeden Allahtır.

Allah'ın müminlere ve iyi işlerine vereceği mükâfaat, lütuf ve rahmetiyledir. Kâfirlere ve kötü işlerin sahiblerine yapacağı azap da ilâhî adaletinin gereğidir.

Mâtürîdî'ye göre husün ve kubuh açısından eşya ve işler üç kısımdır: a) İnsan aklının tek başına güzelliğini anladığı şeyler. b) Tek başına aklın çirkinliğini idrâk ettiği şeyler. c) Tek başına insan aklının ne güzelliğini ne de çirkinliğini anladığı şeyler ki, bunların da güzelliği ve çirkinliği ancak Allah'ın

emretmesiyle anlaşılır. Şu kadar var ki, aklın güzelliğini bildiği şeyleri bile Allah emreder, çirkinliğini bildiği şeylerden de Allah nehy eder. Aklın tek başına mükellef kılma ve sorumlu tutma hakkı yoktur. Dîni sorumluluklarda sorumlu tutma hakkı yalnız Allah'ındır. Yegâne hüküm veren ve insanları mükellef tutan O'dur.

Fakat Mâturîdîler nazarında akıl muattal da değildir. Cenab-ı Allah'ın verdiği bazı kabiliyet sayesinde bazı şeylerin husnünü ve kubhunu idrak eder ve beyan edebilir. Muselâ; Allah'ı bilmenin güzelliği ve mucize gösteren zatın peygamberliğini idrak edebilir. Akıllı insan Allah'ı bilmenin güzelliğini ve dolayısıyla bunun vücubunu idrak edbileceği için, fetret zamanında yaşayanlar ile kendilerine tebliğ ve davet erişmemiş insanlar muayyen bir tecrübe zamanı geçirdikten sonra Allah'ı bilmek (marifetullah) ile mükellef tutulmuş olur. Şeriatın sustuğu ve tevakkuf ettiği husullarda da akıl işlerin güzelliğini ve çirkinliğini idrak edici ve beyan edici bulunur.

HUSÜN VE KUBUHUN KISIMLARI

Husün iki kısımdır:

a) Husün li aynihî: Emredilen şeyin zat ve aslında bulunan bir güzelliktir, Allah'a iman gibi. Allah'a imandaki güzellik li aynihî bir husündür.

Husün li aynihî de iki kısımdır:

1-Husün li gayrihî'ye benzemeyen ve aslâ sakıt olmayan ve kalkmayan husündür. Allah'a imanın güzelliği aslâ kalkmaz ve bu husustaki teklif-i ilâhî eslâ sakıt olmaz. İnsan zorlama ve ölümle tehdid anında dahi kalbiyle tasdik etmelidir.

2-Dil ile ikrar gibi husün li gayrihî'ye benzeyen husün li aynihî'dir. Bu husün ölümle tehdid anında kalkabilir. Oruç, zekât ve haccın güzellikleri de husün li gayrihî'ye benzer. Bunlar hakkında ilâhî teklif bazı sebeblerden dolayı kalkabilir.

b) Husün li gayrihî, zat ve mahiyetinde olmayıp da başkası sebebiyle güzel olandır. Cihad emri gibi. Cihad insanları yaralayıp öldürmeye ve beldeleri tahribe sebeb olacağı için aslında güzel değildir. İlâhî dini neşre, İlây-ı kelimetullah'a ve hakları korumaya vesile olacağı için güzelliği (husnü), li gayrihî husündür.

Kubuh da iki kısımdır:

a) Kubuh li aynihi: Duyularla duyulan bir fiil mutlak surette yasaklanmış olursa bundaki kubuh, kubuh li aynihî'dir. Haksız yere adam öldürmenin çirkinliği gibi.

b) Kubuh li gayrihi: Geçici ve arizî bir sebeble nehyedilen şeylerdeki kubuh, kubuh li gayrihî'dir. Kişinin, âdet halindeki zevcesine yaklaşması gibi.([23])

Allah taalânın fiilleri ezelen ve ebeden hasendir. Allah'ın fiillerinde şer ve çirkinlik bulunmaz. Hayvanların fiilleri ne husün ne de kubuh ile vasıf olunmaz. Sabi'nin (aklı yetmeyen çocuğun) fiilinde ihtilaf edilmiştir.

23) Teftâzânî, Şerhu'l-Makasıd, C.2, s.148-151, Matbaatü'l-Hâcc Muharrem Ef. 1305; Şeyhzâde, Nazmü'l-Ferâid, s.31-33, Mısır 1317; Beyâzî İşârâtü'l-Merâm, s.76; M. Ebû Zehra, Tarihu'l-Mezahibi'l İslâmiyye, s.214-215.

BİBLİYOGRAFYA

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed el-Cerrâhî, **Keşfü'l-Hafâ** ve Müzîlü'l-İlbâs amme'ş-tehere mine'l-ahâdis alâ elsineti'n-nâs. 2. Cild.Kahire, tarihsiz.
Adudüddîn el-İycî, Abdurrahmân b. Ahmed, **Mevâkıf,** Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, tarihsiz.
Ahmed Asım Efendi, **Merhu'l-Me'âlî fi şerhi'l-Emâlî**, Derseâdet, 1304.
Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, Kahire, 1313 h.
Ahmed Cevdet Paşa, **Mî'yâr-ı Sedâd**, Matbaa-i Âmîre, İst. 1293.
Aliyyü'l-Kaarî, Alî b. Sultân Muhammed **Şerh ale'l-Fıkhı'l-Ekber**, Kahire, 1956/1375
Arnold, T.W. **İntîşâr-ı İslâm tarihi**, çeviren, Hasan Gündüzler, Ankara, 1982.
el-Azîzî, Ali b. Ahmed b. Nureddîn Muhammed, **Sirâcü'l-münîr** Şerhu'l-Cami's-Sagîr, Mısır, 1304.
Bakıllânî, Ebubekir Muhammed b. et-Tayyib, **Temhid**ü'l-evâîl ve telhîsu'd-delâil , Tahkik, İmâdüddin Ahmed Haydar, Mısır, 1987/1407.
Bağdâdî, Abdulkaâhîr b. Tahir, **el-Fark beyne'l-fırak**, Tahkik. M.Muhyiddin Abdulhamid Kahire, tarihsiz.Usulûddîn, İst. 1928-1346.
el-Beyâzî, Kemâlüddîn Ahmed, **İşârâtu'l-Merâm** min ibârati'l İmâm, Mısır, 1949/1368
Breusch, Prof.Dr. F.L., **Genel Anorganik Kimya**, çev.Prof.Dr. E.Ulusoy, İst. 1976.
Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, Sahihu'l-Buhârî, 8. Cild. İst. 1315.
Cavit Ener, Prof.Dr. Denel Fizik, İst. 1979.
Cengiz Yalçın, Prof.Dr. ve Nuray Büget, Doç.Dr. **Modern Fizik ve Atom Fiziği.** İst. 1981.
Cürcânî, es-Seyyidü's-Şerif Ali b. Muhammed, **Şerhu'l-Mevâkıf,** İst. 1239.; Tarifât, İst. 1327.
Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdulmelik, **Kitabü'l-İrşâd** ilâ kavâtı'î'l-edille fî Usûli'l-i'tikaad, Tahkîk, Es'ad Temim, Beyrût, 1985/1405.
Ebu'l-Bekaa, Eyyüb b. Musa el-Kefevî, **Külliyyât**, mtb. el-Âmîre, 1287.
Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, **es-Sünen**, Kahire 1952
Ebu Zehra, Muhammed, **Tarîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye** fî's-siyaseti

ve'l-akaid, Mısır, tarihsiz.
Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, **el-İbâne** an Usuli'd-diyâne, Bağdâd, 1989; **el-Luma'** fi'r-reddi alâ ehli'z-zeygı ve'l-bida' Neşr. Dr. Hamûde Gurâbe, Matba'atü Mudar, 1955.
Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tahir Muhammed b. Ya'kub, **el-Kâmûsu'l-Muhît Tercemesi**, Ahmed Asım Ef. 4. cild. İstanbul, 1304-1305
el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, **İhyâü Ulûmiddîn**, 4. cild; **el-Mustasfâ** min İlmi'l-Usûl, 2.Cild, Mısır, Bulak, 1322; **İlcâmü'l-avam** an İlmi'l-Kelâm; **el-İktisâd fi'l-i'tikad**, Beyrût, 1988-1409; **el-Münkız mine'd-dalâl**, Tahkik. Dr. Cemil Salîba, Dr. Kâmil Ayyâr Beyrût, 1983.
Gelenbevî, İsmail, **Haşîye ale'l-Celâl mine'l-akaid**, Matbaat-ü Muharrem Efendi el-Bosnevi, 1303.
Harputi; Abdullatif, **Tenkihu'l-Kelâm** fi akaid-i ehli'l-İslâm, İst. 1330.
Hilmi Ziya Ülken, Felsefeye Giriş, İkinci Kısım, Mais T. ve S.A.Ş. Matbaası, 1958.
İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen, **Tebyînu'l-kezibi'l-müfterî** fî ma nüsibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî, Dimeşk, 1347.
İsâmüddîn İbrâhim b. Muhammed, Haşîye alâ Şerhi'l-Akaid, Matbaat-ü Muharrem Ef. el-Bosnevî, 1288 h.
İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed, **Mukaddime**, Mısır, tarihsiz.
İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd, **es-Sünne**, M.Fuâd Abdulbâkî neşrî, Kahire, 1972 - 1973
İbn Manzûr, Ebu'l Fazl Muhammed b. Mükrim el-Efrîkî, **Lisânü'l-Arab**, 15. Cild. Beyrût, 1968.
İsmail Fennî, Lügatça-î Felsefe, İst. 1341.
İzmirli İsmail Hakkı, Yeni ilm-i Kelâm, 2 Kitab. 1341 / 1339 - 1340 / 1343; **Muhassalü'l-Kelâm ve'l-hikme**, İst. 1336
Lüknevî, Muhammed Abdulhayy b. Muhammed, **el-Fevâidü'l-Behiyye**, Mısır, 1324.
Mansûr Alî Nâsıf, et-Tâc el-Câmi'u li'l-Usûl fî ahâdisi'r-Resûl. 5. Cild. İst. 1961/1381
Mûtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, **Kitâbü't-Tevhîd,** Tahkîk, Fethullah Huleyf, Beyrût, 1970; **Te'vîlâtü ehli's-sünne** (Te'vîlâtü'l-Kur'ân) Kayseri Raşid Efendi Kütübhanesi, No: 47.
Müslim, Müslim b. Haccâc el-Kuşayrî en-Neysâbûrî, **Sahîh-u Müslim** (el-Câmi'u's-Sahîh), 5. Cild. M.Fuâd Abdulbâkî Neşri, Kahire, 1374 -

1375 / 1955 - 1956.

Nesefî, Seyfü'l-Hakk Ebu'l-Mu'în Meymûn B. Muhammed, **Tabsıratü'l-Edille**, Kayseri Râşid Efendi. Kütb. No: 496; **Bahru'l-Kelâm**, Konya, 1327 - 1329.

Ramazan Efendi b. Abdulmuhsin el-Behiştî, **Haşiyetü Şerhi'l-Akaid**, Dersaâdet, 1314.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, **Mefâtîhu'l-Gayb**, 8. Cild. İst. 1307 - 1308; **Muhassalü** efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn, Mısır, 1323.

Sevinç, Karol ve Arkadaşları, Modern Biyoloji, İst. 1980.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim, **el-Milel ve'n-nihal**, 3. Cild. Neşr. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, 1413 / 1992.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî, **İrşâdü'l-Fuhûl**, Kahire, 1349. 2. Cild Neşr. Muhammed b. Fethullah Bedrân, Kahire 1375 1375 / 1956 ofset baskı, Kum, 1993.

Taşköprîzâde Ahmed Efendi, İsâmüddîn, **Mevzuâtü'l-Ulûm,** mütercimi, Kemalüddîn Muhammed Ef. b. Ahmed. Neşr. Ahmed Midhat İst. 1313.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, **Şerhu'l-Akaid**, İst. 1310 h; **Şerhu'l Makasıd**, 1. Cild. İst. 1305; **Şerhu'l-Makasıd**, Tahkik. Dr. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1989, 1409; **Şerhu'l-Akaid**, İst. 1310.

et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, **Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn**, 2. Cild. Kalküta, 1862.

et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, **Sünenü't-Tirmizî**, Kahire; 1356.

Türkdoğan, Orhan, **Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi**, İst. 1989.

Yüksel Sarıkaya, Doç. Dr. ,**Fizikokimya ve Uygulamaları**, İst. 1986.

Zirikli, Hayreddîn, el-A'lâm, **Kamûsü Taracîm**, 8 Cild. Beyrut.